

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Penke Olga</i> : Voltaire dialógusai magyarul a 18. században	127
<i>Veres András</i> : József Attila és Lukács György	144

Műhely

<i>Kecskeméti Gábor</i> : Medgyesi Pál prédikációelméleti művének forrásai	158
<i>Imre Flóra</i> : Virág Benedek Horatius-képéről	170
<i>Wirágh András</i> : Az első és egyben az utolsó – a <i>Bertalan éjszakája</i> . Cholnoky László publikálási praxisa 5.	197

Műelemzés

<i>Fried István</i> : Kleopátra orra, avagy Jókairól többen sokféleképpen és Jókai prózaprogramjai	210
---	-----

Párbeszéd

<i>Dobos István</i> : Észrevételek Kappanyos András <i>A modernség változatai</i> . <i>Koncepciótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz</i> című vitaindítójához	232
--	-----

Szemle

Papp Ingrid: Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd a 17. századi Magyarországon (<i>Heltai János</i>)	246
Szendrey Júlia: Családi levelek (<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i>)	251
Hansági Ágnes: Láthatatlan limesek. Határjelenségek az irodalomban (<i>Mészáros Márton</i>)	254

PENKE OLGA

Voltaire dialógusai magyarul a 18. században

Voltaire dialógusai napjainkban még a francia olvasók körében sem tartoznak az író legismertebb művei közé.¹ A 18. században azonban a francia irodalom egyik fontos műfaja volt a dialógus, mivel megfelelt a korszak poétikai-retorikai ideáljának és programjának, amely elvárta az irodalmi művektől az ismeretek terjesztését és azt, hogy élénken reagáljanak a kialakulóban levő közvéleményt foglalkoztató aktuális kérdésekre és vitákra.² A szerző filozófiai dialógusainak stílusjegyei részben egybeestek a színházi művekével, mindkettő megjelenít sajátos filozófiai meggyőződést képviselő személyeket és elképzelt párbeszédüket. Voltaire drámai művei első alkotói korszakának kiemelkedő területét jelentik, amelyeket a meggyőzés kivételesen fontos eszközeinek tekint.³ Dialógusait később, 1750 után alkotja, amikor pályájának csúcsára érve, nagy nyilvánosság előtt vívja vallási, filozófiai, politikai csatáit. A két műfaj alapvetően eltér abban, hogy míg színdarabjai elsősorban az előadásoknak köszönhetően számíthattak a legszélesebb közönségre, a dialógus írott formában terjedt. Egyszerre szólt a tanulmányaik során retorikai ismereteket szerzett, művelt olvasóknak és ellenfeleiknek. A párbeszéd lehetővé teszi a szerzőnek, hogy a társasági beszélgetésekre emlékeztetve érveket és ellenérveket sorakoztasson fel egy témáról, kifejtsen és cáfoljon, anélkül, hogy direkt módon értekezve fejezné ki gondolatait. Nem mesél el történetet, s a személyes megfogalmazás nem a szerző véleményét közvetíti, hanem arra ad módot, hogy a lehetséges gondolatmenetek változatos variációit sorakoztathassa fel. A beszélgetésben résztvevők álláspontja a vita során legtöbbször nem változik, nem győzik meg egymást, a vitatott témák nincsenek lezárva, a dialógus sokszor kérdéssel fejeződik be,

* A szerző a Szegedi Tudományegyetemen professor emerita.

- 1 Az Oxfordban 1968-ban indult kritikai kiadásban még csak néhány jelent meg közülük. Az utóbbi két évtizedben foglalkoztak velük tanulmányok (köztük a *Revue Voltaire* különszáma *Le dialogue philosophique* cím alatt: 5. szám 2005, 33–132), amelyek műfaji és elméleti szempontból is alapos és sokoldalú értékelést jelentenek. A továbbiakban elemzésünkben gyakran hivatkozunk rájuk.
- 2 Maurice Roelens 1700 és 1789 között 250 dialógust vett számba a francia irodalomban: Maurice ROELENs, „Le dialogue d’idées au XVIIIe siècle”, in *Histoire Littéraire de la France*, éd. Pierre ABRAHAM et Roland DESNÉ, t. 6, 259–289 (Paris: Éditions Sociales, 1976). Stéphane Pujol hangsúlyozza, hogy a műfaj történetének kiemelkedő időszaka az 1760 és 1780 között eltelt húsz év: Stéphane PUJOL, *Le dialogue d’idées au 18e siècle*, SVEC 2005:6 (Oxford: The Voltaire Foundation, 2005).
- 3 Voltaire *Tancredi* című tragédiája ajánlásában 1760-ban ír erről: „[...] a’ Theatrum vagy Néző-Szin az, a’ hová leg-számosabban szokott öszve gyűlni a’ Nép, a’ hol formáztatik az ifjúság’ elméje ’s izlése [...]” *Théâtre de VOLTAIRE* (Paris: Firmin-Didot, 1882), 599. PÉCZELI József fordítása: *Szomorú játékok* (Komárom: 1790), 115.

vagy befejezetlen marad,⁴ ezáltal a filozófus olvasóját állásfoglalásra készíti a felvetett kérdésekben. Voltaire dialógusaira nem jellemző a dialektika, célja inkább az „egyértelműség” megkérdőjelezése, a „végérvényesen széttöredezett, széthullt világ” ábrázolása, a „végleges lemondás arról, hogy bárkinek is igaza lehet.”⁵ Legtöbbször az ironia és a satíra eszközével teszi nevetségessé az egyik vitázót, akinek alapgondolata és logikája téves.⁶ Az 1760-as évek szélesebb közönség előtt zajló harcaiban íródott, polemizáló párbeszédet felvetik az írók-filozófusok feladatait és felelősségét, de tárgyalják a filozófia alapkérdéseit is, és erőteljesen jelen vannak közöttük a vallással kapcsolatos írások.⁷ Terjedelmük általában rövid. Sajátosak abból a szempontból, hogy narratív bevezetőjük csak vázlatosan mutatja be a szereplőket és utal a helyzetre, esetleg az időpontra, de az is előfordul, hogy a bevezető teljesen hiányzik, és kizárólag párbeszédet tartalmaznak. Felidézhetnek történeti alakokat, de olyan dialógusa is van, ahol a „Természet” a párbeszéd egyik alakja, vagy ahol nincs a beszélgetők között hierarchikus viszony, akár elvont személyek is lehetnek (A, B, C). Ezek az írások gyakran jelentek meg álnéven vagy név nélkül, szerzőjüket a kortársak sem ismerték mindig, és egyesek szerzőségéről ma is viták folynak.⁸

A szerző egy rövid elméleti írásában a műfaj poétikai sajátosságairól is beszél, az antik, a reneszánsz és a 17. századi dialógust értékelve, valamint Fontenelle dialógusai sikerének okát keresve. Írásában ugyanakkor saját *ars poeticá*ját igyekszik megfogalmazni, kiemelve a tér és az idő illúziója mellett a jól megválasztott vitapartnerek gondolati következetességének szükségességét, a jó ízlés és a valóságosság követelményét, a horatiusi *utile dulci* elvét, az újszerűség és a „komoly élvezet” nyújtásának művészi elvárását, valamint a dialógus szerkezetének nyitottságát, amely lehetővé teszi a véglegesnek szánt kijelentések elkerülését.⁹

4 Stéphan Pujol, „Misère du dialogue ou misère de la philosophie? L'impossible mot de la fin”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 167–183.

5 Nicholas Chronk, „Le dialogue de Voltaire: Vers une poétique du fragmentaire”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 71–82.

6 Henri Coulet, „L'autre dans le dialogue philosophique de Voltaire”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 63–70.

7 Marie-Hélène Coton, negyven vallásfilozófiai témájú dialógust vesz számba: „Le mot de la fin dans les dialogues philosophiques de Voltaire sur la religion”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 153–167.

8 Két példát említünk, amelyek a magyar recepcióban is megjelennek. A *Relation du bannissement des jésuites de la Chine*, par l'auteur du compère Mathieu (Amsterdam, 1768) című kiadvány szerzőként Henri-Joseph Dulaurens-ra utal, de a valóságos szerző Voltaire. A *Dialogue entre Périclès, un Grec moderne, et un Russe* című dialógus a 18. században többször jelent meg Voltaire neve alatt, ugyanakkor nem szerepel a mai Voltaire-bibliográfiákban. Lucas Cadot szerint elsietett Voltaire-nek azt a kijelentését is elfogadni, miszerint nem saját műve lenne, hanem Suard-tól származna, mivel a szerző több gyűjteményes kötetébe felvette, és feltételezi, hogy szerzői játékról van szó. „Voltaire nous écrit. Dialogue entre Périclès, un Grec moderne et un Russe”, *La Gazette des Délices*, revue électronique du Musée de Voltaire, 38 (2003). Hozzáférés: 2013. 08. 21. http://institutions.ville-geneve.ch/fileadmin/user_upload/bge/sites_html/bge-gazette/38/voltaire_nous_ecrit.html. Mivel a mű szerzőjének kérdése máig nem tisztázódott, és a magyar fordítás alapjául is szolgáló szöveg nem került Voltaire művei közé, tanulmányunkban nem tárgyaljuk részletesebben.

9 VOLTAIRE, *Dialogues en prose* (1749). Hozzáférés: 2017. 05. 14. https://fr.wikisource.org/wiki/Page:Voltaire_-_Euvres_complètes_Garnier_tome23.djvu/599, 367–369.

Voltaire mai kritikusai mintegy hatvan dialógust vesznek számba életművében, egyes kiadások mások által „filozofikus meseként” értékelt műveket is besorolnak közéjük.¹⁰ Hangsúlyozzák, hogy a műfajt a korban autonómnak tekintették, és hogy egyes sajátosságai egybeestek a drámákéval vagy a filozofikus mesékével.¹¹ Közülük néhányat a szerző önállóan jelentetett meg, de leggyakrabban vegyes kötetekben adta őket közre. Két „szótárának” több szócikkét írta (részben vagy egészében) dialógusban, és az is előfordult, hogy nagyobb terjedelmű filozófiai mű részeként adta ki őket (alcímmel jelezve különállásukat). A halála után megjelent, tanítványai által készített nevezetes kehl-i kiadás külön kötetbe rendezte őket.¹²

A dialógusok 18. századi magyar fordításai

Míg Voltaire színdarabjainak, eposzainak, történeti műveinek és meséinek több magyar fordítása megjelent korabeli kiadásokban, dialógusainak fordításáról eddig nem volt tudomásunk, jóllehet az említett hatvan dialógus közül tizenkettőből készült magyar fordítás, amelyek minden esetben eltérő forrást tolmácsolnak. A sajátos recepcióhoz a voltaire-i dialógus bevezetőnkben elemzett sajátosságai és a magyar irodalom korabeli helyzete egyaránt hozzájárulhattak. Az alábbiakban összefoglalóan közöljük az eredeti dialógusok címét és kiadásának évét, valamint a magyar fordítások referenciáit.¹³

A legkorábban készült fordítás Bessenyei György: a *Dictionnaire philosophique* 1764-ben írt *Catéchisme chinois* című dialogikus szócikkének negyedik jegyzete 1779-ben jelent meg *A Holmiban*, melynek azonosítására a közelmúltban került sor.¹⁴

A dialógusfordítások nagy része három nemrég fellelt, kéziratos fordításkötetben található, mindhárom fordítója ismeretlen. A német közvetítéssel készült *Szabad Holmik* című kéziratos válogatásban Voltaire dialógusaiból három kivonatos fordítást találunk:¹⁵

10 A 19. század végén volt olyan kiadás, amelyben hetven dialógust közöltek a műfajok szerint rendezett kötetben. A kérdés bemutatása, bibliográfiával: Stéphane PUJOL, „Les dialogues: mise au point bibliographique”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 33–39.

11 PUJOL, *Le dialogue d'idées...*, 319–321; Guillaume MÉTAYER, „Le dialogue, chez Voltaire, est-il un genre?”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 41–62.

12 A kiadás *Dictionnaire philosophique* kötet cím alatt alfabetikus sorrendben közöl harmincegy dialógust, ahol az azonos című, 1764-ben megjelent mű szócikkei közé besorolja az 1771-ben kiadott *Questions sur l'Encyclopédie* című „szótár” szócikkeit is: (*Œuvres Complètes* de VOLTAIRE, t. 36 (Kehl: De l'Imprimerie de la Société Littéraire Typographique, 1785). Csak a közelmúltban megjelent kritikai kiadásban rendezték a szócikkeket az eredeti kiadásnak megfelelően: *Dictionnaire philosophique* I–II, *Œuvres complètes* de VOLTAIRE, t. 35–36 (Oxford: Voltaire Foundation, 1994); *Questions sur l'Encyclopédie* I–VIII *Œuvres complètes* de VOLTAIRE, t. 37–43 (Oxford: Voltaire Foundation, 2007–2018).

13 Az azonosításban Stéphane PUJOL bibliográfiájára támaszkodunk, vö. 10. jegyz.

14 BESSENYEI György, *Összes művei, A Holmi*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983; a továbbiakban: AH), 350–351. Vö.: PENKE Olga, „Voltaire Bessenyei *Holmijában*. Egy jegyzet nyomában”, in *Ferenczi László köszöntése*, 155–162 (Miskolc: Miskolci Egyetem Kiadása, 2003).

15 *Szabad Holmik a' Voltér aprobb Munkái között*, Mellyeket a' Bétsben Vallishausernél 1790be kijött Német Nyomtatásból ki szedegetvén rövidítve fordított Egy Hazafi, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, é. n. Jelzet: K.I./a. (A továbbiakban: SZH).

- *Entretiens d'un sauvage et d'un bachelier* (1761) – *A vad Ember és a' Bakkalaureus. Edgyűt beszélgetnek*, SZH 115–122.
- *Dialogue entre Périclès, un Grec moderne, un Russe* (1763) – *Perikles. Egy mostani Görög, és egy orosz*, SZH 102–109.¹⁶
- *Conversation de Lucien, Érasme et Rabelais dans les Champs-Élysées* (1765) – *Lucián, Erásmus, és Rabellais. Az Elyseumban beszélgetnek*, SZH 109–114.

A *Magyar Voltaire* című kéziratos gyűjteményben hat kivonatos dialógusfordítás olvasható:¹⁷

- *Catéchisme du curé* (1764) – *Falusi plébános*, MV2/25v–30v.
- *Dieu, Dieux* (1764) – *Istenek*, MV2/30v–34r.
- *Nature* (1771) – *Természet*, MV2/43r–46v.
- *Puissance. Les deux puissances* (1774) – *Tisztelendő Pater Bouvet, Jézus mezejébéli misszionáriusnak Camhi császárral Attiret Jezsuita Fráternek jelen létében tett beszélgetése, melly 1772ik esztendőbéli titkos jegyzőkönyvébe vétetett*, MV2/7r–10r.¹⁸
- *Mission* (1774) – *Missionarius*, MV2/36v–38v.
- *Conseillers ou juge* (1771) – *Királyi tanácsos*, MV2/86v–88v.

Az *Opusculum miscellanae* című kéziratkötetben a *Traité sur la tolérance* [*Értekezés a türelmességről*] című filozófiai mű dialógusban írt, 19. fejezetének fordítását olvashatjuk:

- *Relation d'une dispute de controverse à la Chine* (1763) – *Egy Chinai vetélkedésnek Historiája. Voltairnak 19. részéből, a' Békességről*¹⁹

A szerzői álnév használata miatt ütközött nehézségbe Voltaire különállóan, röpiratként megjelent művének azonosítása, amelynek jelentős része dialógusban íródott. A fordítás Laczkovics János tollából nyomtatásban is megjelent:

- *Relation du bannissement des jésuites de la Chine, par l'auteur du compère Mathieu, ou Entretien de l'empereur de la Chine et du frère Rigolet, chef d'oeuvre de la raison hardie* (1768) – *A Jézus-társaságbeli szerzeteseinek Khinából való ki-űztetése*²⁰

16 Nem biztos, hogy Voltaire műve, de a forrásként szolgáló német fordításban is megtalálható. Lásd 8. jegyz.

17 *Magyar Voltaire* 2, OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 1787. (A továbbiakban: MV2.) A fordító közlése szerint forrása a *Dictionnaire philosophique*, de a *Questions sur l'Encyclopédie* című szótárban megjelent szócikkek is találhatók a lefordított szövegek között, a szöveghelyre az évszámmal utalunk. Lásd 12. jegyz.

18 A fordítás csak a szócikk második részét tartalmazza, melynek címe: *Conversation du R. P. Bouvet, missionnaire de la compagnie de Jésus, avec l'empereur Camhi, en présence du frère attiret, jésuite, tirée des mémoires secrets de la mission, en 1772*. A szócikk eredeti címét a fordítás nem említi.

19 Török István, *Opusculum miscellanae* (1781), OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 14., 47r–48v.

20 A dialógus a mű IV–V. részében olvasható. Lásd BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, I:422–435 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957).

A magyarra fordított dialógusok (és részletek) mellett megemlítjük még azt a korabeli kéziratot, amelyben Voltaire eredeti dialógusaiból olvashatunk tizenöt francia nyelvű másolatot: Galánthai Fekete János *Mélanges littéraires* című kéziratának hetedik kötete kizárólag a műfajhoz tartozó írásokat tartalmaz.²¹

Az első magyar fordítás Voltaire dialógusaiból

Bessenyei György fordítása 1779-ben jelent meg *A Holmiban*, és a *Kínai katekizmus* című dialógus negyedik jegyzetét tartalmazza. Az ilyen, hosszabb terjedelmű jegyzet ritka Voltaire dialógusaiban, és érdekessége, hogy a szerző személyes, közvetlen megnyilvánulására ad lehetőséget.²² Bessenyei a fordítás készítése idején, vagyis a bécsi évek íásaiban, Voltaire-re emlékeztetően „valódi dialógusokat” alkot, eltérően időskori dialógusaitól, ahol önmagával vagy az olvasóval folytat párbeszédet. Idegen nyelvű írásainak természet- és társadalomfilozófiai témájú dialógusaiban is felismerhető Voltaire hatása, de az idézett „jegyzethez” hasonló, közvetlen fordításra nem találunk közöttük példát. A fordítás szöveggörnyezete két Voltaire-levél és egy rövid esszé a szerzőről, utóbbiban az írásait nem ismerő bírálóival szemben védelmezi, akik ateizmussal vádolják (AH 350–352). Vallomása szerint ekkor olvasta át többször Voltaire összes műveinek 36 kötetes kiadását.²³ A kérdéses dialógus témája a lélek halhatatlansága, az anyagi világ és a lélek kettősségének összeegyeztethetősége, amely Bessenyei legnagyobb filozófiai dilemmáját jelenti ebben az időszakban. Személyes hangvételű kötetében a lefordított szövegrész kezdetét és végét egyértelműen jelzi („így szól”, „ezeket Voltér maga írta”, AH 350–351). Voltaire a szabadgondolkodó Pierre Gassenditől vesz át ebben a jegyzetben egy gondolatot saját filozófiai kételyeinek megfogalmazásakor. A fordító az eredeti polemikus hangvételét hitelesen közvetíti:

Soha ezen munkának Írója nem állította néktek, sem nem mondja, hogy a lélek a testel együtt meg hal el vész; tsak azt állította, hogy tudatlanok vagytok. Ne szégyenellyétek ezt magatokról meg vallani; minden tudósok, és börtsek ki vallották szabadon, hogy a léleknek mivóltát nem tudhatták, sem természet szerint meg nem foghatták. (AH 351)

21 *Mélanges littéraires*, 7. (340 lap) Szegedi Egyetemi Könyvtár Kézirattára, MS 1943. A másolatban olvasható írások címe: *Un sauvage et un bachelier, Ariste et Acrotal, Lucien, Erasme et Rabelais dans les Champs Élysées, Galimatias dramatique, L'éducation des Filles, Les anciens et les modernes ou la toilette de Mme de Pompadour, Le chapon et la poularde, Pericles, un Grec moderne, un Russe, Entretien de Cu-Su et Kou, Ariston et Téotime, L'Indien et le Japonais, Tuctan et Karpos, Les dernières paroles d'Epictete à son fils, LA, B, C, ou Dialogues entre A. B. C., traduit de l'anglais par M. Huet. Conversation de Mr. l'intendant avec Mr. l'abbé Brizel.* A témáról lásd: PENKE Olga, „Az olvasás szörnyű veszélyei.» Rejtőző kéziratok Voltaire-másolatok feltárása: Adalékok Galánthai Fekete János pályaképéhez”, *Magyar Könyvszemle* 132 (2016): 298–318. doi:10.17167/MKSZ.2016.3.298.

22 PUJOL, *Le dialogue d'idées...*, 99–102.

23 Pontos referenciája és a lefordított dialógusrészlet vezetett el az általa olvasott ritka kiadás azonosításához, amely a fordításhoz forrásként szolgált. Vö.: PENKE Olga, „A Vegyes műfajú kötet. Voltaire Bessenyei Holmijában”, in PENKE Olga, *Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában*, 41–52 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008), 47.

A kézirat ismeretlen fordítója Bécsben kiadott német fordítás közvetítésével tolmácsolja Voltaire dialógusait magyarul, a címlapon pontosan hivatkozva forrására, és közölve, hogy engedélyezett műről van szó, vélhetően enyhébb cenzúrát remélve. A lefordított dialógusok saját választását mutatják, mivel forrásában más dialógusokat is találunk. A kivonatos német fordítást kicsit átalakítja és tovább rövidíti. A *Lucián, Erásmus, és Rabellais. Az Elyseumban beszélgetnek* címmel lefordított mű az antikvitás alakját is megidéző „halotti párbeszéd” műfajához tartozik, *A vad Ember és a' Bakkalaureus. Edgyűt beszélgetnek* a nemes vadember és egy teológus fiktív dialógusa.

Voltaire egyik legszemélyesebb problémáját – az írástudók felelősségének kérdését – dialógusai közül talán a *Conversation de Lucien, Érasme et Rabelais dans les Champs-Élysées* fogalmazza meg a leghatározottabban, ahol elődeit és példaképeit szólaltatja meg. A halotti párbeszéd helyszíne az Elízium, ahol az Istenek kedveltjei kaptak helyet. A beszélgetés központi szereplője: Lukianosz, az antikvitás követendőnek tekintett modellje²⁴ a reneszánsz két jeles szatíra- és dialógusírójával beszélget, Erasmusszal és Rabelais-val, műveiket kézbe is fogja és élvezettel olvassa. A dialógus végén a vacsorára induló triászhoz a kortárs Swift csatlakozik, a párbeszédben azonban ő nem vesz részt, nevét csak a narratív keretet biztosító szöveg említi. Voltaire jól ismerte a párbeszédben résztvevők írásait, erről könyvtára könyveinek lapszéli jegyzetei tanúskodnak.²⁵ A szerző erudícióját és képzelőerejét egyaránt megcsillantja. Három korszakot idéz fel, négy különböző nemzet képviselőit megemlítve. Érdekessége az antik és a modern kor összehasonlítása, a korábbi javára. Körültekintően választja meg a szereplőket és a kort, amelyet képviseltek. A humanista Erasmus fordította latinra a görög Lukianosz írásait, Rabelais Erasmus kortársa, a francia szatíra első kiemelkedő alakja. A dramatizálás mesteri.²⁶ Lukianosz első kérdését Erasmushoz intézi, ez a dialógus első mondata, amely a szatíraíráshoz vonatkozik: „E szerint te olyan mesterséget folytattál egy durva országban, a' millyent én a' leg pallérozottabban?”²⁷ A kérdésekre adott válaszok a modern kor bírálatát adják, főleg az emberi szabadság vonatkozásában. A téma két fontos aspektusa kerül szóba: az egyik, hogy az emberi szabadságról rendkívül eltérőek az elképzelések, a másik, hogy a gondolkodás szabadságáért mit tehetnek az írók. A művészi

24 Voltaire egyik dialógusát írva megjegyzi: „Lukiánosz eljárását igyekeztem követni.” A témáról lásd: Christiane MERVAUD, „Rire et érudition chez Voltaire”, *Dix-Huitième Siècle*, 32 (2000): 111–126; Claudine LAVIGNE, „La fiction antique dans le dialogue philosophiques de Voltaire (1763–1778)”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 148.

25 Lukianosz dialógusainak és Rabelais *Gargantuájának* saját példányába főleg olyan részekenél ír lapszéli jegyzeteket, ahol az álszenteskedést, a hazugságokat és a babonákat teszik nevetségessé. Lásd: *Corpus des notes marginales* de VOLTAIRE, t. V/1 (Berlin: Akademie Verlag, 1994), 451; *Corpus des notes marginales* de VOLTAIRE, t. VII (Oxford: Voltaire Foundation, 2008), 198–200.

26 Guillaume MÉTAYER, „Le dialogue, chez Voltaire, est-il un genre?”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 51.

27 SZH 109; „Vous avez donc fait dans un pays barbare le même métier que je faisais dans le pays le plus poli de la terre, vous vous êtes moqué de tout?” VOLTAIRE, *Mélanges*, éd. Jacques VAN DEN HEUVEL (Paris: Éditions Gallimard, 1961), 719.

eszközök között a nevetetés és a szatíra fontos szerepet játszik.²⁸ A görög filozófussal fogalmaztatja meg Voltaire a szerzetesi fogadalom abszurditását és haszontalanságát, azt a kötelezettséget, amelyet a két humanista beszélgetőtárs kénytelenségből vállalt. Lukianosz személye módot ad arra, hogy az eszményivel szemben jelenítse meg a modern világ irracionalitását. A két humanista kortárs valóságuk szatíráját fogalmazza meg. A különböző korszakok szereplői ugyanakkor a szerző korának vitáihoz is hozzászólnak, miközben a dialógus írója alakjai mögé rejtőzhet. A művelt olvasó a több síkon zajló játékban különleges élvezetet találhat.

Hogyan tolmácsolja magyarul az ismeretlen fordító ezt a gazdag utalásrendszerű művet? A párbeszéd fordításában feltűnő változtatást jelent, hogy a dialógusban részt vevő szereplők aránya módosul, eltérve a német közvetítő szövegtől is. A magyar fordításban a két humanista közül Erasmus jelentősebb szereplővé válik, és az eredeti dialógus befejezésében feltűnő Swift meg sem jelenik. A németekkel és a franciákkal kapcsolatos gúnyos szövegrészek megrövidülnek. Rabelais már azért is veszít súlyából, mert bírálja ugyan francia kortársait, de a kihagyások miatt elvesz humora és önironiája. A változtatások persze a cenzúra figyelmének kikerülését is célozhatták, hiszen a fordító elsősorban könyve megjelenését tartotta szem előtt. Ugyanakkor mintha az eredeti dialógus szereplőinek egyensúlyát szeretné némileg helyreállítani, amikor – forrásától eltérve – Rabelais nevét a narratív bevezetőben megemlíti, míg Voltaire-nél csak a párbeszéd második részében jelenik meg, mintegy Erasmus helyére lépve a Lukianossszal folytatott eszmecserében. A fentiek illusztrálására Rabelais önjellemzéséből idézünk az eredetiből és a fordításból egy olyan részt, ahol sok a kihagyás, amelyek kevésbé markánsá teszik ezt a szereplőt:

[...] j'étais prêtre et médecin. J'étais né fort sage, je devins aussi savant qu'Érasme; et, voyant que la sagesse et la science ne menaient communément qu'à l'hôpital ou au gibet; voyant même que ce demi-plaisant d'Érasme était quelquefois persécuté, je m'avisais d'être plus fou que tous mes compatriotes ensemble; je composais un gros livre de contes à dormir debout, rempli d'ordures, dans lequel je tournais en ridicule toutes les superstitions, toutes les cérémonies, tout ce qu'on révérait dans mon pays, toutes les conditions, depuis celle de roi et de grand pontife jusqu'à celle de docteur en théologie, qui est la dernière de toutes: je dédiai mon livre à un cardinal, et je fis rire jusqu'à ceux qui me méprisent.

[...] én pap és orvos is voltam. A természet szép elmével áldván meg, jól vittem mindenik hivatalomat. Egy nagy semmiségekkel tellyes könyvet írtam, melyet egy Cardinalisnak ajánlván ez olyan tekintetet szerzett énnékem, hogy azok is mosolyogtanak a' szemembe, akik utáltak. ²⁹

28 V. VAN CRUGTEN-ANDRÉ, „Conversation de Lucien, Érasme et Rabelais dans les Champs-Élysées”, in *Dictionnaire Générale de Voltaire*, éd. Raymond TROUSSON et Jeroom VERCROYSE (Paris: H. Champion Éditeur, 2003), 246–248; Stéphane PUJOL, „Conversation de Lucien, Érasme et Rabelais dans les Champs-Élysées”, in *Inventaire Voltaire*, éd. Jean GOULEMOT, André MAGNAN, Didier MASSEAU, 319–320 (Paris: Éditions Gallimard, 1995).

29 VOLTAIRE, *Mélanges...*, 722; SZH 112.

Az unitárius környezetből származó kéziratos Voltaire-fordítás feltehetően nem véletlenül teszi hangsúlyossá Erasmus szerepét, aki olvasói között bizonyosan ismertebb volt, mint Rabelais, és nemcsak mint humanista filozófus, hanem dialógusok szerzőjeként is.³⁰ A fordítónak könnyebbséget jelenthetett, hogy nem kellett filozófiai eszmefuttatásokat tolmácsolnia, hanem egy baráti beszélgetésben vetődtek fel a súlyos egzisztenciális kérdések. Az olvasói által ismertebbnek tételezett Erasmus szavait hűségesebben tolmácsolja:

Il y avait une énorme différence entre les gens ridicules de votre temps et ceux du mien: vous n'aviez affaire qu'à des dieux qu'on jouait sur le théâtre, et à des philosophes qui avaient encore moins de crédit que les dieux; mais moi, j'étais entouré de fanatiques, et j'avais besoin d'une grande circonspection pour n'être brûlé par les uns ou assassiné par les autres.

A mi sorsunk között nagy különbség uralkodott. Neked csak az Istenekkel, és a' Filozofusokkal a' kiknek még kevesebb hitelek volt, mint amazoknak kellett bajoskodni, de engemet szüntelen fanaticusok vettenek körül, a' kiktől ugyan kellett őrizkednem, ne hogy meg égettessenek, vagy meg gyilkoltassanak.³¹

A *Szabad Holmik* fordítója olvasóját elsősorban szórakoztatni szeretné.³² Célját több eljárással próbálja meg elérni. Nem nehezíti szövegét a két humanista műveire való konkrét utalásokkal, amelyek az eredetiben a párbeszédet záró narratív szövegben olvashatóak, és a magyar olvasó előtt feltehetően nem voltak ismertek. Voltaire Erasmustól a *Balgaság dicséretét* említi („Éloge de la Folie”), Rabelais *Gargantuájának* pedig az egyik legismertebb és legszatirikusabb fejezetére utal („chapitre des Torcheculs”), míg a fordító általánosságban „nagy könyvekről”, illetve „jegyzésről” beszél. Ugyanakkor feltűnő gondossággal és élvezettel tolmácsolja a komikum kifejezésére szolgáló szövegrészeket, amelyek Voltaire dialógusát jellemzik. Ennek köszönhetően az eredeti írás hangulatát és satirikus jellegét sikerül megőriznie. Különösen árnyaltan fordítja a nevetésre, a nevetségesre, az ostobaságra, és a nevetetésre vonatkozó terminusokat, amelyek a francia szövegben gyakoriak és változatosak: *rire, plaisant, gai, éclate de rire, ridicule, sottise, folie, extravagance, démence, faire rire, facéties, railleries, plaisanterie*.³³ A fordításban a *nevetés* szó többször ismétlődik, de alakváltozatai és szinonimái is megtalálhatók: *nevettél-é, nevetve, nevetés, jó kedvű, tréfás, mosolyog, kacag, hahotázni, ostoba, ostobaság, barbár, bolondság, babonáskodás, original*. Érdekességgként megjegyezzük, hogy a *plaisanterie* szót egy ízben a *komaság*

30 A Voltaire-t jól ismerő és fordító Kovács Ferenc kéziratai között is előfordul Erasmus dialógusának fordítása. Lásd: SIMON József, „Humanista satíra és deákos klasszicizmus Kovács Ferenc *Julius exclusus e coelis* fordítása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103 (1999): 449–465.

31 VOLTAIRE, *Mélanges...*, 719–720; SZH 109.

32 Ez a szándék fedezhető fel a mesék kivonatos fordításában is. Lásd: PENKE Olga, „Voltaire filozófiai meséi és regényei »magyar ruhában«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 780–802.

33 A témáról lásd: Christiane MERVAUD, *Rire et érudition...*, 111–126.

terminussal tolmácsolja, a 18. század végi jelentést követve: *tréfálkozás, komédiázás, vidámság*.³⁴

A kötetben olvasható másik dialógusfordítás Voltaire *Entretiens d'un sauvage et d'un bachelier* című párbeszédéből készült. Különlegessége, hogy korának legismertebb filozófiai vitáira reagál benne, nevezetesen az ember fejlődéséről, az „állat-gépről”, a lélekről, a szabad akaratról és általában a szabadságról, a társadalom eredetéről, az emberi boldogság megvalósításának lehetőségeiről, a jó és a rossz kérdéséről, a gyarmatosítás jogtalanságáról folyó nemzetközi polémiákra. Voltaire nem hisz a „jó vadember” mítoszában, több kortárs filozófustól eltérően. Írása nyilvánvaló válasz Rousseau *Az egyenlőtlenség eredetéről* című művére, cáfolja benne azt a hipotézist, miszerint az ember jónak születik, magányosan él a természeti állapotban, és a társadalmi együttélés vezet elkorcsosulásához és boldogtalanságához.³⁵ Véleményét a „Vadakról” világtörténetében fogalmazza meg talán legdirektebben:

Azt írták, hogy az emberi kapcsolatokat nélkülöző állapot az ember valódi állapota, és hogy csak nyomorultul degenerálódtunk, amióta ettől eltávolodtunk. Én nem hiszem, hogy ez a magányos életmód, amelyet atyáinknak tulajdonítanak, jellemezné az emberi természetet.³⁶

A dialógusban a kérdés felvetését és megválaszolását az teszi érdekessé és szórakoztatóvá, hogy a kíváncsi és mindent megérteni akaró vadember konfrontálódik benne az előítéleteiről és maradi gondolkodásáról ismert Sorbonne teológusával.³⁷ Voltaire vadembere civilizált lény, aki embertársainak hasznára akar lenni.

A „Bakkalaureus” által képviselt nézőponttal szembeszállni a teremtménymítosz bírálatát is jelenti, az idealizált paradicsomi állapot elvesztésének megkérdőjelezését, amely az emberi boldogtalanságot azzal hozza párhuzamba, hogy bűnössége miatt fáradságos munkával kell létezését biztosítania. A munka a vadember szerint az élet velejárója, a megművelendő „kert” örömforrás. A „katekizmus” formát követő dialógus két részből áll. Az első vitát fényűző ebéd szakítja meg, amely az egyszerűbb táplálkozáshoz szokott vadember gondolkodására és fizikai állapotára rossz hatással van. Ezt követően, az első résztől eltérően, ahol a Bakkalaureus „vizsgáztatja” a vadembert, utóbbi a második részben teszi fel kérdéseit beszélgetőtársának. A teológus azonban válaszok helyett elodázó kérdéseket fogalmaz meg, látszólag a vadember „józan eszt” próbára téve, a lélek természetéről és halhatatlanságáról, a törvények eredetéről, a „lehetséges legjobb világról.” A fontos kérdésekre azonban válaszok egyáltalán nem születnek, mi-

34 Vö. Erdélyi magyar szótörténeti tár, gyűjt. és szerk. SZABÓ T. Attila, 7. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó–Bukarest: Kriterion Kiadó, 1995), 56–57. A magyarázat szerint a *koma* – *tréfás ember* jelentés a keresztelői lakoma vidámságával függhet össze.

35 Ellenvetéseit Rousseau-nak 1755. augusztus 30-án írt levelében vitriolosan fogalmazza meg. Lásd a témáról: Jean GOULEMOT, „Sauvages”, in *Inventaire Voltaire...*, 1216–1217.

36 A két írás körülbelül egy időben született. VOLTAIRE, *Essai sur les mœurs*, éd. René POMEAU, t. I (Paris: Garnier Frères, 1963), I/23 („Des Sauvages” c. fejezet) (A magyar szöveg saját fordításom.)

37 Franciaországban a megjelent könyvek vallási cenzúrázását is ők végezték.

vel a teológust nem a tanítás, hanem csak az a cél vezeti, hogy igaza legyen. A lezárás módja nyitott, egyben a sikertelen gondolati cserét mutatja: a vadember félbeszakítja a beszélgetést és elköszön.

A dialógus közvetíti Voltaire antropológiáját is, melynek jellemzője, hogy az emberi fajokra, a társadalom eredetére és kialakulására vonatkozóan figyelmen kívül hagyja a korabeli felfedezéseket és tudományos eredményeket. Mai értékelői „maradinak” tartják, véleményük szerint deizmusa egyaránt felülírja a Bibliát és Buffont, valamint más korabeli természetkutatókat, és éppúgy szembefordul a teológusokkal, mint a materialistákkal.³⁸ A „vad” állapot nem érdekli különösebben, azt vallja, hogy az ember mindig társadalomban élt. Abban azonban egyetért Buffonnal, hogy az ember a civilizálódásnak köszönhetően vált emberré. A poligenezis híve volt, több kortársához hasonlóan, nem ismerte el, hogy az emberiség egy őstől származott volna, elfogadta a négy faj: *americanus*, *europæus*, *africanus*, *asiaticus* megkülönböztetését.³⁹ A dialógusban a vadember fogalmazza meg az „ember” meghatározását és jellemzi a négy „emberfajt”:

[...] olyan két lábú állat, a' melynek tehetsége van okoskodni, beszélni, katzagni, és a' kezeinek jobb hasznát venni, mint a' Majom. Én már sok féle embereket láttam, fejéreket, mint te, veresseket, mint én, feketéket mint a' Kayennei Igazgató Úr Udvarában lévő. Néktek szakállatok van, minekünk nintsen, az Afrikai szeretsenek szőrösök, nekünk pedig ketten [mindkettőnknek] hajunk vagyon. Ti néktek némely Tartománnyaitokban mindennek sárga a' haja, a mi Amerikánkban pedig fekete. (116–117.)

Néhány témát érdemes kiemelni, amelyekben különösen jelentős az eltérés a párbeszéd két szereplője között. Ilyen az amerikai ember származása, Amerika benépesedése, a „legjobb világ” és a „kannibalizmus” kérdése. A párbeszéd a gyarmatosított népek tömeges lemészárlását ironikusan szembeállítja az emberevéssel, amelyet kevésbé barbárként értékel, mint az európai hódítók gyakorlatát. A kannibalizmus és a gyarmatosítás kegyetlenségének összehasonlítása Voltaire több művében visszatérő motívum. Utóbbit világtörténetében kivételesen megrázóan mutatja be és számadatokkal támasztja alá, amit azért is érdemes megemlíteni, mert a *Szabad Holmik* fordítója kéziratában ezt a szövegrészt is megtaláljuk a *Peru szigetének megvétele* című töredék formájában.⁴⁰ Ennek a részletnek egyébként egy másik fordítása is született Verseghy Ferenc tollából: *Értekezés a mexikói ember-áldozatok* címmel.⁴¹ A megdöbbentő adatok a dialógusban azáltal válnak szarkasztikussá, hogy a teológus szájából halljuk őket, aki az emberáldozatokat helyesli: „Kardra hanyattattak közölletek vagy tizenkét millió Amerikánusok,

38 Jacques ROGER, *Les Sciences de la vie dans la pensée du XVIIIe siècle* (Paris: Colin, 1983), 194, 732–748.

39 Voltaire véleményét a külön rasszként tekintett amerikaiakról a *Mindenek Gyűjtemény* is megemlíti (1789, I. 54), igaz, hogy Voltaire álnévre utalva idézik Bazin abbé *Philosophie de l'histoire* című művét, amely a világtörténet bevezetőjének egyik változata. Lásd a témáról: Michèle DUCHET, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières* (Paris: A. Michel, 1995), 281.

40 VOLTAIRE, *Essai sur les mœurs*, t. II, 360–361 (148. fejezet: „De la conquête de Pérou”); SZH, 235–248.

41 VERSEGHY Ferenc, *A világnak közönséges történetei*, írta Frantzia abbás MILLÓT úr (Pesten és Budán: 1790–1791), I/284. „X. Értekezés”.

de csak azért, hogy a többek okosabbakká tétetessenek.” A „vad” naiv gondolkodása élesen szemben áll a teológus cinikusnak ábrázolt okfejtésével, mely szerint a háborúban áldozatul esett sok millió ember, a felgyújtott városok, a megölt gyermekek és nők (*Fejérnépek*) halála „a’ közönséges jóra nézve esett” (SZH 121).

Az amerikai vadember Voltaire más műveiben is megjelenik, így *Alzire* című tragédiájában, a *Candide* és az *Ingénu* című mesékben, amelyek mind megszólaltak a korban magyarul, utóbbiak a dialógus fordítójának tollából is.

A bonyolult filozófiai kérdéseket felvető dialógusban a magyar fordítás a forrást elég hűségesen követi. Megtartja a szerkezeti felosztást, semmit sem hagy ki a tárgyalta témákból. A rövid narratív bevezetőben igyekszik olvasója számára továbbítani a vita követéséhez szükséges ismereteket. Árnyaltan megkülönbözteti a két szereplő beszédmódját. A magyar szöveg jól közvetíti azt a meggyőződést, hogy a két beszélgetőpartner eltérő gondolkodása miatt lehetetlen közöttük a kommunikáció.⁴² A teológus előítéletes gondolkodására jellemző, hogy beszélgetőtársának műveltsége és derűje sem ingatják meg azt a meggyőződését, miszerint a „vadember” „komor kedvű”, erdőben lakik, a társaságot kerüli, és sem gondolkodással, sem képzelőerővel nem rendelkezik. Pedig a „vadember” az ember és az állat megkülönböztetését például jól argumentálva fogalmazza meg:

Egy végnélkül való, reájok nézve meg foghatatlan emlékezettel, több képzelődésekkel [idéés], és [...] egy olyan nyelvel [rendelkezik], a’ mely több hangokat formál az övéké-nél, hasznosabb kezekkel, és a katzagásbéli [rire] tehetséggel... (117)

A fordítónak nem okoz gondot az olyan terminusok és érvelések lefordítása, mint a szabad akarat, a társadalom „kormányzása”, a törvénykezés, a vallási kultuszok, Amerika népessége, vagy a „lehető legjobb világ” teóriájának bírálata.

Ugyanakkor a fordítás néhány eltérésére is érdemes odafigyelnünk. A fordító a dél-amerikai termékeny növényzet leírásakor (a forrásszövegtől eltérően) *jó gyümölcs fákról* beszél, a magyar olvasó által nem ismert *kókuszpálmák* és *kukoricamezők* helyett. Nem tudja Voltaire humorát sem visszaadni, amikor a természetes társadalom erkölcsi fölényét bizonyítja a nők megbecsülése és a gyermekáldás fontosságára vonatkozóan, és homályos marad az öröklésben az elsőszülöttek kedvezményezését bíráló szöveg fordításakor. Elmarad Platón nevének említése és a *Törvények szelleméről* című Montesquieu-műre utaló szövegrész. Az egyetlen jelentősebb kihagyás az, amelyben a skolasztikus *disputatiót* parodizáló párbeszéd a teológust olyan terminusok használatával jellemzi, amelyek beszélgetőtársa számára lehetetlenné teszik a kommunikációt. Eszerint a lélek helye a „tobozmirigyben vagy kéregtestben”⁴³ lenne található. Valószínűleg a speciális

42 A Vadember bevallja, hogy nem érti beszélgetőtársát: „Nem tudom, mit értsek ezen nevezet alatt”; a Bakkalaureus felsőbbrendűségét hangsúlyozva, és így tér ki a válaszadás elől: „...tudnék ugyan még felelni, [...], de semmit sem értenél belőlle” (SZH 120–121).

43 „dans la grande pinéale, ou dans le corps calleux...”. VOLTAIRE, „Egy vad ember és egy bakkalaureus beszélgetése”, *Válogatott filozófiai írásai*, ford. Réz Pál, Filozófiai Írók Tára 37 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 224.

terminusok lefordítása okozott nehézséget, és nem a vallási viták iránti közönyösség. Ezt mutatja a dialógus végén található konkrét utalás lefordítása, amely a janzenizmus elítélésére vonatkozik (*Constitutio*, az eredetiben *Bulle Unigenitus*), amit a fordító feltehetően aktuálisnak ítélt unitárius közönsége számára.

Végül itt is megtalálható – akárcsak az előző dialógusban – az az érdekes szóhasználat, amelyet a barbár szórakozást jelentő *plaisanterie*, illetve a *plaisant* szavak tolmácsolására használ a fordító: *komaság* és *koma*, a tréfálgatás, komédiázás megfelelőjeként.

A vallás társadalmi szerepe

A *Magyar Voltaire* 2 című kéziratban olvasható párbeszéddek több vonatkozásban eltérnek az eddig tárgyaltaktól. Közülük egyik sem önálló dialógusként íródott, és valamennyi a filozófus szótárcikkeinek része vagy olyan szócikk, amely egészében párbeszédes. Ezekben is több szereplő gondolati cseréjében ismerjük meg a felvetett témát, amely a hittel és a vallással kapcsolatos, mivel a fordításkötet készítőjét válogatása során elsősorban ez a kérdés irányítja. A végső okokat boncolgatja a *Természet* (*Nature*) című szócikk, amely az ember és a természet a kapcsolatát emeli középpontba. A „Természet” beszélgetőtársa a „Filozófus”, aki a „fájdalmasan érzékeny” ember sorsáról kérdezi beszélgetőtársát, akinek élete a „nagy mindenben” belül rövid és törekeny. A „Természet” az örök mozgás által veszélyeztetett lények aggodalmáról megértéssel beszél: „Atomusok, én gyermekeim”. A deista szemléletet tükröző dialógus nyitott marad, mivel válasz adására csak a „teremtőt” tartja képesnek. A természet és a társadalom törvényeiről beszélgetnek a *Királyi Tanácsos* (*Conseiller ou juge*) című párbeszéd szereplői, amelyben az öröklött kiváltságokat bírálja Voltaire.

A vallás társadalmi szerepével kapcsolatos a legtöbb dialógus. A jó pap jellemzőiről és feladatairól beszélgetnek a *Falusi plébános* (*Curé de campagne*) szereplői. A hosszabb szócikkből csak a dialógust tolmácsolja a fordító. Sajátossága a kedélyes hangulat. Nem szatirikus, és még csak nem is csipkelődő, a többi dialógustól eltérően. A két beszélgetőtárs jól megérti egymást („édes-kedves Theotinusom” – mondja Ariston). Egyetértéssel abban, hogy az ideális pap az imádságot, a munkát, valamint hívei gyámolítását tartja fontosnak, és kerüli a vitákat. Nem hiányoznak azonban ebből a kéziratból sem a szatirikus hangvételű dialógusok. A *vad Ember és a Bakkalaureus* beszélgetésére emlékeztet az *Istenek* (*Dieu, Dieux*) alaphelyzete, ahol a beszélgetőtársa álláspontja iránt a legkisebb érdeklődést sem mutató teológus vizsgáztatja a szkitát. A katekizmus forma jól tükrözi egyrészt a teológus merevségét és előítéleteit, másrészt a természetvallást követő vitapartner álláspontját, aki elfogadja a „legfelsőbb lény” létezését, és akit hite segít abban, hogy a társadalom hasznos tagja lehessen.

Az ázsiai hittérítőkkal a fordítások közül két szócikk foglalkozik, és mindkettő a jezsuitákat bírálja. A *Misszionárius* (*Missionarius*) rövid narratív bevezetője a *Lettres édifiantes et curieuses* című, a témáról a korban megjelent legismertebb műre referál. Ostoba, parancsnak engedelmeskedő, Indiában tevékenykedő jezsuitát mutat be a vita. Kína a helyszíne a másik párbeszédnek, amelyet a kézirat készítője úgy fordít le, hogy

kizárólag a dialógusban írt rész olvasható benne, miközben elmarad a főcím (*Puissance. Les deux puissances*), a történeti bevezető, és az alcím változik címmé: *Tisztelendő Pater Bouvet, Jézus mezejébéli misszionáriusnak Camhi császárral Attiret Jezsuita Fráternek jelen létében tett beszélgetése, melly 1772ik esztendőbéli titkos jegyzőkönyvébe véttetett*. A helyszínt a császár neve utal, a kronológiát évszámmal is felidézi, de a két jezsuita is történeti alakoknak feleltethető meg. Világosan közvetíti a magyar fordítás a szócikk lényegét: az uralkodók fölé helyezkedni kívánó pápa bírálatát. A misszionárius azt ajánlja a császárnak, hogy keresztelkedjen meg és adja át a kormányzás súlyát a pápának („Két hatalom fog lenni országodban”). Az erőszakos térítés váltja ki a türelmes császár haragját, aki végül elkergeti a jezsuitát: „Lódúly szaporán, én igen békességtűrő voltam!”

Tolerancia, társadalmi béke

Más kéziratos fordításokban is megtaláljuk a keleti misszionáriusok bírálatán keresztül megnyilvánuló valláskritikát. Ismeretlen fordító Voltaire *Traité sur la tolérance* című filozófiai értekezéséből a tizenkilencedik, *Relation d'une dispute de controverse à la Chine* címet viselő, dialógusban írt fejezetet fordítja le. A fordítás egyszerre utal a fejezet és a mű címére: *Egy Chinai vetélkedésnek Historiája. Voltairnak 19. Részéből a' Békességről*. A választás arra enged következtetni, hogy a magyar filozófiai nyelv hiányosságai készíthették a fordítót arra, hogy a beszélt nyelvhez közelebb álló műfajú részt részesítse előnyben.⁴⁴ A toleranciáról írt művet egyébként többször említik a kortárs írók. Kazinczy Ferenc *Vallási türedelem* címmel hivatkozik rá *Orpheus*ában.⁴⁵ A Magyar Voltaire 2 fordítója Voltaire szótárának *Intolérance* szócikkét tolmácsolja *Türedelmetlenség* cím alatt, amelyben a *Traité sur la Tolérance*-ra is hivatkozik: „Olvasd meg a türedelem kidolgozott alkubeli munkáját, melly Calas János borzasztó meg gyilkoltatása alkalmatosságával készült, a ki Tuluzai polgár volt.”⁴⁶

A dialógusban írt fejezet fordításának kézirata nemrég került elő. A kéziratkötetbe ezen a fordításon kívül befűzték a *Filozófiai levelek* első tizenegy részének fordítását is, ahol Voltaire az Angliára jellemző toleranciát méltatja, az egymás mellett létező vallásokat bemutatva, és az alkotmányos monarchia működését dicsérve. A két Voltaire-fordítás egymás mellettsége arra utal, hogy az ismeretlen fordítót a vallási pluralizmus és a társadalmi béke kérdése érdekelte.⁴⁷

Voltaire ezt a művét a vallási tolerancia ügyében kifejtett legismertebb harcának sikerét, és Calas rehabilitálását követően, 1763-ban publikálja.⁴⁸ A szerző filozófiai írá-

44 A mű első magyar fordítása 1991-ből származik, amikor az *Értekezés a türelmességről* címet kapta. VOLTAIRE, *Válogatott filozófiai írásai*. A kéziratos fordításnak megfelelő 19. fejezet: 325–327.

45 KAZINCZY Ferenc, „Skizzek a Voltaire életéből”, *Első folyóirataink: Orpheus* (1790), s. a. r. DEBRECZENI Attila (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 209.

46 Magyar Voltaire 2, 81r–82r.

47 TÖRÖK István, *Opusculum miscellaneae...*, 47r–48v. Megemlítjük, hogy a kézirat (nem a fordító kezétől származó) bevezetője fenntartásokat tartalmaz a fordítások nyilvánossá tételével kapcsolatban.

48 VOLTAIRE, *Œuvres complètes 56C, Traité sur la tolérance*, éd. John RENWICK (Oxford: The Voltaire Foundation,

sában a meggyőzés változatos eszközeit alkalmazza, amelyek közé tartozik a 19. rész dialógusa, amelyben tartózkodhat véleménye közvetlen megfogalmazásától: nem „szembe támad, hanem a figyelmes olvasótól várja, hogy kritikát formáljon a felvázolt kérdésekről, a különböző egyházak képviselőinek álláspontjáról”.⁴⁹ A rejtőzködés és a filozófiai meggyőzés eszközöként szolgál a keleti helyszín és a dialógus alakjainak biztosított szerep. Az egymás között vitázó misszionáriusok vitájának lezárását átengedi a kínai döntőbírónak, aki az európai szereplők vitájában elfogulatlannak tekinthető. Az aktualitás, a protestáns Calas peres ügye, az elképzelt dialógus és a filozófiai mondanó bonyolult kapcsolatban fonódik egybe.⁵⁰

A fordítás a kor normáit figyelembe véve hűséges. A toleranciáról írt mű címének fordítása (*A Békességről*) arra utalhat, hogy a fordító a vallások vonatkozásában a társadalmi békét tekinti a legfontosabbnak. A szembenálló nézetek összeütközése, a (hit) vita keleti környezetben zajlik, a Voltaire megítélése szerint toleráns és jól működő Kínában. A narratív bevezető röviden felvázolja a párbeszéd pontos helyét és idejét, felsorolja a szereplőket. A fordító gondosan közvetíti a kínai helyszínre utaló elemeket, köztük a kínai neveket és szokásokat; a vitázók közötti béke keresésének kerete a magyar fordításban is a közös teázás, amelyhez desszertet tálalnak.⁵¹ A vitának helyet biztosító személy jellemzésére szolgáló *mandarin* szónak a magyar olvasó számára érthetőbb *nemes ember* fordítás felel meg.

A vitában négy vallás misszionáriusa vesz részt, akiknek véleményét a kínai házigazda megkísérelti megérteni és összeegyeztetni. A jezsuita játssza közülük a legkevésbé szimpatikus szerepet, ő az, aki a többi vitázó véleményét a maga szája íze szerint értelmezi, és akinek csak az fontos, hogy neki van igaza. Ezt különböző megfogalmazásban ötször ismétli meg („igazsága lévén”, „nincs igazságok”, „csak nekem van igazságom”, „az ő szava állott meg”, „az igazság csak nem áll mindenütt”). Érzékelésében a vita első részében jelenlevő két másik téritőt („dán” és „belga”⁵²) próbálja befektetíteni, akik kevésbé agresszívek, és eltérő taktikával vitáznak. Türelmesen végighallgatják a jezsuitát (miközben „vállokat vonogat[j]ák”), majd, amikor sor kerül rájuk, előadják véleményüket. Itt a fordító az eredeti szöveget kissé összevonja és egyszerűsíti, a „kezdi táffolni” fordítással. Jól érzékelteti, hogyan fajul el a vita, amikor a szembenállók egymásra már egyáltalán nem figyelve „mind a hárman kiabál[n]ak, szid[j]ák egymást”. A vita bírója azt javasolja, hogy a különböző vallásokat képviselő misszionáriusok gondolják át

2000), 1–20, 1186. A mű engedélyeztetését és kiadását körültekintően intézte, Mme de Pompadour és más befolyásos ismerőse segítségével. A pápa 1766-ban rendelte el a mű betiltását. Lásd: J. M. de BUJANDA, *Index librorum prohibitorum (1600–1966)* (Montréal: Médiaspaul-Genève: Droz, 2002), 932.

49 Olivier FERRET, „L'«impertinence» voltairienne dans le *Traité sur la tolérance*”, *Revue Voltaire* 3 (2003): 265.

50 Marie-Hélène COTONI, „La place de l'imaginaire dans les textes philosophiques”, *Revue Voltaire* 3 (2003): 235–250 és M.-H. COTONI, „Ambivalence et ambiguïté dans le *Traité sur la Tolérance*”, in *Études sur le Traité sur la tolérance*, éd. N. Cronk (Oxford: The Voltaire Foundation, 2000), 174.

51 A francia „confitures” (kb. 'cukrozott gyümölcs') magyar megfelelője a fordításban: „poszpást”, amelyet 1767 körül csemege, desszert jelentében használnak. Vö.: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, 10. köt. (2000), 856.

52 Voltaire-nél „aumonier de la compagnie danoise”, „chapelain de Batavia”, illetve egyszerűbben „Danois” és „Hollandais”; a magyar fordításban „Daniai Compania alamisna osztogatója”, „Belga Káplán”, ill. „Dánus”, „Belga”, és egyszer „Hollandus”.

egymás véleményét. A békére felszólító mondatban Voltaire-nél háromszor fordul elő a tolerancia szó különböző változata: *on tolère, intolérants, intolérables*. A fordítás ezt a nyelvi bravúrt nem tudja visszaadni, de kísérletet tesz rá: *el szenyvedődjön, szenyvedjétek el egymást, alkalmatlanok*. A toleranciáról írt mű részletének fordításában a társadalmi békére utalnak az idegen hangzású terminus helyett a *türelem, türedelem, békesség* szavak.⁵³ A *tolerancia* terminus csak 1781 után kezd elterjedni magyarul, II. József türelmi rendeletét követően (*Toleranzpatent*). A kéziratban szereplő 1781-es évszámra ezért is érdemes odafigyelni.

A jezsuitával a szöveg egy új szereplő állít szembe: a „jakobitát”,⁵⁴ aki ingerlékenyebb a korábbi vitázóknál, s a jezsuitát hazugsággal és „bálványozással” vádolja. A vita veredéssé alakul: „hajba kapnak”. A békítési kísérlet sikertelen, a térítés ügyénél mindegyik misszionáriusnak fontosabb, hogy változatlanul megtartsa saját pozícióját, még akkor is, amikor börtönbe zárják őket. A dialógus egyértelműen elítéli a hittérítők tevékenységét, amiért átviszik a hitvitákat azokba az országokba, ahova eredetileg azért utaztak, hogy a keresztény vallást terjesszék. A fordítás ütemesen követi a vita menetét, élénk és lendületes, a fordító szerencsés megoldásként rövid mondatokban szóltatja meg a szereplőket. Stílusa eltér ugyan Voltaire-étől, de nem válik nehézkesé, és az alapgondolatot hűségesen közvetíti. Nem a négy európai vallás közötti különbséget hangsúlyozza, hanem a hódító és erőszakos európai vallásokkal szemben a békére törekvő, Konfuciuszt követő meggyőződés igazságát. A teológus dogmatikus döntésekre hivatkozik,⁵⁵ amelyekkel a dialógus a kínai bölcs általános emberi értékekre épülő filozófiáját állítja szembe. Az olvasónak fel kell ismernie a keleti gondolkodás felsőbbrendűségét, mely a vitákban a kölcsönös odafigyelést és tiszteletet kéri számon. A kínai „döntőbíró” záró szavait a fordító találóan fogalmazza meg: „a vetélkedésbe nagyon szükséges az emberség” (az eredetiben: „la politesse est nécessaire dans la dispute”).

A Jézus-társaságbeli szerzeteseknek Khínából való kiűztetése

Az előbbi dialógusfordítással rokon Laczkovics János munkája. A *Relation du bannissement des jésuites de la Chine* alapján készült fordítás azonban több szempontból el is tér az eddig elemzett dialógusoktól. A szakirodalomban pamfletként jellemzett szöveg öt részből áll, és csak a negyedik rész íródott dialógusban, de Laczkovics az egész művet lefordítja.

Voltaire ezt a művét 1760 körül írta, és a *Traité sur la Tolérance* érveit olvashatjuk benne. Álnéven jelent meg 1768-ban, a szerző azonosítása hosszú ideig nehézséget okozott.⁵⁶ Kivételesen erőteljes stilisztikai eszközei a tömörség, a groteszk, a gúny, a satíra. Több

53 *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, 12. köt. (2009), 362; *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 1014.

54 Az eredetiben: „jacobin”; a szót a dominikánusok megnevezésére használták.

55 A trienti zsinatra utalás négyszer ismétlődik.

56 Valérie VAN CRUGTEN-ANDRÉ, „*Relation du bannissement de la Chine par l’auteur du Compère Mathieu*”, in *Dictionnaire Général de Voltaire*, 1040–1041.

magyarra fordított dialógusához hasonlít abban, hogy elítéli a jezsuita misszionáriusok tevékenységét, és velük szemben a kínai császár gondolkodásmódját és álláspontját állítja be emberségesnek. Utal az uralkodóváltásra: az új uralkodó reformpolitikus, aki döntései meghozatala előtt a jezsuitákat is meghallgatja (mintegy tanácsadóként), ekkor erősíti meg helyzetét a szerzetesrend Kínában. A birodalom geopolitikai és kulturális bemutatása mellett ez a helyzet adja a beszélgetés keretét.

Csak az utóbbi évek kutatásai nyomán állíthatjuk, hogy Laczkovics fordítása a Voltaire-röpirat eredetije alapján készült.⁵⁷ A „röpirat” a szerző és a fordító neve és a kiadás éve nélkül, hamis kiadási hellyel (Róma) jelent meg 1791-ben. A könyvet feljelentés alapján betiltották, a példányokat elkobozták, és az akció olyan sikeres volt, hogy Benda Kálmánnak mindössze egy példányt sikerült a nyomtatott szövegből fellelnie. A perbe fogott és kivégzett Laczkovicsnak ezt a fordítást is felrőtták elítélésekor, amikor még egy német szerzőt véltek forrásának.⁵⁸ A magyar fordítás utóéletéhez tartozik, hogy kéziratosan terjedt: megtaláljuk Körmöczy János (1763–1836) unitárius erdélyi püspök saját kezűleg készített kéziratai között.⁵⁹ A püspök érdeklődését mutatja, hogy egy német nyelvű munkát is kivonatolt Voltaire életéről.

Az eredeti mű és a fordítás az uralkodó hatalom indirekt bírálataként értelmezhető: a kínai császár „nem a kedve tetszése szerént igazgattyá az országot”, neki a „religió-nak szabad gyakoroltatásának megengedését” meg kell tanácskoznia a „törvény-székekkel”. A dialógusban azonban ennél is nagyobb hangsúlyt kap a katolikus vallás egyetemességének és a pápa hatalmi vágyainak bírálata, amely a pápai parancsnak feltétlenül engedelmeskedő jezsuita erőszakosságában tükröződik: „a fejedelmet a’ pápának jobbagygyasává” akarja tenni („forcer le souverain à gagner la vie éternelle en se faisant sujet du pape”). Szembeállítja a pápát és misszionáriusait a társadalmi békét kereső kínai uralkodóval, utal az inkvizícióra és az autodafékra, felrója nekik, hogy hiányzik belőlük „a keresztényi töredelem, vagy a’ mit tolerántziának neveznek, ’s a mely az ásiái nemzeteket jelesíti”.

Voltaire toleranciáról szóló értekezésének dialógusban írt fejezetéhez hasonló a kor és a helyszín pontosítása (az uralkodó neve alapján azonosíthatók). A vita kerete itt is a teázás. A szereplők megfeleltethetők történelmi alakoknak. A császár és Rigolet atya vitájában kerülnek elő a katolikus egyház működését bíráló kérdések, a pápa világi

57 BALÁZS Péter összevetette a francia és a német szöveget a magyar fordítással, és megállapította, hogy a fordítás francia eredetiből készült, de a szerzőség vonatkozásában bizonytalan: „Laczkovics János 1791-ben írott valláskritikai pamfletjeiről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008): 61–70. KECSKEMÉTI Károly Voltaire művét jelöli meg forrásként, de Bendához hasonlóan német közvetítést feltételez: „Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben, 1790–1848”, *Aetas* 1–2 (2000): 309.

58 BENDA, *A magyar jakobinusok iratai*, 1:422–432. Benda a fordítás szövegének közlése mellett ismerteti a kiadás körülményeit, és beszél a német közvetítésről. A feltételezett forrás Johann Rautenstrauch bécsi pamfletíró tiltott könyve (*Die Verbannung der Jesuiten aus China*), aki francia szerzőkből, köztük Voltaire-ből „ollózza” ki a Laczkovics által lefordított szöveget. A feljelentésről lásd még: GRANASZTÓI Olga, „Szabadkőműves árulók: Új felvetések a magyar szabadkőművesség 18. századi történetében”, *Helikon* 62 (2016): 613.

59 Jelzet: MsU. 1232/A. LACZKOVICS János, „A Jézus társaságbeli Szerzetesseinek Khinából való kiűzetése.” Lásd: MOLNÁR B. Lehel, „Körmöczy János szerepe az unitárius egyházi levéltár kialakításában. Függelék”, összeáll. BALÁZS Mihály és MOLNÁR B. Lehel, *Keresztény Magvető* 120, 3–4. sz. (2014): 243.

hatalmi törekvésein kívül az inkvizíció kegyetlensége, a csodák, a különböző egyházak szerzetesei közötti marakodások. Kína gazdaságának, kultúrájának, a misszionáriusok tevékenységének részletei a dialógust megelőző, narratív szövegrészben olvashatók.

A fordító ugyan nem ragaszkodik szó szerint az eredeti szöveghez, ahogyan Benda Kálmán megállapította, de azt nagyobb kihagyások nélkül követi. A fordításban megtalálható a Biblia ellentmondásainak kifigurázása, és a katolikus hitgyakorlat bírálata is, amelyeket a kínai beszélgetőpartner naivnak látszó kérdései tesznek kivételesen szatirikussá. Laczkovics jezsuitája az eredetnél többször tér át a latin nyelvre. A dialógus stílusa a forrásnál vulgárisabb, a szöveg keretét a fordításban a humanista Palingeniustól származó, a papokra és szerzetesekre vonatkozó latin nyelvű versbetétek adják, amelyekkel a fordító az eredetit megtoldotta.⁶⁰

A francia szövegben olvasható *tolérance*, *tolérant*, *intolérant* terminusokat a magyar fordítás legtöbbször a *türedelem* és a *békétlenség* szavakkal adja vissza, de megtaláljuk a *tolerancia* terminust is. A kínai császár szájába adja azt a gondolatot, miszerint ennek az erénynek a gyakorlása a társadalom törvényes és jogszerű működéséhez elengedhetetlen:

Én azt tartottam mindig, hogy a' türedelem az emberi társaságnak az első lántza, és a' fejlődelmeknek leg-főbb kötelessége. [...] Én a türeelmet szeretem, és benneteket ki-űzlek, mert türeelmetlen és békétlenek vagytok. [...] Takarodgyatok, 's vigyétek másuvá fene eszetlenségteket. [...] menyetek és tegyetek Európában bizonytságot mind igazság szolgálatásomról, mind pedig kegyelmezésemről.⁶¹

Konklúzió

Voltaire nagy meggyőző erejű dialógusaiból tizenkét magyar fordítás készült a 18. században ismert és ismeretlen fordítók tollából, akik tartalmi és formai hűségre törekedtek. A fordításra kiválasztott dialógusok a filozófus sajátos műfajából rendkívül változatos válogatást adtak. Érdekes, hogy egyiket sem fordították le többször, és hogy még a megrövidített dialógusokat sem adaptálták a magyar valósághoz. Domináns témájuk a társadalmi béke, a tolerancia, és általánosabban a másik ember véleménye megismerésének jelentősége. Felidézik és közvetítik a kor filozófiai vitáit, szatirikus ábrázolást adnak a korabeli társadalomról. Hangot kap bennük a hittérítés és a gyarmatosítás elítélése, több fordítás közvetíti Voltaire csodálatát a kínai civilizáció iránt, amelyet az európainál türelmesebbnek ítélt, de a távoli kelet egyben idealizálható ellenpontot is jelent. A rövid, aktuális filozófiai tartalmat kifejező próza és közöttük a dialógus is nagy hagyományokkal rendelkezik a francia és a magyar irodalomban, erre is utalnak a főleg kéziratos gyűjteményekben található szövegek, amelyeknek jelentéstartalma sajátos összefüggéseket mutat más korabeli magyar Voltaire-fordításokkal.

60 Lásd: BENDA Kálmán, „A magyar jakobinusok kátéja”, *Irodalomtörténet* 38 (1950): 103; BALÁZS, „Laczkovics János 1791-ben ...”, 66.

61 BENDA, *A magyar jakobinusok iratai*, 1:437.

VERES ANDRÁS

József Attila és Lukács György

Meglehetősen hézagosak az ismereteink József Attila bécsi korszakáról, s benne Lukács Györgyhez való viszonyáról, ami tág teret ad a spekulációnak. Az elmúlt évtizedben sajnos elszabadult a legendagyártás. Mintha az értelmezőnek nem lenne alapvető kötelessége, hogy ragaszkodjék a filológiai alátámasztható következtetésekhez.

Meglepő módon, Bokor László úttörő tanulmánya¹ és Szabolcsi Miklós nagymonográfiájának 1977-ben publikált vonatkozó fejezete² óta senki nem vállalkozott arra, hogy az újabb kutatási eredmények alapján összegezze ismereteinket.

Előre szeretném bocsátani vizsgálódásom eredményét, amely talán *ünneprontó* lesz. Arra a konklúzióra kellett jutnom, hogy a két vitathatatlanul jelentős egyéniség személyes találkozása jóval többet ígért annál, mint aminek később nyoma lett kettejük szellemi kölcsönhatásában. Mindez persze nem érinti egyikük kiválóságát sem, mindössze arról van szó – és ezen akár sajnálkozni lehet –, hogy nem kaptak annyi ösztönzést egymástól, mint amennyit utóbb tulajdonítani próbálnak nekik.

1

Több változatot ismerünk arról, hogy miképp jött létre kettejük találkozása Bécsben. Az egyik szerint 1924 nyarán József Attila egyhetes hajóutat tett Bécsbe sógorával, Makai Ödönnel, aki ott bemutatta unokabátyjának, Alpári Gyulának, és az ő révén került kapcsolatba Landler Jenővel, Lukács Györggyel, Balázs Bélával és Lesznai Annával.³ E változat mellett szól, hogy a költő hajóval jött haza Bécsből, és a *Hajón megyek Pestre* című versét (melyet állítólag ez az út ihletett) nem 1926 nyarán írta, mint azt korábban feltételezték, hanem – Stoll Béla kutatásai szerint – 1924 nyarán. De éppen Stoll adott hangot kétségeinek, hogy a vers címében szereplő utazás lokalizálható len-

* A *József Attila és a századelő bécsi szellemi élete* című konferencián 2018. november 15-én elhangzott előadás bővített változata. A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének emeritus professzora.

1 BOKOR László, „József Attila Bécsben”, in *„Jőjj el, szabadság!”: Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből II.*, szerk. SZABOLCSI Miklós és ILLÉS László, 81–123 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967).

2 Vö. SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény: József Attila élete és pályája 1923–1927*, Irodalomtörténeti könyvtár 32 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977; a továbbiakban: *ÉF*), 419–468.

3 *Lukács György élete képekben s dokumentumokban*, összeáll. FEKETE Éva és KARÁDI Éva (Budapest: Corvina Kiadó, 1980), 134.

ne, tekintettel arra, hogy nemcsak Bécsből lehet hajóval Pestre utazni.⁴ Azt nem lehet kizárni, hogy József Attila már az 1925-ös, 1926-os hosszabb bécsi tartózkodása előtt is járt ott, de a megismerkedése Lesznai Annával nem történhetett korábban.⁵

A többi forrás megegyezik abban, hogy Lesznai Anna mutatta be a költőt Lukácsnak, de különbözőképpen beszélik el, hogy a költőnő miképp került kapcsolatba József Attilával. Kassák Lajos szerint ő mutatta be Lesznainak, aki „barátságába fogadta a kedveskedő kamaszt és a sokat ígérő költőt. Lesznai Anna mellett került Lukács György és Balázs Béla társaságába.” Kassák még hozzáfűzi: „Nem annyira a költészet, mint inkább a filozófia és társadalomszemlélet útvesztőiben voltak segítségére Lukácsék.”⁶ E finom elhatárolásban alighanem szerepet játszik Kassák epéje is, a kommün idejéből származó ellenszenve Lukács iránt (ami különben kölcsönös volt kettejük között). Kassák emlékezését valószínűsíti, hogy József Attila az elsők között éppen vele kereste Bécsben a személyes kapcsolatot, mert az odautazása előtt és részben az ottani tartózkodása idején is a kassáki mintát követő szabadversek írásával kísérletezett. De nem kapta meg a remélt támogatást Kassáktól, aki nem ismerte fel az ifjú költő tehetségét, és egyetlen versét sem hozta le a *Mában*. Utóbb persze szívesen eltagadta volna ezt, arra hivatkozva, hogy József Attila valójában nem kereste meg őt verseivel, de mivel bizonyítást nyert, hogy igenis megkereste, kénytelen volt elismerni, de úgy, hogy kisebbíteni próbálta a jelentőségét az elutasításnak.⁷ Kései visszaemlékezéseit már csak azért is erős kritikával kell fogadni, mert többször is megcsalta emlékezete. Például egy rádióelőadásában⁸ nem kevesebbet állított, mint hogy József Attilával először 1922-ben találkozott Bécsben, ami nyilvánvaló képtelenség.⁹

A Lesznai Annával való megismerkedés legérdekesebb változatát József Jolán életrajzi könyvéből ismerjük, s ez így hangzik:

Bécsben történt Attilával, hogy szállítómunkások segíteni hívták egy költőzködéshez. Mialatt cipelte le a bútorokat az első emeletről, Ady-verseket szavalt. A bútorok tulajdonosa, Lesznai Anna meglepetten felfigyelt és beszédbe elegyedett az Ady-verseket szavaló munkással. Néhány nap múlva elvitte Hatvany Lajos báróhoz s ekkor végre felvirradt Attilának Bécsben.¹⁰

4 JÓZSEF Attila, *Összes versei*, kiad. STOLL Béla (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 3:123.

5 Németh Andor arról számol be a József Attiláról írt első könyvében, hogy a költő a hosszabb bécsi tartózkodása idején is többször hazlátogatott: „Úgy rémlik, rövidesen vissza is utazott Magyarországra. [...] Kétszer vagy háromszor találkoztam József Attilával akkoriban. Azután eltűnt. Hazautazott Magyarországra.” – NÉMETH Andor, *József Attiláról*, s. a. r. RÉZ Pál (Budapest: Gondolat Kiadó, 1989), 18, 25.

6 KASSÁK Lajos, „Huszonöt éve”, *Kortárs* 6 (1962): 1809; ugyanez in KASSÁK Lajos, *Csavargók, alkotók: Válogatott irodalmi tanulmányok*, vál., s. a. r. FERENCZ Zsuzsa, 228–231 (Budapest: Magvető Kiadó, 1975; a továbbiakban: CSA), 229.

7 Uo.

8 KASSÁK Lajos, „Emlékezés József Attilára”, in KASSÁK, CSA, 219.

9 Ismereteink alapján erősen kétséges, hogy 1922-ben József Attila eljutott volna Bécsbe. Más kérdés, hogy Kassák már az ő bécsi útja előtt tudott róla.

10 JÓZSEF Jolán, *József Attila élete* (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1940), 253–254. Ezt követően József Jolán közreadja öccse hozzá írt – már hivatkozott – levelének teljes szövegét lásd uo., 254–256.

Az ilyen történetre szokás mondani: túl szép és kerek ahhoz, hogy igaz legyen. Szabolcsi Miklós teljes joggal állapítja meg, hogy tudomása szerint József Attila „még alkalmilag sem foglalkozott bútorszállítással Bécsben, valószínűleg fizikailag sem bírta volna”.¹¹ Bokor László (és őt követve Szabolcsi is) úgy vélte, hogy ennek az anekdotikus történetnek Márer György 1928-as cikke lehetett a forrása,¹² József Jolán tőle vette át. Márer valóban József Attila baráti köréhez tartozott, de nem volt a társa Bécsben, tehát csak hallomásból tudhatott az ott történetekről. Az is kétséges, hogy József Jolán ismerte volna az eldugott helyen megjelent cikkekcskáját. Sokkal életszerűbb, hogy mindketten a költőtől hallották, vagyis a fölöttébb romantikus történetnek maga József Attila az igazi szerzője. Fabulájának sikerét mi sem mutatja jobban, mint hogy Lukács György is hitelt adott neki, s 1972-ben szó szerint megismételte egy vele készült korábbi interjúban.¹³

Szabolcsi Miklóssal egyetértve, Lesznai Anna változatát tartom leginkább valószínűnek, aki szerint Hatvany Lajos küldte el hozzá, és József Attila a lakásán segítette a könyveket rendbe rakni.¹⁴ Korántsem véletlen, hogy Lesznai (akárcsak később Balázs Béla is) örömmel ismerték fel a fiatal költőtársban a rokonlelket, legalábbis azokban a verseiben, amelyek közel álltak a maguk – népköltészettől is ihletett – késő szimbolista irányához. (Éppen ezek a versek voltak azok, amelyek Kassáknak nagyon nem tetszetek.) S József Attila későbbi döntésében, abban, hogy elfordult az avantgárdtól, föltehetően közrejátszott a kétféle bécsi fogadtatás is.

2

Mint ismeretes, a nevezetes találkozás 1926 júliusában esett meg az Atlantis Kávéházban, József Attila bécsi tartózkodásának vége felé.

József Attila két levélben is beszámol róla. Előbb nővérének írja meg, és szinte szétveti a büszkeség, amit tréfás hangnemmel próbál ellensúlyozni:

Itt említjük meg, hogy Lesznai Anna (Jásziné), Balázs Béla és Lukács György igen nagy költőnek tartanak, különösen az utóbbi – mint az első világirodalmi – nem kozmopolita! – kvalitásokkal rendelkező proletár-lírikust, aki hivatva van mielőbb nagyobb pénzküldeményt kezéhez venni. Fentemlített urak – különös tekintettel a „Die Weltliteratur, wie sie ist und wie sie sein soll”-ra¹⁵ – közös levelet írtak Kner Izidornak, hogy J. A. könyvét kiadja, mely cég tehát vélünk összeköttetésben fog állani, mit is bátorkodunk nagy tekintetű lábad előtt zöld ágakhoz hasonlóan szertehinteni.¹⁶

11 SZABOLCSI, *ÉF*, 457.

12 BOKOR, „József Attila Bécsben”, 104. Márer György cikke „Új magyar költő, akinek élete Jack Londonéval vetekszik” címmel jelent meg *A Hét* 1928. május 4-ei számában.

13 „LUKÁCS György: válaszol. Kérdez: KOVÁCS András”, *Kritika* 10, 5. sz. (1972): 5–6.

14 Lásd SZABOLCSI, *ÉF*, 457.

15 A világirodalom, amilyen most és amilyennek lennie kell.

16 József Attila levele József Jolánnak, [Bécs, 1926. júl. ?], in JÓZSEF Attila *Levelezése*, összeáll. H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin és STOLL Béla, s. a. r., jegyz. STOLL Béla, 111–113 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 112.

Másik levelének Espersit János a címzettje, ezt augusztus 10-én írta, immár Magyarországon, a Hatvany-kastélyban, annak vendégszeretétét élvezve. Hajdani mentorának ekképpen adja elő a Bécsben történeteket:

Bécsben hamar megszerettek jobb és baloldaliak egyaránt, Lukács György, Ignotus, Balázs Béla, Lesznai Anna, Hatvany Lajos báró az ismertebbek közül. Hatvany már Bécsben meghívott magához Lainzba, ahol a Hermes villában a volt császári vadaskert közepén, Kaiserin Elisabeth kastélyát lakja. Lesznai Annánál három hétig vendégeskedtem, így amint ezekből látszik új barátaim éppugy szeretnek illetőleg éppoly szívesen látnak, mint valamikor János Bácsi.¹⁷

Utóbbi levelének az a kitétele, hogy a jobb- és baloldaliak egyaránt megszerették, arra figyelmeztet, hogy még nem kötelezte el magát egyértelműen. A felsorolt nevek alapján persze korántsem világos, hogy valójában mit takar a megkülönböztetés. Az emigráció liberális és kommunista tagozata közti különbséget semmiképp sem, tekintve hogy akkor (is) mindkettő a baloldalhoz tartozott. Valószínűbb, hogy a jobboldalt mindenekelőtt a Collegium Hungaricum igazgatója, a konzervatív szemléletű Lábán Antal jelenti, aki Klebelsberg Kuno megbízásából megszervezte a bécsi Collegium Hungaricumot és 1934-ig igazgatta. Lábán kedvelte József Attilát, befogadta, takarítást, könyvtárosi munkát biztosított számára és magántanulókhöz juttatta.¹⁸ A költő levelében alighanem azért szerepel csupán a baloldal nevesítve, mert mind ismert személyiség, akiknek barátságával dicsekedni lehet, míg az ismeretlen Lábán Antallal nem.

A találkozó *időpontja* nagyon fontos. Ekkor már a bécsi emigráció egészéről elmondható, hogy *leszálló* ágban volt. Mindez megnövelte József Attila értékét, aki nem számított abszolút kezdőnek, és érdemesnek tűnt arra, hogy megnyerjék őt. Jól ismert, hogy Ignotus is, Hatvany is a *Tiszta szívvel* című verse alapján nemzedékének szószólóját látták benne. Ignotus Pál, aki megbízható szemtanú, így emlékezett vissza a Hermes villa vendégének sikerére:

Úgy láttam viszont [...] mint az emigráció deres fejű szellemi nagyjainak fiatal kedvencét. [...] olyan volt, mint egy kölyökpuli; göndör, virgonc, hetyke és incselkedően alázatos. Suhanc létére is tiszteletet ébresztően gazdag múlt állt már mögötte, közép- és főiskolai botrányokkal, eltanácsolásokkal, istenkáromlás vádjával, marasztaló bírói ítélettel, nyomtatásban megjelent versekkel és nyomorban eltöltött esztendőkkal. Ezt úgy hordozta, mint ígéretet a dicsőséges jövőre. [...] A legvonzóbb az volt az akkori József Attilában, hogy egyszerre játszott a „senkiházi taknyos” szerepét, melyre kora és helyzete jelölte ki, és a nagy költőt, kinek kezdettől fogva fesztelenül vallotta magát. [...] A személyére szerény volt, a véleményére kevés. És be nem állt a szája.¹⁹

17 József Attila levele Espersit Jánosnak (Hatvan, 1926. augusztus 10.), uo., 116–117, 116.

18 Lásd SZABOLCSI, ÉF, 421.

19 IGNOTUS Pál, *Csipkerózsza: Budapesti és londoni emlékek* [1947–48], s. a. r. NAGY Csaba (Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1989), 135–137.

Első pillantásra talán túlzó, fiatalos hetvenkedésnek tűnhet a nővérenek küldött levél beszámolója.²⁰ De József Attila találkozását Lukáccsal nem úgy kell elképzelnünk, mintha az a nagy ember és a zöldfülű költő sémája szerint történt volna. Ebben az időben Lukács Györgynek nagy volt ugyan a múltja, de bizonytalan a jövője. Az 1923-ban megjelent *Történelem és osztálytudat* című könyve heves elutasításban részesült a mozgalomban, ami kényes helyzetbe hozta őt. Ekkoriban megszaporodó Marx-, Engels- és Lenin-stúdiumait részben penitenciaként vállalta, az önkorrekció jegyében. A frakciós küzdelmekbe való belebonyolódásának indítéka lehetett az elszigetelődés elkerülése is.²¹

Szabolcsi Miklós nem kételkedik abban, hogy József Attila pontosan idézte Lukács György szavait.²² Szerintem is az a pedagógiai elv vezethette Lukácsot, amely fiatal vitapartnerei esetében jellemezte őt, tehát hogy beszélgetőtársa pozícióját – még ha nem értett vele egyet, akkor is – igyekezett látványosan felértékelni. (Ismeretes, hogy egyetemi szemináriumi óráin Schellingével vagy éppen Hegelével azonosította hallgatói álláspontját, és a maga kritikai megjegyzéseit csak ezt követően, mint a nagy tekintélyekkel folytatott vitát fejtette ki.)

Érdemes felfigyelni a József Attila levelében szereplő megfogalmazásra is, melyet szívesen idéznek, de nem tartják szükségesnek értelmezni. Holott el kellene töprengeni azon, hogy Lukács milyen megkülönböztetésre gondolhatott, amikor azt mondta, hogy az ifjú költő-palánta „az első világirodalmi – nem kozmopolita! – kvalitásokkal rendelkező proletár-lírikus”. A *kozopolita* szónak már akkor is volt antiszemita csengése, de Lukács nyilván egészen másra gondolt. Talán valami olyasmire, amit Kassák fogalmazott meg kettejük – a maga és József Attila – karakterének különbségéről:

Az én költészetemben alig lehet ízét és színét találni a magyar népköltészetnek, az ő verseit pedig éppen a népköltészet nedvei táplálták fel különösen érzelmessé, sokszor bájosan naivvá és mindig hetykén szókimondóvá. Hogy úgy mondjam, én a világ proletárja lettem, ő pedig magyar proletár volt.²³

3

Az elmúlt években felröppent a legenda, hogy József Attila Bécsben teljesen hatása alá került Lukácsnak (és egy füst alatt Balázs Bélának). Szívós Mihály arra következtet találkozásuk tényéből, hogy a közös beszélgetések során „bizonyára” szóba került *A lélek és formák*, és a személyes ismeretség arra ösztönözte József Attilát, hogy elolvassa Lukács ifjúkori remekét, sőt a *Történelem és osztálytudat* című művét is. Márpedig *A lélek és for-*

20 Ahogy Tverdota György látja – vö. *Költőnk és Kora. József Attila emlékévk 2005*, szerk. ASPERJÁN György és SZABÓ B. István, a tanulmányt írta TVERDOTA György (Budapest: ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézete–ASPY Stúdió, 2005), 45.

21 Szabolcsi Miklós is érzékeli, hogy Lukács bécsi éveit viszonylagos magányban és elszigeteltségben teltek – vö. SZABOLCSI, *ÉF*, 466.

22 Uo., 465.

23 KASSÁK Lajos, „Huszonöt éve”, in *CSA*, 228.

mák hívta fel a fiatal költő figyelmét Hegelre, Hofmannstahlra és Hebbelre, a *Történelem és osztálytudat* pedig impulzusokat adott ahhoz, hogy Hegelt és Marxot tanulmányozza.²⁴ Szívós Mihály két tanulmányában, melyet e témának szentelt, sajnos egymásba csúszik a feltételes és a kijelentő mód, a hipotézis aggálytalanul tűnik át a bizonyosság tételezésébe. Egyetlen filológiai bizonyítékot sem hoz fel álláspontja mellett, és csupán deklarálja *A lélek és formák* hatását a költő fiatalkori művészetfilozófiájára, nem vállalkozik a feltételezett szövegszerű hasonlóságok és egyezések kimutatására.

Koronatanúként Kassák Lajosra hivatkozik, aki valóban ezt írta kései emlékezésében:

Lesznai Anna mellett került Lukács György és Balázs Béla társaságába. Ettől a társaságtól sokat tanult és nagy biztatással segítették fejlődése útján. Nem annyira a költészet, mint inkább a filozófia és társadalomszemlélet útvesztőiben voltak segítségére Lukácsék. Eszmei és formai hatásuk élete végéig fellelhetők József Attila teoretikus írásaiban.²⁵

Mint már utaltam rá, Kassák szövegében én inkább a megkülönböztető-elhárító gesztust érzékelem, tehát azt, hogy Lukácsék az irodalomban nem kompetensek, hanem csupán a filozófiában, amelynek viszont „útvesztői” vannak. Kassák elhatárolta magát a kommunistáktól; az ő szemében Lukács György is, József Attila is a másik oldalhoz tartozott. Az a megállapítása, hogy az „[e]szmei és formai hatásuk élete végéig fellelhetők József Attila teoretikus írásaiban”, már csak azért sem perdöntő, mert mind Lukács, mind József Attila teoretikus életművét felületesen ismerte, és nem tartotta kompetensnek önmagát e téren. Ami pedig a Bécsben történeteket illeti, nem gondolom, hogy Kassák kielégítően értesülhetett volna a vele régóta nem érintkező Lukács és a már ugyancsak nem érintkező József Attila közötti beszélgetésekről.

Vas Istvántól tudjuk, hogy amikor Zelk Zoltán elismerő kritikát írt a *Munka* című lapba, melyet Kassák szerkesztett, Zelk tudta nélkül belenyúlt szövegébe, „a határozottabb elismerést kihúzta, s beletételezett néhány komolyabb fenntartást”.²⁶ József Attilának meg kellett halnia és körülötte kultusznak kellett kialakulnia ahhoz, hogy alakját és

24 „[O]kkal feltételezhető, hogy József Attila olvasta két pártfogójának fontosabb műveit, beleértve *A lélek és a formák* című esszékötetet is.” „Lukácsnak ez a korai műve és a róla folytatott bécsi beszélgetések ugyancsak közvetíthették a hofmannsthalli esztétikai gondolkodás sajátosságait József Attila felé.” Szívós Mihály, „Nyelvi válság – avantgárd – világhiány: József Attila Bécsben”, *Világosság* 45, 1. sz. (2004): 121. (A továbbiakban: *JAB*.) A bécsi találkozón elhangzott hízelgő vélemény „bizonyára arra ösztönözte az amúgy is sokat olvasó fiatal költőt, hogy elmélyedjen e társaság tagjainak műveiben. József Attila olvasta Lukács műveit, és elméleti írásaiban, különösen korai esztétikájában kimutathatók e hatások. Ezek között Lukács fiatalkori remekét, *A lélek és a formák* című esztétikai értekezést is tanulmányozta, és ezen keresztül jutott el a költő és drámaíró Hebbelhez. Biztosra vehető, hogy elolvasta *Történelem és osztálytudat*ot is, és a bécsi tartózkodásából körülbelül fél évet intenzív Hegel- és Marx-tanulmányokkal töltött el. Mások mellett Lukácsot is a tanítómesterei közé sorolhatta.” Szívós Mihály, „József Attila és Lukács György gondolkodói életművének kapcsolatáról és a hetvenes évekbeli recepciójuk közötti összefüggésről”, in *A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága*, szerk. BOROS GÁBOR, 223–231 (Budapest: L'Harmattan–Német–Magyar Filozófiai Társaság, 2010; a továbbiakban: *JALGY*), 224–225.

25 KASSÁK, „Huszonöt éve”, in *CSA*, 229.

26 VAS ISTVÁN, *Nehéz szerelem* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972), 614–615.

költészetét Kassák Lajos újraértékeli. Tehát megalapozottnak tekinthetjük, hogy emlékezéseit erős kritikával kell fogadnunk. Szívós Mihály persze szó szerint véve pontosan fogalmaz: „Ha Kassák álláspontját elfogadjuk, akkor József Attilát Lukács tanítványának kell tekintenünk.”²⁷ Csakhogy ő aggálytalanul hitelt ad neki.

Itt csupán néhány ellenvetést fogok felsorakoztatni Szívós hipotézisének cáfolatára. Elsőként ismét felhívom a figyelmet az *időpont* jelentőségére. Nem sokkal a találkozásuk után József Attila elutazott Bécsből, így aligha maradt kettejüknek ideje elmélyült beszélgetésekre. Aki ismeri Lukács György akkori helyzetét, nem hiheti, hogy szóba hozta volna *A lélek és formákat*, a még marxista korszaka előtt írt, általa *meghaladottnak* ítélt „idealista” szövegeit, mint ahogy a *Történelem és osztálytudat*ot sem, amely mozgalmi életében csalódást és kudarcot hozott számára. József Attila már bécsi tartózkodása idején bizonyíthatóan felfigyelt Hegelre és Marxra, de *nem volt szüksége* ehhez Lukácsra. Hivatkozásaiban soha sem kötötte össze nevüket Lukácséval.

S nemcsak Szívós, hanem mások is indokolatlan könnyelműséggel tekintenek el József Attila *nyelvtudásának korlátaitól*. Még Kovács György is, aki kétségtől szentimentális volt a költő bécsi életének, visszaemlékezésében nem kevesebbet állít, mint hogy az *Anti-Dühringet* olvasták együtt. Ám szinte azonnal, a következő mondatában hitel-teleníti ezt, amikor szová teszi, hogy „a német nyelv nehézségeket okozott Attilának”.²⁸ Föltehetően belelapoztak Engels vitairatába, de elmélyült tanulmányozásáról aligha lehetett szó. Farkas János László, aki a lehető legalaposabban vizsgálta meg József Attila német nyelvből való fordításait, még az 1933-as szövegekben is súlyos félreértéseket mutatott ki.²⁹ Csak az évtized második felében született fordításairól állítható, hogy valóban színvonalasak.

Az itt felsorakoztatott ellenvetéseim természetesen kizárólag a bécsi időszakra vonatkoznak, nem zárják ki annak lehetőségét, hogy Lukács említett művei utóbb ne hathattak volna a költőre. (Bár a nyelvi korlát sokáig fennállt.)

4

Lássuk ezek után, hogy a reményteljes találkozásukat követően hogyan alakult József Attila és Lukács György kapcsolata. A továbbiak bemutatását igyekszem rövidre fogni.

A költőt nem akármilyen haszonnal kecsegtette, hogy Balázs Béla valóban elküldte verseit Kner Imrének, meleg hangú ajánlás kíséretében.³⁰ Bár – ellentétben József Attila levélbeli beszámolójával – Lukács György *nem írta alá a levelet*, de miért is tette volna

27 JALGY, 225.

28 Kovács György, „Bécsi emlékek József Attiláról”, in *József Attila emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós, 149–156 (Budapest: Szépirodalmi, 1957), 151.

29 FARKAS János László, „Fordította József Attila”, *Literatura* 23 (2007): 328–338.

30 Szabolcsi Miklós szerint „valószínűleg 1926 júniusában – Olaszországból, a Trient melletti Molvenóból, ahol Bécsből távozóban Berlinbe készülve szállt, írt Kner Imrének” – lásd SZABOLCSI, *ÉF*, 465. A levél megtalálható Kner Imre kötetében: KNER Imre, *A könyv mestere: Kner Imre levelezése*, összegyűjt. és jegyz. ELEK László (Budapest: Magyar Helikon, 1969), 111–112.

– végül is a líra Balázs Béla kompetenciájába tartozott. Lehet, hogy az akkor már emigráns író véleménye kevesebbet nyomott latban vagy a versek nem tetszettek eléggé vagy József Attila Babits ellen írt pamfletje fordította a költő ellen a kiadót, annyi bizonyos, hogy Kner nem vállalkozott a versek kiadására, és amikor kapcsolatot talált József Attilához, tehát meglehetősen késéssel, 1930 januárjában visszaküldte a kéziratot.³¹ (A kézirat visszaküldésének időpontja beszédes közelségben van a pamflet megjelenésével, de nem magyarázza a döntés késlekedését.)

József Attila egész értekező életművében mindössze két olyan szöveghelyről tudunk, amely kétségbevonhatatlanul Lukács Györgyhez kapcsolódik. A *Kortárs* 1930. augusztus 25-ei számában olvasható recenziója Hankiss János és Juhász Géza franciául megjelent könyvéről, amely a külföldi olvasó számára próbált rövid körképet adni a magyar irodalom történetéről. József Attila *osztályszempontú* elfogultságban marasztalja el a szerzőket, s példái között szerepel Hatvany Lajos méltatlan lebecsülése és Lukács György még méltatlanabb elhallgatása is. Idézem a recenzió Lukácsra vonatkozó passzusát:

Az eddigiek tökéletesen megmagyarázzák, hogy *Tormay* Cécile miért nő óriásra, miért terebélyesedik *Móricz* Zsigmond fölé; hogy miért nézik *Lukács* Györgyöt levegőnek, amikor a páratlanul zavaros, elveket még elnagyolt vonalakban sem sejtető *Németh* Lászlóra nem röstellenek sorokat pazarolni. (*Lukács* György népbiztos volt, tehát jeltelen semmiség az ő világszinten magasértékű esztétikai-bölcséleti munkássága.) Thomas Mann írja Lukács Györgyről *Die Forderung des Tages* című könyvében: „Szigoru, tiszta és büszke szellemet tisztellek és csodálok erkölceiben; kritikai művei (A lélek és a formák; A regény elmélete; stb.) kétségtelenül a legjelentősebbek közül valók amelyek csak ezen a téren *német nyelven* az utóbbi évtizedekben megszülettek.” Mi tudjuk, hogy ezek a művek magyarul íródtak és először magyarul láttak napvilágot.³²

Abban, hogy József Attila ennyire számon tartotta Lukácsot, része lehetett a személyes találkozásuknak is (1930-ban még frissen élhetett ennek emléke). De a rá való hivatkozás közvetett, és nem bizonyítja az említett művek ismeretét, sőt a *tévedése* (ti. *A regény elmélete* nem jelent meg magyarul)³³ éppen az ellenkezőjét sejteti, azt, hogy nem olvasta a szövegeket. A költőt alighanem a Lukács magyarsághoz tartozásának hangsúlyozása vezette tévútra.

A másik biztos pont (bár nem olyan szigorú értelemben, mint az előző), hogy a József Attila által szerkesztett *Valóság* című folyóirat egyetlen számában Laurent György álnéven megjelent Lukács-tanulmányt Goethe világnézetéről maga a költő fordította le. Mindezt Agárdi Danzinger Ferenc elbeszéléséből tudjuk, azzal a kiegészítéssel, hogy ő kereste ki a szöveget a *Der rote Aufbau*-ból, és hívta fel rá József Attila figyelmét.³⁴

31 Lásd Kner Imre József Attilának (Gyoma, 1930. január 31.), in JÓZSEF Attila, *Levelezése...*, 363.

32 JÓZSEF Attila, „Forrás a sivatagban. *Panorama de la Littérature Hongroise*”, in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930: Szövegek, közlésteszti HORVÁTH Iván et al* (Budapest: Osiris Kiadó, 1995; a továbbiakban: *JATC*), 287. Kiemelések a szerzőtől.

33 Ráadásul Lukács György eredetileg a művét németül írta.

34 Idézi SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája 1930–1937*, Irodalomtörténeti könyvtár

Lényegében ennyi az, amit biztosan tudunk. De a szakirodalomban fölmerült annak lehetősége is, hogy Lukács néhány fontosabb műve hatással volt József Attilára. Bár a költő sehol sem hivatkozik név szerint Lukácsra, de ez nem zárja ki, hogy ismerte ezeket a szövegeket. (Több példát ismerünk arra, amikor nem tüntette fel forrását.)

Ami *A lélek és formák* hatásának feltételezését illeti, erős kétséggel fogadom, mert Lukács korai esszéiben a *befogadás* kérdése áll előtérben, míg a költő korai művészetfilozófiájában az *alkotás*. József Attilát csak az 1930-as években kezdte el foglalkoztatni a befogadás problémája (azt követően, hogy a remélt proletár közönség rácăfolt a hozzá fűzött várakozására), de ekkor sem esztétikai, hanem *művészetszociológiai* nézőpontból.

Az egyetlen olyan kategória, amely a hatást feltételezők részéről értelmezésre került a költő korai esztétikájából, a „világhiány” fogalma az interpretáció során erős *metaforizálás*on esik át, kiszakítva azt az eredeti kontextusából.³⁵ A világhiány ugyanis József Attila művészetfilozófiai rendszerében nem valamifajta kényszerű és leküzdendő megfosztottságot jelent, hanem a szemléletünk eredendő korlátoltságából következő *adottságot*, amely *szükségessé teszi* a műalkotás világpótló-világteremtő funkcióját.³⁶

Jóval bonyolultabb és érdekesebb kérdés a *Történelem és osztálytudat* feltételezett hatása. Nemcsak Szívós Mihály gondolja ezt, hanem Bókay Antal, Sziklai László és mások is, sőt a Bókay által kimutatott fogalmi és értelmezésbeli egyezések³⁷ hitelre találtak Szabolcsi Miklósnál és N. Horváth Bélánál. Velük szemben egyedül Tverdota György képviseli azt az álláspontot, hogy József Attila „verseiben, értekező prózájában és levelezésében a legkisebb nyomát sem találjuk olyan gondolatoknak, amelyek eredete Lukács könyvében megtalálható lenne”.³⁸ Annyit azonban ő is megenged, hogy bár nem áll fenn közvetlen hatás, de találhatók párhuzamos gondolatok kettejük szövegeiben, például a *dialektika* és az *osztálytudat* fogalmának értelmezésében.

Kézenfekvő az átvétel vagy a párhuzam kérdését annak alapján eldönteni, hogy a kimutatott gondolati egyezések *kizárólag* Lukács könyvéhez köthetők-e vagy sem.³⁹ A *Történelem és osztálytudat* bírálja Engels dialektika-felfogását, amiért „Hegel hamis példáját követve a természet megismerésére is kiterjeszti a dialektikus módszert”.⁴⁰ Ez megfelelt az 1920-as évek néhány kiemelkedő nyugat-európai marxista gondolkodója (Korsch, Lukács, Gramsci) radikálisan aktivista ismeretelméleti álláspontjának. Ők a – történelem által éppen igazolást nyert orosz – proletárforradalom elméleti képviselői.

41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 158. Lásd még AGÁRDI Ferenc, „Harminc éve jelent meg a Valóság, József Attila folyóirata”, *Magyar Nemzet*, 1962. július 15.

35 Vö. JAB, 135–136.

36 Lásd JÓZSEF Attila, „Ihlet és nemzet”, in JATCI, 124–127.

37 Lásd BÓKAY Antal, „Egyén, haza és emberiség József Attila kései költészetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 591–603.

38 TVERDOTA György, „Öntudat”, *Literatura* 33, 1–2. sz. (2017): 84.

39 Előadásomban még magam is ezt az álláspontot képviseltem.

40 LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, szerk. VAJDA Mihály, Lukács György összes művei (Budapest: Magvető Kiadó, 1971), 215. Figyelemre méltó, hogy Lukács mindössze egy lábjegyzetet szán az Engels elleni polémiajára.

teként, azaz a „gyakorlat” filozófiájaként fogták fel a marxi koncepciót, s ezzel nemcsak a II. Internacionálé teoretikusai felfogásával mentek szembe, hanem a sztálini Szovjetunióban az 1920–30-as években uralkodóvá vált doktrínával is.

József Attila *A művészet kérdése és a proletárság* című, töredékben maradt írásában (melynek keletkezési időpontját egyelőre nem sikerült kielégítően tisztázni) ugyancsak ellentmond az ortodox álláspontnak, s egyúttal mindannak, amit korábban (1930 és 1933 között) ő maga is a dialektikáról írt, amikor *objektív* (az univerzumra vonatkozó) mozgástörvénynek tekintette. E tanulmányában ugyanis *szubjektivizálja* a fogalmat, immár csak *ismeretelméleti* érvényt tulajdonít neki, és szembeállítja a történetiség fogalmával:

Dialektikán tehát nem a világfolyamat benső elvi kényszerét értem, hanem ellenkezőleg, a gondolkodásnak azt az elvét, amely a valóság megismerését a valóság folyamatos, történeti leolvasásából származtatja. Ezért helyesebbnek is tartom a proletárság bölcseletét nem dialektikus, hanem történelmi materializmusnak neveznünk. [...] a világot nem mondhatjuk dialektikusnak, hanem történetinek kell mondanunk. A logika dialektikus, a valóság történeti. Mint valóságos lény, nem dialektikus, hanem történeti vagyok és csak mint elvont, logikai lény vagyok dialektikus. Történetet csinálok, dialektikát megértek.⁴¹

Lehetséges, hogy az itt kifejtett elképzelést József Attila átvette valahonnan, de az sem zárható ki, hogy *a saját kútfeje szerint járt el* (végül is nem állt távol korai művészetfilozófiája *aktivista* megismerés-modelljétől). Problémafelvetése és terminológiája meglehetősen különbözik a *Történelem és osztálytudat*ban olvashatótól. *A művészet kérdése és a proletárság* különben más tekintetben is „rebellis” álláspontot képvisel: bevonja gondolatmenetébe Freud „dialektikus”-nak felfogott ösztönelméletét, és állást foglal az ortodox marxizmus szigorú oksági doktrínájával szemben, amikor a tudományfilozófus Émile Boutroux-ra (Bergson és Durkheim mesterére) hivatkozva, kétségbe vonja a determinizmus (pozitivistá) egyetemes érvényességét.⁴² Annak is lehet éppen jelentőséget tulajdonítani, hogy a tanulmány indeterminista elképzelése és ösztönelméleti tájékozódása máshol is megjelenik József Attila életművében, míg a dialektika leszűkítése *egyedül* itt található.⁴³

41 JÓZSEF Attila, „A művészet kérdése és a proletárság”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, s. a. r. SÁRKÖZI Éva, 695–718 (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan Kiadó, 2018; a továbbiakban: JKK), 697–698.

42 Uo., 697.

43 Hasonlóképp különleges a „tükrözés” metaforájának pozíciója a költő életművében. József Attila egyetlen helyen él vele, a magyar proletáriródalom moszkvai platformtervezetére írt válaszában (1931-ben). A nem sokkal korábban alkotásközpontú esztétikát létrehozó József Attila számára nyilvánvaló módon idegen volt a tükrözésemélet; erről árulkodik az is, hogy mennyire összetetten (ha tetszik, túlbonyolítva) értelmezi a fogalmat: „Az irodalom csak visszatükröződés, az osztályharc gyűjtő visszatükröződése, amely visszahat, de csak úgy, ahogy a kirakat tükörfalai visszaverik a középpontban égő lámpa fényét, közben összegyűjtve a fény szétszóródó erősségét, fölfokozván a ragyogást és megvilágítván a tárgyakat ott is, ahol a visszavert sugár nélkül a lámpa fénye mellett is árnyékban maradtak volna.” – JÓZSEF Attila, „[A magyar proletáriródalom platformtervezete]” in JÓZSEF Attila, JKK, 451. (Kiemelés a szerzőtől.)

A költő esetében valószínűsíthető, hogy személyes találkozásuk nyomot hagyott benne, ám Lukács Györgyöt és Balázs Bélát illetően bizonyítani lehet ennek ellenkezőjét.

Öt évvel megismerkedésük után, 1931-ben jelent meg a moszkvai kommunista emigráció hírhedtté vált platformtervezete, amely azt állította Kassákról, hogy „szociálfasiszta”, József Attiláról pedig azt, hogy „a fasiszmus táborában keresi a kivezető utat”.⁴⁴ Lukács elsőként szólott hozzá a platformtervezethez, s bár dilettáns munkának tartotta, eszébe sem jutott helyreigazítani Kassák vagy József Attila megítélésében. Sőt magától értetődőként példálózott ő is „Kassák szociálfasizmusával”,⁴⁵ s bizony a nyelve és a stílusa nem különbözik igazán a platformtervezetétől. (Jellemző, hogy József Attila – amikor válaszolni próbált az őt ért támadásra – nem érti a moszkvai szóhasználatot, és kifogásolja a „szociálfasiszta” elnevezést.⁴⁶) De Lukácsot nem a kortárs irodalom érdekli igazán, hanem a 19. századtól örökölt hagyomány. Az 1867 utáni időszakot folyamatos hanyatlásnak fogja fel, úgy véli, hogy a polgárság jóvátehetetlen kompromisszumot kötött a feudális hatalommal, az irodalom pedig csupán ennek apologetikáját adja (az egyetlen Ady kivételével). Lukács kérlelhetetlen konklúziója szerint „a 67 utáni magyar irodalomban *nincs* klasszikus író, akitől proletárirónak tanulnia lehetne”.⁴⁷

Balázs Béla is megfélekedezett József Attiláról, és erre csak a költő halálának másnapján támadt kultusz döbbsentette rá. Moszkvában ezt jegyezte fel naplójába 1938. november 7-én:

József Attila! Nagy magyar költő. És sorsa szörnyűségében, nyomorának, szenvedésnek rettenetességében is nagy élet. [...] És a kórusfelhördülés erre a halálra egy generáció kétségbeesésének szörnyű kórusa. [...] Hogy zuhant a tengerbe és felhőkig csapott a hulláma. [...] Ma láttam meg a Szép Szó néhány számából, amelyet Lányi Sarolta hozott ki nekem [...] Húsz évig élt és dolgozott egy nagy magyar költő, akiről én nem is tudtam, holott személyesen diákkorában ismertem. Lesznai Anna mutatta be Bécsben és az akkori versei még jelentéktelenek [?!] voltak.⁴⁸

Meglepő, hogy utólag ennyire leértékelte az általa kiadásra javasolt verseket.

44 A platformtervezet szövege megtalálható a Szabolcsi Miklós-féle kritikai kiadásban, vö. JÓZSEF Attila, *Összes művei III. Cikkék, tanulmányok, vázlatok*, s. a. r. SZABOLCSI Miklós (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 438.

45 LUKÁCS György, „A régebbi magyar irodalomhoz való viszonyunk (Hozzászólás)”, in LUKÁCS György, *Esztétikai írások 1930–1945*, szerk., előszó, jegyz. SZIKLAI László, 599–603 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1982), 602.

46 „A tervezet – hangsúlyozom, hogy ez év április 8-án fogadta el a Moszkvai Proletárirók Magyar csoportja – fasiszta diktatúráról, sőt annak a válságáról beszél. Más oldalán azonban a lap szociálfasizmust említ. Politikai tájékozatlanságra vall ez az ellenmondás, hiszen a szociálfasizmus szavaiban szocialista, tetteiben fasiszta, látszatra pedig demokratikus, tehát leplező, míg a fasiszta diktatúra ugy szavaiban, mint tetteiben fasiszta és látszatra is diktatórikus, tehát önmagát leleplező. Ez a kettő egy történelmi helyzetben elméletileg sem fér meg. Hogyan higgyen a szociálfasizmusról való szóban az, aki előtt ilyen ragyogóan tisztázzák e fogalmat »proletárirók?»” – JKK, 455.

47 LUKÁCS, „A régebbi magyar irodalomhoz...”, 602. Kiemelés a szerzőtől.

48 „Balázs Béla kiadatlan naplójából”, in *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, s. a. r. TVERDOTA György, 2. kötet, 1191–1192 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987).

A kultusz híre tehát utat talált Moszkvába, föltehetően Lukácsot is elérte. De a háború zavaros éveiben nem volt módja kellőképpen tájékozódni (és még a közvetlenül háború utáni izgalmak közepette sem). Ezzel magyarázom, hogy 1940-ben úgy hadakozott a *Szép Szó* ellen, hogy nem tudott József Attila szerepéről a lap alapításában. Amikor Ignotus Pál 1945 novemberében írt levelében szóvá tette ezt, Lukács azzal védekezett, hogy az ő kritikája csupán a lap néhány kései (1938-as és 1939-es) számára vonatkozott.⁴⁹ Az is árulkodó, hogy az 1946-ban írt *Irodalom és szocializmus* című tanulmányában, melyben a népi demokrácia fölényét próbálta propagálni a polgári, „formális” demokráciával szemben, József Attila korai kötetének címadó versét, a *Nem én kiáltok*at hozta fel pozitív példaként a szubjektívizmuson való túlemelkedésre.⁵⁰ Szabolcsi Miklós teljes joggal feltételezi azt, hogy a kötetet még Bécsben kaphatta a költőtől.⁵¹

Lukács György pártfeladatként vállalta, hogy 1945. december 2-án a kommunista párt képviselőjében, Horváth Márton társaságában előadást tartson József Attiláról. Nem ismerte eléggé költészetét, ezért előadásában tulajdonképpen másról beszélt; jószerevével csak az *Ars poeticá*ból idézett, melyet igyekezett Petőfi és főként Ady művészi hitvallásainak folytatásaként feltüntetni.⁵² Valójában a Szovjetunióból hazatérve (ahogy Révai József is) idegenkedett a költőtől, mert tudott arról, hogy élete utolsó éveiben elpártolt a kommunistáktól.⁵³ Itthon azonban, József Attila rendkívüli népszerűségét látva, ki akarták használni az ebben rejlő lehetőséget.

Lukács nem kis leleménnyel úgy oldotta meg a mozgalom felől nézve renitens költő rehabilitálását, hogy *nagyobb szabadságfokot* engedélyezett neki, bevetve elhíresült partizán-metáforáját: „a pártköltő sohase vezér vagy sorkatona, hanem mindig partizán”.⁵⁴ Figyelemre méltó és meggondolandó, hogy később sem foglalkozott behatóan József Attilával, szemben Adyval, akire ismételten hivatkozott – nemcsak azért, mert kortársa volt és közelebb állt hozzá, hanem azért is, mert a szó szoros értelmében életre szóló megvilágító élményt jelentett számára.⁵⁵

49 Mindhárom szöveg megtalálható: *József Attila és a Szép Szó*, szerk. HEGYI Béla és TARJÁN Magda, 99–134 (Budapest: Lapkiadó Vállalat, 1987).

50 Vö. LUKÁCS György, „Irodalom és demokrácia”, in LUKÁCS György, *Magyar irodalom – magyar kultúra: Válogatott tanulmányok*, szerk. és vál. FEHÉR Ferenc, KENYERES Zoltán, 320–334 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1970; a továbbiakban: *MIMK*), 331–332. Az *Irodalom és szocializmus* egyúttal kötetcíme lett a cikkeiből 1947-ben kiadott válogatásnak.

51 SZABOLCSI, *ÉF*, 467.

52 LUKÁCS György, „Pártköltészet”, in *MIMK*, 299–302. Lukács írása tele van aktualizálással, gondosan ügyel arra, hogy egyaránt lesújtson az „urbánus” Márai Sándorra és a „népi” Németh Lászlóra.

53 Vö. STANDEISKY Éva, *A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája 1944–1948* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1987), 41.

54 LUKÁCS, *MIMK*, 304.

55 Szívós Mihály szerencsétlen megállapításai közé tartozik az is, hogy József Attila és Lukács György „Adyhoz való viszonya és értékelése nagyon hasonló volt”. *JALGY*, 230. Valójában mindkettejük pozíciója jelentősen változott az idők folyamán. Lukács utóbb úgy hitte, hogy már 1910-ben Ady forradalmiságát méltányolta, holott korai cikkében éppen ellenkezőleg vélekedett, félreértésnek, leszűkítésnek tartotta, hogy Adynak csak ezt az egyik oldalát ünneplik. – Vö. VERES András, „Szeretném, ha szeretnének: Az Ady-kultusz jelentése és jelentősége”, in „*Komp-ország megindult dühösen Kelet felé újra*”: *Ady magyarsága és modernsége. Cikk, versek, esszék, tanulmányok*, szerk. AGÁRDI Péter, 78–79 (Budapest: Napvilág, 2014).

Végül csupán utalnék arra, hogy József Attila értekező életművének 1958-as Szabolcsi Miklós-féle kritikai kiadását követően művészetfilozófiai írásait párhuzamba állították Lukács György esztétikai nézeteivel. Bori Imre a nem sokkal előtte megjelent *Különöség-kötetével*⁵⁶ (Lukács kései esztétikája egyik alapkategóriájának monografikus feldolgozásával) rokonította.⁵⁷ Az 1960-as évek derekán pedig vitát váltott ki Forgács László könyve, amely elsőként vállalkozott a költő értekező életművének művészetfilozófiai felmérésére.⁵⁸ Forgács munkája leplezetlenül elfogult és ideologikus. Egyik szembevetőn neuralgikus pontja az általa revizionistának tartott Lukács György elleni hadakozása. Gyertyán Ervin joggal ironizált Forgács beállítottsága fölött:

Forgács vesszőparipája, ősellensége [...] minden vitapartnere közül kétségtelenül Lukács György. Elsősorban az ő teoretikus ellenfelévé kívánja felneveszteni József Attilát, akinek elméleti teljesítménye – Forgács szerint – mindenekelőtt abban állott, hogy [...] mindig és mindenben túlhaladja Lukácsot. [...] [M]inden tárgyilagos elemzés csak ellene mondhat annak, hogy a mai terminológiánk értelmében, József Attilát, teoretikus működésének egésze – s nem egyes korszakai, részletei – alapján balra helyezzük Lukácsotól, és zseniális villanásai, nagyszerű és mély meglátásai ellenére, súlyában, jelentőségében – mint gondolkodót, teoretikus, vagy akárcsak esztétát – följ[e] emeljük.⁵⁹

Ugyanakkor mindvégig kitartott Ady preferálása mellett, és úgy gondolta, hogy az ő eszmélkedésében Adynak kitüntetett szerepe volt. József Attila 1929-ben az Ady-revizió körüli vitában Ady mellett foglalt állást, mint ahogy 1930 elején Babits ellen, 1935-ben viszont *Az európai irodalom történetéről* szóló recenziójában Babitsot nyilvánítja igazi lírikusnak, és – szemben korábbi pamfletjével, ahol Babitsot bírálta erőltetett, elavult szimbolizmusáért –, itt már Ady képviseli számára az áttételes (ezért kevésbé költői, mesterként) szimbolikus nyelvhasználatot. Vö. JÓZSEF Attila, „[Rendkívül érdekes regényt]”, in JÓZSEF Attila, *JKK*, 955–956.

56 LUKÁCS György, *A különöség mint esztétikai kategória* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957).

57 A párhuzam alapja a költő és Lukács hegelianus marxizmusa. Bori sajnálkozik azon, hogy Lukács nem vette figyelembe a költő eredményeit. – Vö. BORI Imre, *József Attila költészete* (Újvidék: Forum Könyvkiadó, 2005), 178, illetve 193. Bori Imre 1959-ben írt, de csak 2005-ben, posztumusz megjelent József Attila-könyve melléktermékeként készült két tanulmányát publikálta a *Híd* 1960-as évfolyamában, így álláspontja már akkor ismertté vált. Bori elsőként ismerte fel az értekező József Attila jelentőségét: „Most, hogy megjelentek prózai dolgozatai, azt kell megállapítanunk, hogy érthetetlen módon merültek feledésbe ezek az írások, mert nemcsak a költő jobb megértését segítik elő, hanem még jobban kidomborítják a filozófálót, a gondolkodó költő amúgy is markáns arcélét, és azt a sejtett igazságot példázzák, hogy József Attila nemcsak nagy és eredeti költő volt, hanem ízig-vérig marxista is, eredeti gondolkodó, aki olyan korban hirdette a marxista gondolkodás eleven és alkotó valóságát, dogmamentességét, amikor az legtöbb művelőjénél dogmává kezd merevedni.” BORI Imre, „József Attila tanulmányai”, *Híd* 16 (1960): 686.

58 FORGÁCS László, *József Attila esztétikája*, Elvek és utak (Budapest: Magvető Kiadó, 1965).

59 GYERTYÁN Ervin, »Csokoládé fokhagymával«: Megjegyzések Forgács László *József Attila esztétikája* című könyvéhez” (1966), in GYERTYÁN Ervin, „Tisztán meglátni csúcsainkat”: *Tanulmányok József Attiláról*, 40–55 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985), 51–52. Míg Forgács erős kritikával fogadta Lukács György munkásságát, amely szerinte nem része az autentikus marxista irodalomnak, addig Gyertyán szemében vitán felül állt Lukács György marxista teljesítménye. A Lukács 1956-os politikai szereplését követő elítélése éppen ekkor, a hatvanas évek derekán veszítette el aktualitását.

1964-ben írta, de magyarul csak 2004-ben jelent meg az 1956-ban emigrált Lukács-tanítvány, Mészáros István könyve József Attiláról.⁶⁰ A költői nyelvben rejlő ellentétes értékgesztusok problémáját vizsgálva szembesíti egymással Lukács György és József Attila felfogását.⁶¹ Úgy látja, hogy az utóbbi az *Irodalom és szocializmus* című cikkében még sokrétűbben értelmezi a költői nyelv jelentésrétegeit, mint Lukács, mivel úgy találja: az irodalmat eleve kötik anyagának, a nyelvnek törvényei, és másfajta adottságokkal rendelkeznek a különböző nemzeti nyelvek, melyeket tovább differenciál az osztályok és rétegek megosztottsága. „Ebből következik – írja Mészáros –, hogy nem lehet közvetlenül egyetemes hatókörű irodalomról beszélni, [...] ellenben tág körhöz lehet szólni, de csakis a konkrét különösség adekvát integrálásával.”⁶²

Az 1960–70-es évek fordulójától különösen kedvező megítélést kaptak a költő művészetbölcseleti szövegei, amelyek alapján sokan gondolták azt, hogy József Attila egy koherens marxista esztétika megteremtésére tett kísérletet, amely nem a tükrözést, hanem az alkotást emeli középpontba, következésképp *alternatívát kínál* a marxizmus nevében fellépő mechanikus-vulgáris felfogásokkal szemben. E benyomást tovább erősítették az *Esztétikai töredékek* néven ismert szövegek feltűnő egyezései-párhuzamai a költő illegális kommunista párttagként megtartott, következésképp eleve marxistának tudott előadásával, az *Irodalom és szocializmussal*.⁶³ Nem akármilyen tétje volt ennek akkor, mivel az irodalmi kánon radikális átrendezése folyt éppen, és József Attila tekintélye hivatkozási alapul szolgált az avantgárd, illetve az irodalmi modernség elfogadtatásában. Nyilvánvaló, hogy e kontextusban a költő álláspontja messze került az avantgárd-ellenes Lukácsétól, aki kései esztétikájában sem adta fel a művészet valóságfüggő létezés módjának „realista” elvét, csupán (antropológiai-történetfilozófiai jelentőségű) világtörténelmi hivatásává nyilvánította.

60 Mészáros István, *József Attila és a modern művészet: Alternatívák*, ford. CSALA Károly (Budapest: Argumentum Kiadó–Lukács Archívum, 2004).

61 Uo., 203–208.

62 Uo., 206–207. Itt eltekintek József Attila felfogásának és Mészáros István interpretációjának értelmezésétől. Egyúttal élek az alkalommal, hogy köszönetet mondjak Tverdota Györgynek, aki felhívta figyelmemet Mészáros könyvére, és értékes tanácsaival segítette tanulmányom elkészítését.

63 Utóbb Tverdota György bebizonyította, hogy József Attila művészetfilozófiai alapvetése valójában ifjúkori próbálkozás és nyoma sincs benne marxista orientációnak. Lásd TVERDOTA György, „Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében?”, *Új Írás* 25, 4–5. sz. (1985): 17–27.

KECSKEMÉTI GÁBOR

Medgyesi Pál prédikációelméleti művének forrásai

Az első magyar nyelvű retorikai szakkönyv, Medgyesi Pál *Doce nos orare, quin et praedicare* című, latin–magyar kétnyelvű homiletikája (Bártfa, 1650)¹ imádság- és prédikációelméletet is tartalmaz, amelyek közül ez alkalommal kizárólag az utóbbival foglalkozom. A homiletikai rész három ún. táblából, vagyis pontokba és alpontokba szedett ismertetésből áll, amelyek három prédikációkészítési eljárás lépéseit, egyben háromféle prédikációszerkezetet mutatnak be. Mindegyik táblának előbb a latin szövegét, majd annak magyar fordítását közli a nyomtatvány.² A táblákat a *Regulae generales manu ducentes* című latin szöveg és *Közönséges mintegy kézenfogva vezető regulák* című magyar fordítása követi. Ez az utolsó rész megnevez néhány tanulmányozásra érdemes szerzőt: Ames, Perkins, Kálvin, Bucanus, Polanus, Wollebius és Rivetus műveit. E felsorolás azonban nem a prédikációelméleti mű forrásait jelöli meg, hanem a dogmatikai és etikai tanulságok kibontásához mintaként felhasználható szakirodalmat ajánl a gyakorló prédikátor számára.

Medgyesi három tábláját és azok eltérő retorikai természetét még sohasem értékelték úgy, hogy forrásait azonosították és hozzájuk kötődő kapcsolataikat tisztázták volna. A három táblából kibonthatónak látszó kétféle prédikációkészítési módszertanról szóló, ma közkeletűnek számító megállapítások így meglehetősen spekulatívnak értékelhetők.³ Pedig könyve Fogarason, 1649 márciusában Lorántffy

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének kutatóprofesszora és igazgatója. E tanulmány eredetileg előadásként hangzott el a *Colloquia Medgyesiana* című műhelykonferencián Debrecenben, 2009. június 26-án. A konferencia előadásából tervezett tanulmánykötet végül nem jelent meg. A tanulmány első, a forrásokat azonosító része időközben napvilágot látott angol nyelven: Gábor KecsKemÉti, „Sources of the Rhetorical Handbook by Pál Medgyesi”, *Camoenae Hungaricae* 6 (2009): 84–92. A második, Medgyesi fordítási eljárásaira általánosságban véve megállapításokat tevő rész máig kiadatlan volt.

1 MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare etc. az az, Imadkozásra és praedicatio írásra s-tételre, és a'nak meg-tanulására-való mesterséges tablak. Avagy, egynehány-féle világos és mindenektől meg-érthető ut-mutatasok vagy modok: melyek szerint ki ki magatul-is, mind magában s-mind háza-népe között, sőt gyülekezetekben-is... könyöröghet, praedicalhat, és az praedicationokat meg-tanulhatya* (Bártfa, 1650; RMK I, 832 – RMNy 2310).

2 Csak az I. tábla magyar szövegének van modern kiadása: TARNAI Andor és CSETRI Lajos, írta, összeáll., *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig, A magyar kritika évszázadai* 1 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 158–166.

3 Vö. ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban* (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911), 254–257; BORBÁTH Dániel, „Medgyesi Pál homiletikája és Geleji Katona Istvánnal folytatott homiletikai vitája”, *Református Szemle* 54 (1961): 282–293; BARTÓK Ist-

Zsuzsanna erdélyi fejedelemasszonynak ajánlott előljáró beszédében⁴ maga Medgyesi csaknem kifogástalanul dokumentálta felhasznált forrásait: a prédikációkészítés könnyű, rövid és épületes útjait, mint írja, „nem csak a’ magam tapasztalásából, hanem kiváltképpen e’ féle dolgokhoz derékképpen értő Tudoss embereknek Írásokból szedegettem, úgy mint *Joannes Clark Sacra Oratoriajából, Amesius Munkáiból, az Angliai Parlament Directoriumából*. A’ mely penig *ABBA ATYA* név alatt vagyon, jobb részént *Elnathan Parré*.” Az utolsó kitételről nemrég sikerült bebizonyítani, hogy benne még a módosítószt is nagyon komolyan kell venni,⁵ az itt hivatkozott szerző, Parr azonban csak az ars orandi forrásául szolgált. Tüzetes tanulmányozás után most végre az is ki fog tűnni, hogy a prédikációkészítési módszertan forrásainak megnevezésében Medgyesi éppilyen nyílt kártyákkal játszott, és utalásai a lehető legszabadosabbak.

1

Az elsőként említett John Clarke azonosítása rég megnyugtatónak nevezhető. Clarke⁶ (1596–1658) 1615-től tanult Cambridge-ben, 1618-ban szerzett bölcsészbakkalaureátust, 1621-ben bölcsészmagiszteri, 1631-ben teológiai bakkalaureusi fokozatot. Már 1625-ben felszentelték, ám parókiát csak 1634-ben kapott Fiskertonban. Munkásságát jóval mélyebben határozta meg, hogy 1622 és 1641 között a lincolni iskola rektora volt, majd a jelek szerint egy fiskertoni magániskolában is tanított még. A Medgyesi által említett *Sacra oratoriája* azonosításában az akkor még gyerekcipőben járó hazai retorika-történeti kutatás meglehetősen rossz nyomon indult el közel négy évtizede. „A név, az idő és a műfaj egybeesése miatt”, valamint „a korabeli hivatkozási módok pontatlanságát is figyelembe véve” a forrást Clarke *Formulae oratoriae* című munkájában vélték felismerni.⁷ E több kiadást megért frázisgyűjteménynek⁸ azonban Medgyesi hivatko-

ván és SZÖNYI György Endre, „»Tanéts meg minket könyörögni ... sőt praedicalni-is Vram«: Az első magyar nyelvű egyházi retorika”, in *Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában*, szerk. BITSKEY István, GOMBA Szabolcsné és VARGA Pál, 115–121 (Debrecen: KLTE, 1978); BARTÓK István, „Medgyesi Pál: *Doce praedicare*: Az első magyar nyelvű egyházi retorika”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 85 (1981): 1–16; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 200–211.

4 Modern kiadása: MEDGYESI Pál, „Előljáró beszéd. Háromszázéves Medgyesi Pál homiletikája: *Doce nos orare, quin et praedicare*”, közli INCZE Gábor, *Református Egyház* 4 (1952): 19–22.

5 TÓTH Stella, „»A mely penig Abba atya név alatt vagyon, jobbrészént Elnathan Parré«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 (2006): 309–318.

6 Edward A. MALONE, „John Clarke (1596–1658)”, in *British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: Second Series*, ed. Edward A. MALONE, *Dictionary of Literary Biography* 281, 48–57 (Detroit etc.: A Bruccoli Clark Layman Book–The Gale Group, 2003).

7 BARTÓK, „Medgyesi Pál...”, 7.

8 Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1956), 338–339.

zásához semmi köze sincs, és az elszórt forrásmegállapítást azóta már a korszak kritikátörténeti szintézise is korrigálta.⁹ Az *Oratoriae sacrae skiagraphia* valójában a *Holy Oyle for the Lampes of the Sanctuarie* című, betűrendbe sorolt tárgyszavak alatt bibliai citátumokat közlő frázisgyűjtemény latin nyelvű függelékeként jelent meg 1630-ban,¹⁰ s ajánlásával és előszavával együtt harminc, azok nélkül mindössze húsz lapot tölt meg.¹¹ Clarke könyve épp akkor volt az angliai bibliaexegetikai, a benne található függelék pedig a homiletikai irodalom újdonsága, amikor Medgyesi maga is Angliába látogatott és 1630–31-ben két vagy három trimesztet Cambridge-ben töltött.¹² A szerzőt akár személyesen is ismerhette. Az angliai könyvészet nem tud az *Oratoria sacra* újranyomásáról, ezért feltehető, hogy Medgyesi saját példányt hozott haza az első és egyetlen kiadásból, vagyis ez a forrás prédikációelméleti tájékozódásának igen korai rétegébe tartozik, amelyből saját homiletikája megjelenésekor már jó két évtizede tájékozódhatott. Clarke homiletikai összefoglalóját csak nemrégiben sikerült végre kézbe vennünk, és immár világosan látható, hogy ez a munka Medgyesi első prédikációkészítési táblájának csaknem kizárólagos forrása volt. Noha többnyire nem változtatás nélkül másolta a szövegét, hanem általában tömörített, Clarke megfogalmazásai mégis világosan felismerhetők a szavak, a szintagmák és a mondategészek szintjén egyaránt, és a szónok tennivalóira való tagolás meg a beszédreszenkénti tárgyalás makroszintjén sincs eltérés a két szöveg között. Az angliai latin eredeti kiaknázása tehát lineárisan történt, és a felhasználás a mű egészére kiterjedt. Medgyesi szövegezésének jellegzetességeit, az eredetihez való ragaszkodásának és az attól való eltéréseinek a váltakozását jól lehet szemléltetni a prédikáció bevezetéséről előadott tudnivalók példáján:

9 BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk...”, 191.

10 Heinrich Franz PLETT, *Englische Rhetorik und Poetik 1479–1660: Eine Systematische Bibliographie* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1985).

11 John CLARKE, *Holy Oyle for the Lampes of the Sanctuarie: or, Scripture-Phrases Alphabetically Disposed, for the Use and Benefit of Such as Desire to Speake the Language of Canaan, More Especially the Sonnes of the Prophets, Who Would Attaine Elegancie and Sublimity of Expressions* (London, 1630), 465–497.

12 HERPEI János, „Adatok Medgyesi P. Pál életéhez”, in HERPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. KESERŰ Bálint, Adattár 1, 367–400 (Budapest–Szeged: MTA Irodalomtörténeti Intézet–JATE, 1965), 370–371; GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14* (Budapest: ELTE Levéltára, 2005), 102. sz.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ continet. Primo

Exordium [...]. Quod,

1. Non debet esse nimis longum, sed ut se habet caput ad corpus.
2. Sit e re natum, utpote, Fine, Causa, Adiuncto, Comparatis, Dissentaneis, Historia, etc. [...]
3. Quantitate, sit adeo parvum ut tres periodos non excedat.
4. Qualitate, artificio divino rarum, admirandum.

Secundo Prologus continet [...]

disquisitionem, et accuratam *Contextus* observationem; dispiciendo quomodo Sensus a praecedentibus pendeat, cum subsequentibus cohaereat.

Si autem per *Contextus* dependentiam, via ad futuram explicationem sterni nequeat omittenda est.

Prologus qui vel

Exordium quod

1. Non sit prolixum.
2. E re natum, scil. fine, causa, adjuncto, comparatis, dissentaneis, historia.
3. Quantitate tam parvum, ut tres periodos non excedat.
4. Qualitate, Artificio divino rarum, admirandum.

Accurata contextus observatio, i. e.

quomodo textus

cum superioribus et consequentibus cohaereat;

quae si viam ad futuram explicationem ostendat, adhibenda est; si non, omittenda.

Clarke és Medgyesi műve között egyetlen alapvető különbség van. Clarke szövegét bőseges lábjegyzetek kísérik, amelyekben a főszövegben összegzett tudnivalókhoz bővebb, gyakran görög nyelvű idézetek olvashatók, a leggyakrabban Aranyszájú Szent János, Szent Ágoston, Szent Jeromos, Tertullianus, Seneca és mások műveiből. E hivatkozások ellenére a főszöveget illetően Clarke-nak később mégis a plagizálás vádjával kellett szembenéznie. A *Formulae oratoriae* 1632. évi kiadásában közölt *Querela apologetica*-ban a nyomdára hárította annak a felelősségét, hogy az *Oratoria sacra* kéziratában a margón megjelölt szerzőhivatkozásokat törölték; forrásai között Bartholomaeus Keckermannnt, Wilhelm Zeppert, Johann Heinrich Alstedet, William Amest, William Chappelt, William Perkinst, Richard Bernardot, John Willist, Thomas Vicarst és Erasmust említette. Saját alkotómódszerét Lipsiuséhoz hasonlította, idézte is annak szerzői önértelmezését („omnia nostra esse et nihil”), szerzőségének érdeméhez pedig az összeállítást és az angol minták esetében a latin fordítást is elegendőnek tartotta.¹³ Medgyesinél viszont már a Clarke szövegéhez csatolt jegyzeteknek, a bennük idézett auktoritások megnevezésének vagy a hivatkozások átvételének sincs nyoma, noha ezeket az információkat forrásában még megtalálhatta volna.¹⁴ Arra pedig nemigen gondolhatunk, hogy a Clarke összeállításának közvetlen forrásául szolgáló, latin és angol nyelvű prédikációelméleti szakirodalomban olyan rendszeresen tájékozódott volna Medgyesi, hogy

13 Charles GARTON, „John Clarke’s »Querela apologetica«”, *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies* 25 (1976): 261–281.

14 Medgyesi e kiadványa tehát ebben a tekintetben nem adott lehetőséget az ún. pásztázó könyv olvasásra; vö. FAZAKAS Gergely Tamás, „Pásztázó könyv olvasás és kegyességgyakorlás: A *Praxis pietatis* margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről”, in *Nyelv, lelkiesség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla és mások, 146–168 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013).

nagyobb számban felismerhette volna Clarke átvételeit és parafrázisait. A teológiai szakirodalom magyarországi honosításának gyakori esete játszódnak le: a forrásul szolgáló mű többretegű intertextualitása a pragmatikus adaptáció során elveszítette összetettségét, a közvetett, másodlagos források reflektálatlanná váltak, a referenciális modalitás megváltozott.

Medgyesi első táblájának csaknem kizárólagos forrása Clarke műve. Egyedül a prédikációhoz való előkészületet tárgyaló részben sikerült egyebünnét származó megfontolásokat azonosítani. A nyilvános könyörgésnek csak a formájára vonatkozó észrevételek származnak Clarke-tól, a materiájáról, vagyis a tárgyról adott felsorolás elemei Ames *Medullájából* kerültek ide. E résznek a könyörgés általános céljáról szóló zárómondata is ugyanonról való.

2

A 17. század eleji kálvinizmus nagy hatású teoretikusa, William Ames¹⁵ (Amesius, 1576–1633) nem írt önálló homiletikát, de főművében, a *Medulla theologicában* (1627) az első könyv 35. fejezete, a *De ministris ordinariis, et eorum officio in concionando* tömör ars concionandinak tekinthető,¹⁶ *De conscientiája* (1630) negyedik könyvének 26. fejezete pedig szintén *De concionibus habendis* szól.¹⁷ Ames homiletikai nézetei nagyon nyomatékos összetevői a hazai kálvinista prédikációelméleti gondolkodásnak a 17. század egészében.¹⁸ Noha nem tudunk Medgyesi franekeri tartózkodásáról és személyes ismeretségükről, retorikai műve mégis messzemenően a franekeri professzor szellemi hatása alatt áll. Ames két főművének említett fejezetei azok az eddig közelebből meg nem határozott munkák, amelyeket Medgyesi homiletikája második forrásaként nevez meg. A *Doce praedicare* második táblája e két fejezet szövegéből épül fel.

A prédikatori hivatással, a prédikációkészítés általános tudnivalóival és a prédikáció egyes beszédrészeivel kapcsolatos megfontolások rendszeres kifejtése a *Medulla* hivatkozott fejezetében található meg. A *Conscientia*-beli prédikációs fejezet járulékos szerepű, amely kérdés-felelet formájában egyes, nem szervesen összefüggő, főként módszertani problémákat vet fel és világít meg. Tökéletesen érthető és logikus megoldásnak tarthatjuk tehát, hogy Medgyesi második táblájának gerincét a *Medulla*-fejezet kivonata adja, amelyre kiegészítésül vannak néhol felfüggesztve a *Conscientiából* származó egyes meg-

15 Jameela LARES, „William Ames (1576–1633)”, in MALONE, *British Rhetoricians...*, 3–13.

16 BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk...”, 190. Általam használt és alább idézett kiadása: Guilielmus AMESIUS, *Medulla S. S. theologiae, ex Sacris literis, earumque interpretibus, extracta, et methodice disposita* (London, 1630), 185–195.

17 BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk...”, 191. Általam használt és alább idézett kiadása: Guilielmus AMESIUS, *De conscientia et eius iure, vel casibus, libri quinque* (Oxford, 1659), 236–246.

18 KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsültre kihaldott ékes és mesterséges szöllás, írás”: A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 52–62; CSORBA Dávid, „A Martonfalvi-tanítványok és a református pietizmus szellemi horizontja”, *Irodalomtörténet* 82 (2001): 576–593, 578–579.

fontolások. A prédikáció szerkezeti egységeivel kapcsolatban összegzett tudnivalók lineáris *Medulla*-kivonatolás eredményei. A *Conscientiá*ból származó kiegészítések a szerkezeti vázlat elejére és végére illesztve olvashatók: a textus kiválasztásával kapcsolatban a vasárnapi evangéliumok kötött rendjét elutasító amesiusi állásfoglalás való onnét,¹⁹ valamint azok a doctrinát és usust illető közös tudnivalók, amelyek a polemikus, kontroverz tartalmú érvelés – a magyar fordítás terminusa szerint: a „vetekedések” – szabályait tartalmazzák. Medgyesinek ebben a második táblájában a prédikáció elkészítéséhez csak az exegetikai, dogmatikai és morálteológiai kidolgozás tartozik, míg a prédikátor általános erkölcsseinek és a pronunciációnak a kívánalmai mellett az exordiumot illető tudnivalókat is a declamációnak nevezett egységben kell keresnünk. Ezek a declamációs megfontolások a *Medulla* és a *Conscientia* igazi ötvözetéből állottak elő; épp az exordiumtól megkívánt alapvető jellegzetességeket az előbbi alapján összegzi a kivonat, további észrevételeket pedig az utóbbi alapján tesz:

Medulla:

Neque etiam prooemia
non necessaria,
et longe petita,
aut persuasoria oratorum verba sunt
consectanda:
nec digressionibus aut excursionibus est
indulgendum.

Exordium non sit
1 Non necessarium,
2 Longe petitum,
3 Persuasoriis Oratorum verbis constans,
4 Digressionibus abundans.

Conscientia:

Connexionis aut dependentiae textus
explicatio, quae pars est analyseos, utilissime
proponi potest vulgarium exordiorum loco.

Brevis etiam insinuatio aliquando potest
adhiberi, qua aliquid ex occasione singulariter
ad propositum spectans indicatur: sed non ex
ordinario instituto.

Obser. 1 Connexionis aut dependentiae
Textus explicatio, quae analyseos pars
est, utilissime proponi potest vulgarium
exordiorum loco.
2 Brevis etiam insinuatio aliquando
potest adhiberi, qua aliquid ex occasione
singulariter ad propositum faciens, indicatur;
sed non ex ordinario instituto,
id est, non semper.

3

Az „Angliai Parlament *Directorium*”-ként említett harmadik forrásmunka az *A Directory for the Public Worship of God* című parlamenti rendelettel azonos. A rendelet a 16. század közepe óta használatban lévő, eredeti változatában Thomas Cranmer által megalkotott anglikán szertartáskönyvet, a *Book of Common Prayer*t helyezte hatályon kívül 1645-ben. Az intézkedésnek vallási és politikai okai egyaránt voltak: az I. Károly-lyal szembeszálló ún. „hosszú parlamentben” túlsúlyba került a katolikus vallás szer-

19 Erre az itt hivatkozással is kísért idézetre már felfigyelt Éva PETRŐCZI, „Some Features to the Portrait of William Ames”, *Könyv és Könyvtár (Debrecen)* 21 (1999): 193–204, 199.

tartási és intézményi maradványainak „gyökereit és ágait” kiirtani kívánó puritánus szárny, másrészt a rojalista oldalt erősítő ír katolikusokkal szemben a skót rendekkel való szövetségkötés is a skótok tájékozódásában meghatározó kontinentális kálvinizmus irányába való elmozdulást kívánt. A *Book of Common Prayer* a skótok számára elfogadhatatlan volt, az 1630-as évek végi bevezetési kísérleteit heves zavargások kísérték. Az északi királyságban 1562 óta a *Book of Common Order*höz ragaszkodtak, amelyet még John Knox dolgozott ki a genfi angol gyülekezet számára 1556-ban. Az angol parlament presbiteriánusai a római katolikus breviáriummal, misekönyvvvel és rituálékkel párhuzamba állított *Book of Common Prayer* helyettesítésére előbb, 1641-ben maguk is a *Book of Common Order* egy változatával próbálkoztak. Majd az 1643 júniusában parlamenti határozattal felállított Westminster Assembly még az év októberében utasítást kapott rá, hogy a három királyság számára közös és egységes hitvallást, katekizmust, szertartási kézikönyvet és egyházkormányzati elveket dolgozzon ki. E munkálatok keretében készült el, jelentős részben a *Book of Common Order* hatása alatt, a *Directory for the Public Worship of God*. Az angol parlament 1645 januárjában rendelkezett a *Directory* bevezetéséről és érvénytelenített minden korábbi, a *Book of Common Prayer* használatára vonatkozó rendelkezést. A parlamenti határozat és a *Directory* hozzá csatolt szövege kevéssel később megjelent nyomtatásban is.²⁰ Skóciában az ott *Westminster Directory* névvel ismert szöveget 1645 februárjában léptették használatba, és a kézikönyv nagy auktoritásra tett szert, noha a *Book of Common Order* kivonásáról nem intézkedtek. Angliában viszont a *Directory* elterjedtsége egyáltalán nem nevezhető általánosnak, a presbiteriánus és a kongregacionalista (independens) gyülekezetek használták, míg az egyházközségek nagyobbik hányadában, betiltása ellenére, a gyakorlatban a *Book of Common Prayer* maradt használatban. Az 1660. évi restauráció északon érvénytelenítette a *Directory* befogadását kimondó rendelkezést, sőt az episzkopális befolyás is erősödött, délen pedig az anglikán szertartáskönyv használatát állították vissza, amelynek 1662-ben a presbiteriánusok tiltakozása dacára felújított változata jelent meg.

A *Directory* nem kötött liturgikus szövegek és könyörgések összeállítása,²¹ hanem egy agenda és egy pasztorációs kézikönyv ötvözete. Az istentisztelet, a keresztesítés, az úrvacsora, a házasságkötés kérdéseit éppúgy szabályozza, mint a betegek látogatását és a gyülekezeti élet lelki irányítását, nem határoz meg viszont temetési rítust. Az istentiszteleti szertartás erősen igeközpontú, a kanonikus írások egész fejezeteinek felolvasását kívánja meg. Ezt zsoltáréneklés és kötetlen imádságszöveg követi, majd a lelkész prédikációja, amelyre vonatkozóan a könyv egy ötletes fejezete, az *Of the Preaching*

20 Első angliai kiadásán, amelynek elkészítéséről 1645. március 13-án rendelkeztek, az 1644-es évszám olvasható. Ennek az az oka, hogy Angliában egészen 1752-ig az anyagi üdvözlethez (Krisztus szeplőtelen fogantatásához) kötődő évkezdet volt érvényben, mégpedig a firenzei kalkulus szerint, így az 1645. március 25-e előtt kiadott könyveken az 1644-es évszám olvasható. Skóciában már 1600-ban áttértek a január 1-jei évkezdetre.

21 A liturgikus imádság történetében és az annak kötött vagy szabad voltát vitató 17. század közepi polémikában elfoglalt pozíciójáról lásd részletesen Christopher DURSTON, „By the Book or with the Spirit: The Debate over Liturgical Prayer during the English Revolution”, *Historical Research* 79, 203. sz. (2006): 50–73. Az RMNy 2310. sz. tétele helytelenül fogalmaz, amikor azt rögzíti, hogy a könyv „beszédmintákat és a szónoklat módját” tartalmazná. Beszédminták egyáltalán nincsenek a kiadványban.

of the Word ad tanácsokat. Ez a fejezet²² volt Medgyesi harmadik táblájának a forrása. A módszertani tanácsokat helyenként szóról szóra követte, másutt lerövidítette, kivonatolta őket. Az exordiummal kapcsolatos intelmek például fordításként értékelhetők:

Let the Introduction to his Text be
brief
and perspicuous,
drawn from the Text it self,
or context,
or some parallel place, or generall sentence
of Scripture.

II. Exordium, quod sit
1 breve,
2 clarum,
3 ex ipso textu
vel 4 Contextu,
vel 5 ex aliis eo pertinentibus Scripturae locis.

A divisio tudnivalói viszont sűrítve, tömörítve vannak:

In Analysing and dividing his Text,
he is to regard more the order of matter,
then of words,
and neither to burden the memory of the
hearers in the beginning, with too many
members of Division,
nor to trouble their mindes with obscure
terms of Art.

IV. Partes, ubi
magis rerum quam verborum series est
attendenda.
Partes sunt 1 quam paucissimae,
2 absque vocum peregrinarum
intermixtione.

Valamennyi, a *Directory* által említett prédikációs beszédrészen, valamint a prédikátort illető általános intelmeken is legalább a hasonló kivonatolás erejéig végighalad Medgyesi szövege, az angol eredeti tartalmát tehát maradéktalanul kiaknázza. A harmadik prédikációkészítési minta az angol szöveg alapján készített pontos kivonat, a puritánus lelkipásztori ideál kívánalmainak hűséges összefoglalása.

1649 tavaszán, amikor könyve előjáró beszédét írta Medgyesi, az angol király kivégzése volt a politikai szenzáció. A négy esztendővel korábban életbe léptetett *Directory* nemcsak a friss angliai egyházi dokumentumok egyike volt, hanem a forradalom eszmei radikalizálódása által kiváltott egyik legmarkánsabb egyházi intézkedés. A gyulafehérvári udvari prédikátor pedig nemcsak hozzájutott valahogyan a szigetország puritánus mozgalmának tetőpontját jelentő egyik legfontosabb dokumentumhoz,²³ hanem messzemenően kiaknázza azt homiletikai művében.

22 LORDS AND COMMONS ASSEMBLED IN PARLIAMENT, *A Directory for the Publique Worship of God, throughout the Three Kingdoms of England, Scotland, and Ireland. Together with an Ordinance of Parliament for the Taking away of the Book of Common Prayer, and for Establishing and Observing of This Present Directory throughout the Kingdom of England, and Dominion of Wales* (London, 1644 [1645]), 13–18.

23 Az 1644–1645-ös évek angol parlamenti prédikációinak gyűjteményét például a hollandiai tanulmányait rövid angliai tartózkodással megszakító Bihari Ferenc hozta magával Londonból Gyulafehérvárra, ahol hazatérése után a kollégium poétikatanára lett; GÖMÖRI György, „Egy angol prédikáció-gyűjtemény viszontagságai”, in GÖMÖRI György, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig: Tanulmányok*, 196–199 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1999). A peregrinus diákok helyszíni tájékozódása az idősebb pályatársak számára is megteremtette a szellemi kapcsolattartás lehetőségét.

Azt hiszem, a három tábla egymásutánjában ilyesformán a személyes fejlődés állomásait is meg lehet ragadni. Medgyesi homiletikai tájékozódása számára még tanulmányi évei során Clarke intelmei jelentették a támpontot, majd az angliai meg a magyarországi és erdélyi puritánok körében is általános tekintélynek örvendő Ames rendszerét kivonatolta, a negyvenes évek végén pedig a legfrissebb szigetországi útmutatások alapján tudta megújítani prédikációelméleti gondolkodását. Érdemes a három tábla szövegét mint az elméleti radikalizálódás állomásait vizsgálni, és az általuk felvázolt prédikációszerkesztési mintákat nemcsak a közönséghez való alkalmazkodás egyidejű típusainak látni, hanem a kommunikációs eszmények időbeli változása és e változás tudatosítása mentén összemérni. Fontos tanulság az is, hogy a források ismeretében és követésük tényét regisztrálva Medgyesi retorikai autonómiájáról, állásfoglalásainak eredetiségéről és önállóságáról nyilván jóval visszafogottabban beszélhetünk ezután, az egyes szövegek és szövegrészek kivonatolásának jellegzetességeiben ragadhatjuk meg törekvéseinek, célkitűzéseinek némely jegyeit. És természetesen e retorikaelméleti reprodukció és innováció pontos mértékének megállapítása, a személyes mozgástér kiterjedésének felmérése mindaddig csak spekuláció lehet, amíg el nem készül az első magyar retorika olyan kritikai szövegkiadása, amely a latin és angol nyelvű források párhuzamos szöveghelyeivel való szinoptikus látásunkat is végre lehetővé teszi.

Ezeket az utolsó megállapításokat egyébként a Medgyesi-életmű egészére is ki kell terjesztenünk. Valósággal nehéz elhinni, hogy milyen embrionális állapotban vannak azok a kutatások, amelyek Medgyesi Pál műveinek és az azok alapjául szolgáló szövegeknek az összevetésére volnának hivatottak. Egészen a közelmúltig Medgyesi és valamely forrása szövegszerű összehasonlítására egyedül Petrőczy Éva mutatott be néhány példát a *Praxis pietatis* kapcsán. Megfigyeléseit akként összegezte, hogy Medgyesi gondolatokat és érveket toldott hozzá Lewis Bayly szövegéhez, „az eredeti szöveg harmóniáját-szépségét megtörő tudatos tanúsághalmazási kényszer, didakticizmus jellemzi”.²⁴ E megállapítások a fordítás bővítő, magyarázó munkamódszeréről, arról, hogy „a fordító szabadon megfejelte, »körbepredikálta« az angol szöveget”,²⁵ azóta érdemi ellenőrzés és felülvizsgálat nélkül a Medgyesi körüli kutatások gyakran ismételt közhelyeivé váltak.²⁶ Nem kerülhetem el, hogy figyel-

24 Noha az idézett tanulmány többször napvilágot látott, itt mindig az első közlésre hivatkozom, mint hogy egyedül azt jellemezte tisztességes – például a szövegösszevetés áttekintését megkönnyítő – tipográfia: PETRŐCZY ÉVA, „Egy fordítás háttértörténete (Lewis Bayly: *The Practice of Piety* – Medgyesi Pál: *Praxis pietatis*)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 634–649. Az idézet itt: 637.

25 PETRŐCZY ÉVA, „A *Praxis pietatis* díszcímlapjának »titkai«”, in PETRŐCZY ÉVA, „Nagyságodnak alázasatos lelki szolgálója”: *Tanulmányok Medgyesi Pálról* – „*The Obedient Spiritual Servant of Your Highness: Hungarian and English Essays on Pál Medgyesi*, Nemzet, egyház, művelődés 4, 51–53 (Budapest–Debrecen: Barankovics István Alapítvány–Hernád Kiadó, 2007), 53.

26 GYÖRI L. JÁNOS, „Kegyességi sikerkönyv a 17. században: A *Praxis pietatis* magyarországi útja”, in *Doctrina et pietas: Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére*, szerk. DIENES DÉNES és SZABADI ISTVÁN, 38–50 (Debrecen–Sárospatak: Debreceni Református Hittudományi Egyetem–Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei–Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2002), 46; GÁBOR CSILLA, „Kegyesség és (inter)konfesszió”, in *Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*,

meztessek rá: az e markáns megfogalmazásokban összegzett vizsgálatok kezdetben mindössze három rövid szöveghely angol és magyar szövegének összehasonlítását jelentették, azóta is csak egy negyedik hely hasonló összevetésével egészültek ki.²⁷ E párhuzamosan vizsgált szöveghelyek egyikéről azóta az összevetések elmélyítését kezdeményező Fekete Csaba világossá tette, hogy a magyar szövegnek itt két változata van: az 1636. évi első kiadás után az 1643. évi, a fordító által átdolgozott változat lényegében a Bayly eredetijének tömörségére való rátalálást jelentette, Medgyesi nyelvi nézeteinek érlelődését, fordítói eszközeinek csiszolódását tanúsítva.²⁸ A Petrőczy által kiszemelt szöveghelyek közül amúgy is igazából csak az egyik kínált alapot a textuson átütő fordítói hang és egyéniség, a kelleténél inkább láthatóvá váló fordító²⁹ tételezésére; az a hely, ahol Bayly kilenc sora állítólag tizenkilenc szószátyár magyar sorra duzzad. Az angol eredetit itt „visszafogott, szenvedélymentes okfejtés”, mértéktartó és fegyelmezett témakezelés jellemezné Petrőczy szerint, Medgyesi fordítását pedig „a válogatott fertelmek elősorolásában” való tobzódás, a „nagy élvezettel ostromozott főbűn”, a paráznság elleni „manierisztikus kirohanások”, „vehemens affabulációk”, amelyek forrása „az angol és a magyar temperamentum különbségeinek” néplélektana, valamint „a nemi étellel kapcsolatos puritán irtózat és körbeprédikálási kényszer”.³⁰

Petrőczy Éva nem csinált titkot belőle, hogy Medgyesi magyar szövegét – elérhető 17. századi angol kiadás híján – egy 1842. évi londoni edícióval állította párhuzamba.³¹ Egy későbbi tanulmányában szükségesnek érezte külön érvelni amellett, hogy e kiadás – és a magyar változathoz Incze Gábor edíciója – nem „botrányos és könnyelmű összehasonlítási alap, mert e két modernebb szöveg gondozói érdemben többnyire semmi egyebet nem változtattak a szövegen, mint a helyesírást, abban is csak a hangok következetesebb jelöléséig merészkedtek”.³² Módom nyílt arra, hogy a Petrőczy által tanulmányozott szöveghelyeket összevessem a Bayly-mű ma elérhető legrégebbi, 1613. évi londoni kiadásával³³ és számos későbbivel is. Az ember eredendő bűnben való fogantatásáról és gyermekkori nyomorúságáról szóló szöveghelyen minden általam látott 17. századi kiadás olyan angol szöveget közöl, amely Medgyesi fordításának igen pontos

szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és GYŐRI L. János, 85–94 (Debrecen: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008), 91; GYŐRI L. János, „Drégelypalánki János *Praxis pietatis*-átdolgozásának homiletikai, retorikai vonatkozásai”, in FAZAKAS és GYŐRI, *Medgyesi Pál redivivus...*, 187–197, 190.

27 PETRŐCZY Éva, „Régi bort új tömlőbe: Néhány új szempont Medgyesi Pál Bayly-fordításának vizsgálatához”, in PETRŐCZY, „Nagyságodnak alázatos lelki...”, 63–71.

28 FEKETE Csaba, „*Praxis praxisa*, avagy fordító puritánság Medgyesi nyelve alapján”, in FAZAKAS és GYŐRI, *Medgyesi Pál redivivus...*, 173–186, 182–183.

29 PETRŐCZY, „Egy fordítás háttértörténete...”, 645.

30 Uo., 636–637.

31 Uo., 635.

32 PETRŐCZY, „Régi bort új...”, 68.

33 Az első, 1611-re tehető, ma ismeretlen, és a második, 1612-es, ma gyakorlatilag elérhetetlen kiadásról: FAZAKAS Gergely Tamás, „Az imádság testi kifejeződése az angol és a magyar puritanizmusban: Az 1643-as *Praxis pietatis* filológiai és ikonográfiai kérdései”, in FAZAKAS és GYŐRI, *Medgyesi Pál redivivus...*, 95–147, 98.

eredetije, a Petrőczy által hitelesként kezelt 19. századi szövegtől pedig jelentősen különbözik. Az átnézett 17. századi kiadások között számos ortográfiai különbséget tapasztaltam ugyan, ám e helyen egyetlen jelentősebb, érdemi, tartalmi eltérést sem.³⁴ Érdemes tehát új szövegösszevetést végezni, és Medgyesi magyar változatát most csakugyan egy hiteles 17. századi szöveg mellé állítani:³⁵

What wast thou being an infant, but a brute, having the shape of a man: was not thy body conceived in the heat of lust, the secret of shame, and stain of original sin? and thus wast thou cast naked upon the earth, all imbrewed in the blood of filthinesse, (filthy indeed: when the Son of God, who disdained not to take on him mans nature, and the infirmities thereof: yet thought it unbeseemed his Holinesse, to be conceived after the sinfull manner of mans conception.) So that thy mother was ashamed to let thee know the manner thereof: What cause then hast thou to boast of thy birth,

Mi voltál te anyád méhében egyéb, hanem mint egy oktalan állat, emberi formában lévén; nemde nem a gonosz kívánságoknak titkos szégyenének és az eredendő bűn fergetelmének melegségében fogantattál-é? Meztelenül vettettél e földre, az undokságnak vérében bekevertetettvén. (Undokságnak mondom bizony, mert mikor az Isten Fia, ki nem utálá az emberi természetet minden bűn nélkül való erőtlenségivel együtt magára felvenni, fogantatnék, illetlennek találta³⁶ az ő szentségéhez, hogy egyéb embereknek bűnös fogantatásoknak módja szerént fogantatnék.)

34 A kiadások szélesebb szövegmenyiségre kiterjedő – egyelőre nem rendszeres – összevetése hasonló eredményt hozott: FAZAKAS, „Az imádság testi...”, 98.

35 A magyar szöveget Petrőczy Incze Gábor modern kiadásából közöltem, amely a fordítás első megjelenése alapján, annak 300. évfordulójára készült: MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis, azaz Kegyeség gyakorlás (1636)*, kiad. INCZE Gábor, bev. RAVASZ László, A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói 4 (Budapest, 1936), 63–64. (Petrőczy ejtett néhány saját másolási hibát Inczéhez képest, továbbá Incze is ejtett néhányat az alapul vett régi nyomtatványhoz képest; ezeket itt nem sorolom fel.) Petrőczy a Medgyesitől származónak vélt szövegtöbbleteket zárójelekkel fogta közre. A magyar nyelvű *Praxis pietatis* szöveg- és kiadástörténetére vonatkozó megállapításokból – ezek közül alapvető: ESZE Tamás, „A magyar *Praxis pietatis*: Kiadástörténeti tanulmányok”, *Könyv és Könyvtár (Debrecen)* 3 (1963): 43–79 – tudható, hogy maga Medgyesi az ötödik, 1643. évi váradi kiadást tekintette véglegesnek, és azt kívánta, hogy a későbbi edíciókat annak alapján rendezzék sajtó alá. Az összevetés alapjául szolgáló fenti magyar szövegben teljesítettem Medgyesi kívánságát, vagyis az 1643. évi szövegállapotot közlöm. Azonban nem betűhű átiratot adok, hanem az Incze Gábor kiadói elveit követő, modernizált helyesírású szöveget. Az 1636-os kiadásból készült 1936. évi szöveget azokon a helyeken változtattam meg, ahol az 1643-as szöveg nem csak ortográfiájában különbözik, hanem legalább hangalaki vagy annál magasabb szintű eltéréseket mutat (az utóbbiakat mindössze egy szócsere és egy szóelhagyás képviseli, e kettőről alább külön jegyzetek szólnak). Nem dokumentálom részletesen azt az egyébként szintén elvégzett munkát, amellyel az idézett szövegrészt a Medgyesi életében megjelent mind az öt kiadásban összevettem, csupán annak végeredményére utalok: a helyesírási különbségek száma igen nagy, az olyan különbségeké azonban csekély, amelyeknek egy modernizált helyesírású (vagyis nem betű-, hanem hanghű) közlésben is meg kell jelenniük. – Az angol szöveget a következő kiadás nyomán adom: LEWIS BAYLY, *The Practice of Pietie* (Amsterdam, 1642), 42. Kurzíváltam benne mindazt, ami nincs meg az 1842. évi angol szövegben; e kurzívált részek magyar fordítását tartotta Medgyesi eredeti kreációjának és jelölte meg mint szövegtöbbletet a magyar szövegben Petrőczy. Az általa használt 19. századi változat megtalálható: PETRŐCZI, „Egy fordítás háttértörténete...”, 636.

36 Javítottam a váradi kiadás e hibás szövegéből: *ta- / által*. A debreceni első kiadásban: *tetszett*, de már a lőcsei és bártfai kiadásokban is: *találta*.

which was *a cursed* pain to thy mother, and to thy self the entrance into a troublesome life? the greatnesse of which miseries, because thou couldest not utter in words, thou diddest expresse (as well as thou couldest) in weeping teares.

Úgyannyéra, hogy a te anyád szégyenlette annak módját néked tudtodra adni. Mi okod vagyon tehát születésseddel való kérkedtségedre, mely anyádnak ISTEN átkából származott fájdalom,³⁷ magadnak pedig csak ez háborúságos életre való jövedeled? Mely nyavalyásságodnak nagy voltát, mivel akkor nyelvvel ki nem beszélhetted, keserű sírással (amint lehetett) jelentetted ki.

Jól látható, hogy – noha nem mindenütt szó szerinti megfelelői egymásnak – a párhuzamba állított két szöveg tényleges viszonya egyáltalán nem képes megtartani azokat a súlyos interpretatív megállapításokat, amelyeket a filológiaiag tévesen felmért viszonyukra építettek. Legfeljebb egy-két grammatikai nehézkességről és következtetlenségről van szó, Medgyesi nem toldotta meg az eredetit további válogatott fertelmekkel, saját invenciójából felstilizált, vehemens kirohanásokkal, a fordítás nem mutat semmiféle temperamentumbéli különbséget szerző és fordító között. A 17. század első harmadának-közepének normái szerint igen pontos, szabatos, világos követhetőségében és szemléletességében gyakorlatilag egyenértékű fordítás keletkezett. Úgy tűnik tehát, hogy a *Doce praedicare* tekintetében felállított fenti szemléleti sarokpontok az életmű többi darabjától sem idegenek, és arra figyelmeztetnek, hogy a Medgyesi-filológia érdemi művelésének régóta esedékes megkezdéséhez a módszertani alapok gondos kimunkálása és pontos részletvizsgálatok sora szükséges.

37 A debreceni első kiadásban: *fájdalom vala*, a továbbiakban már csak: *fájdalom*.

IMRE FLÓRA

Virág Benedek Horatius-képéről

Bevezetés

Az újkori magyar irodalom születésénél az egyik bába a klasszikus római irodalom volt. Pontosabban inkább az, ahogyan ennek a kornak az irodalomcsinálói és -olvasói (a kettő általában egybeesik ekkortájt) olvasták a római irodalmat, főként az aranykor nagyjait.¹ Tanulmányomban megpróbálom rekonstruálni azt, hogyan olvashatta és értelmezhetette Virág Benedek (és azok a kortársai, akik az ő fordításaiban olvasták) Horatius műveit. Korántsem állandó ugyanis az, miként olvassuk egy szerző szövegeit, minden kor mást talál fontosnak, hangsúlyosnak, különösen az olyan sokréteggű és bonyolult költői alkotásokban, mint amilyenek Horatiuséi.² Az tehát a célom, hogy felvázoljak valamilyen képet Virág és kora Horatius-értelmezéséről, s arról, hogy milyen jellegű különbségek vannak az ő szövegértelmezéseik és a modernek között.

* A jelen tanulmány az NKFI 124232 sz. pályázat támogatásával készült. A szerző az ELTE BTK Latin Tanszékének megbízott előadója és doktorjelöltje.

1 „[...] az ókori irodalom magyarországi befogadástörténetének fontos jellemzője az a gyakorlat, mely kiemelt figyelmet szentelt a görög és római irodalmi alkotásoknak a magyar nyelv és irodalom oktatásában. Az 1819–1851 között használatban lévő nyelv- és irodalomtankönyvek többségében megfogalmazódik a kíváncsi, mely szerint a tanulóknak úgy kell nyelvi készségeiket a hétköznapi életben, a munkájuk során elvárható, vagy az azt felülmúló, az irodalmi művek megalkotásához elengedhetetlenül szükséges szintre fejleszteniük, hogy példát vesznek a régi görög és római szerzőkről [...]”. LENGYEL Réka, „Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban – Vergilius, Horatius, Ovidius”, in *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban, Vergilius, Horatius, Ovidius*, szerk. BALOGH Piroska és LENGYEL Réka (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017), 8–9.

2 „Az efféle vizsgálatoknak nagy veszélye, hogy a két irodalmi hagyomány összevetése közben, ami általában konkrét művek összehasonlításán keresztül történik, a vizsgált téma szempontjából távolabbi költői világ jelentését rendre rögzítettnek tekintjük. A nézőpontból a kép bizonyos torzulása következik. Az értelmezés tárgyát képező „főszöveg” szövege árnyalt lesz és rétegzetten bonyolult, hiszen éppen ez indokolhatja a tanulmány megszületését, míg a másik, a minta- vagy az utóélet-szöveg jelentése látszólag egyszerűen megragadható. Más szóval: ha valaki a 19. század felől tekint a római költészetre, és az antik hagyománnyal az újkori mű előzményét akarja felmutatni, gyakran abba a hibába esik, hogy az ókori mű jelentését evidensnek és rögzítettnek látja/láttatja. Elméletileg persze mindannyian tisztában vagyunk azzal, hogy egyetlen költői szövegnek sem rögzített a jelentése, és különösen nem az ókori szövegeké, hanem olvasatuk korról korra változik. Ez az egyszerűsítés különösen olyan esetekben lehet komoly probléma, mint például Horatiusé, akinek az értelmezése alapvetően átalakult a huszadik század végére.” FERENCZI Attila, „Berzsenyi és az új Horatius”, in *Az ismeretlen klasszikus – Berzsenyi-tanulmányok*, szerk. FÓRIZS Gergely és VADERNA Gábor, ReKonf 1, 17–30 (Budapest: Reciti, 2018), 1.

A magyar Horatius-fordítás a 18. század végén indul el programszerűen. Ez a „fordítási láz” az akkori magyar értelmiség szinte minden tagját elfogja, hogy a magyar irodalom zsákmányává tegyék a világirodalom számára elérhető részét, és ezáltal valami néptanítói entuziazmussal igyekezzenek előremozdítani a magyar nyelv fejlesztését.

Horatius – úgy tűnik – mindenféle szempontból a legnépszerűbb szerzők közé tartozott.³ Egyrészt talán azért, mert ez a korszak a költészetet gyakran valamiféle didaxis vagy autodidaxis útján maradéktalanul elsajátítható mesterségnek véli, az *Ars poeticát* pedig olyan elixírnak tartja,⁴ amelynek bevétele (azaz alapos és állandó tanulmányozása) költővé tehet bárkit.⁵ Másrészt azért is, mert Horatius ebben az időben (és még sokáig) afféle bölcsességgyűjteményként is funkcionált: kiragadott sorait a közmondások igazságértékével idézik.

A szentenciaképződés gyökerei valószínűleg egy olyan olvasási technikára mennek vissza, amely a mondat retorikáját nem szembesíti a műegész totalitásával. Ez az olvasási technika az egyházi szövegkezelési gyakorlatból származhat. Egyrészt a szent szöveget általában egységesen sugalmazottnak szokás tekinteni, így nem merül fel vele kapcsolatban olyan probléma, hogy a szöveg különböző részei között ellentmondás lehetne. Másrészt a prédikáció gyakorlata azt a módszert szokta követni, hogy egy néhány sornyi rövid szövegrészletet kiemel a szent szövegből, és ehhez kapcsolja saját elmélkedését aktuális kérdésekről; így aztán a szövegnek ez az olvasása úgy működik, hogy nem feltételezi sem a szövegegésznek mint hálózatnak a fogalmát, sem a diskurzivitásnak azt a formáját, amely egy szövegen kívül álló, arra „elidegenedetten” tekintő értelmezői helyzetet igényel.

Talán ugyanerre a gyakorlatra (a szent szöveg használatára) mehet vissza az az olvasási és ebből következőleg fordítási módszer is, amely a 18. század végi, 19. század eleji fordításokat jellemzi. A fordításból visszakövetkeztethető olvasási folyamat alapvetően lineárisan halad, sorról sorra, csaknem szótári egységről szótári egységre, s látszólag fel sem merül a fordítóban, hogy a szövegrészek között előre- és visszautalások lehetnek, sőt olykor nemcsak fokalizációváltások vannak, hanem olyan az egész szerkesztési technika, amely az egymástól első látásra független részek egymáshoz kapcsolásán, a mozaikkövek látszólag véletlenszerű egymás mellé helyezésén alapul.

3 LENGYEL, „Római költők...”, 9.

4 Mai *Ars poetica*-olvasatunk igen távol áll ettől. Lásd: FERENCZI Attila: „Az újraolvasott klasszikus: Horatius *Ars poeticája*”, *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 61 (2015): 297–308.

5 Virág Benedek először az *Ars poeticát* fordítja le, 1801-ben még prózában, és ennek előszavában írja: „Munkáji között a’ Poétika, – Költői Mesterség – mindenkor nagy tiszteletben tartatott azon haszon miatt, mellyet belőle vehettek azok, a’ kik poétai koszorút akartak érdemelni.” *Horátius Poétikája*, ford. VIRÁG Benedek (Pest: Trattner Mátyás, 1801), 7.

Virág csaknem egész életében fordította Horatius műveit. Elsőként az ódák 1.14. fordítása jelent meg a kassai *Magyar Museum*ban 1790-ben.⁶ Ez a szöveg páros rímű felező tizenkettesekben készült. (Az előző lapon Kazinczy formahű fordítása is megjelent.) Kazinczy *Orpheus* című folyóirata számára aztán Virág elkészítette a formahű fordítást is, amely a *Második kötet – Oroszlán hava* című füzetben jelent meg.⁷

Virág munkásságára nagy hatással van Kazinczy, levelezésükben a költészet és a fordítás új meg új elvi és gyakorlati kérdései merülnek fel. Valószínűleg a Kazinczyval való eszmecserék során kristályosodik ki Virágban a formahű fordítás elve is. Nagyon érdekes viszont, hogy a Kazinczy számára rendkívül fontos, a latinból átvett *elisio* „törvényét” Virág következetesen elutasítja,⁸ és talán éppen az ő hatására – valószínűleg Berzsenyi versnyelvének nyomán – ez lesz a magyar irodalomban az időmértékes verselés természetes alakja. Bár Petőfinél, sőt néha még Aranyánál is előfordul egyszer-egyszer a magánhangzó-találkozások esetén a „vocalisok kiugratása és összevetésének” (ahogy Kazinczy nevezi),⁹ a 19. század második felétől kezdve már ez legfeljebb sajátos archaizmusként fordul elő.

Virág minden bizonnyal állandóan foglalkozott Horatiusszal, erre mutat az, hogy saját verseiben, amelyek összegyűjtött formában először 1799-ben jelentek meg,¹⁰ rengeteg helyen kimutathatók nemcsak a horatiusi gondolatok-motívumok, hanem többnyire jellemző képek, szófordulatok, „dallamvonalak” is.¹¹

A nagyobb lélegzetű, programszerű fordításhoz az 1800-as évek elején kezdett hozzá Virág Benedek. Először prózai fordítást készített az *Ars poeticából*, amely 1801-ben jelent meg, kétnyelvű kiadásban, Virág bevezető tanulmányával és jegyzeteivel. 1804-ben megjelenik a *Magyar poéták kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig* című műve,¹² amelynek bevezetése végén található az Augustus-levél (Epist. 2. 1) fordítása. Kisnyomtatványként, név nélkül megjelent egy műve *Vigasztaló dal, 1810* címmel, ami valójában a Carmenek 2.16. fordítása. A vers később azonos szöveggel és címmel (de nem azonos nyomtatással) megjelent az 1811-es *Poémák* című kötet 5. lapján is. Időben a következő az 1811-es *Poémák* című kötet (A Kir. Magyar Unisersitás betűivel, 1811), amelyben 4 szatíra (1.1., 1.8., 1.9., 2.5.) és 4 episztola található (1.10., 1.19., 2.1., 2.2.), az episztolák közül

6 *Magyar Museum*, Második kötet, Első negyed, 14.

7 *Orpheus*, Második kötet, Oroszlán hava, 247–249.

8 PORKOLÁB Tibor, „Az *amicitia* jegyében (Kazinczy Ferenc és Virág Benedek kapcsolatáról)” in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, Debrecen, 2010), 99.

9 Kazinczy Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013; a továbbiakban: KazLev), VII, 424.

10 VIRÁG Benedek *munkái*. Pest, 1799.

11 Részletesen vizsgálja, és Virág haminegynéhány versében kimutatja ezt a rokonságot KENDE János, *Horatius és Virág* (Budapest: Athenaeum, 1898), 13–40.

12 VIRÁG Benedek, *Magyar poéták kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig* (Pest: N. Mossótyi Intitúris Gábor [Trattner Mátyás], 1804).

azonban csak három új, az Augustus-levél azonos a már 1804-ben megjelent fordítással. 1813-ban, a *Thalia* (Pest, 1813) című kötetében jelenik meg az *Ars poetica* verses fordítása először, három újabb episztolával (1.13., 1.15., 1.17.) és egy szatirával (2.1.) együtt. Az 1814-es *Euridice* (Pesten, 1814) újabb 8 episztolát közöl (1.3., 1.4., 1.5., 1.8., 1.9., 1.11., 1.12., 1.14.). Ezt 1815-ben követte az összes levelek formahű fordítása, melyben a kötet végén néhány saját (Phaedrus mintájára írott) versén kívül megjelent 14 Horatius-óda fordítása is (1.1., 1.4., 1.23., 1.30., 2.5., 2.10., 2.11., 2.14., 3.5., 3.18., 3.22., 3.26., 3.28., 4.13.). 1820-ban jelent meg a *Szatírák* két könyvének fordítása, és a *Magyar prosodia és magyar írás* (Buda, 1820), amely 18 új ódafordítást tartalmaz (1.8., 1.11., 1.16.,¹³ 1.18., 1.22., 1.27., 1.28., 1.29., 1.31., 1.34., 1.35., 2.6., 2.18., 3.8., 3.10., 3.13., 4.7., 4.10., 4.15.). Végül 1824-ben válik teljessé a fordítói mű, ekkor jelent meg az *Ódák* négy könyve, a „Század évi ének” és az *Epodoszok könyve*, melyet Virág is (mint Édes Gergely és többi kortársai) az ódák ötödik könyvének nevez.

Megvizsgáltam az *Ódák* fordításait abból a szempontból, hogy mennyit változtat Virág az egyszer már megjelent – tehát bizonyos szempontból késznek tekinthető – szövegeken. A *Magyar prosodiában* 746 sornyi fordítás¹⁴ található, ebből összesen 29 sorban változtatott valamit Virág az *Ódák* összkiadásában, ez 3,9%, tehát azt mondhatjuk, hogy az egyszer elkészült szövegeket nem dolgozta át jelentősen.

A változtatások oka leggyakrabban láthatólag az, hogy pontosabban, még inkább szó szerint akarja visszaadni a szöveget. Pl. az 1.30. 3–4. sorában az első változat:

Templomot szentelt; könyörög, jer abba
Lakni örökre.

A javított pedig:

Templomot szentelt; könyörög, 's teményez,
Lakni jer abba.¹⁵

Elég sokszor előfordul az is, hogy a mondatot igyekszik épebbé, érthetőbbé, kevésbé nehézkesé tenni. Pl. az 1.1. 12–13. sorában az első változat:

Van más, a' ki szeret szántani rá maradt
Attyától telekén...

A második:

Van más, a' ki reá Őseitől maradt
Földön szánt, vet, arat,...¹⁶

13 A kötetben az ódák sorban helyezkednek el, és az 1.16. cím alatt, az 1.16. helyén a 2.16. fordítása található, amely már korábban is megjelent.

14 Érdekes, hogy a nem strofikus, hanem sorokból vagy sorpárokból álló versekben előfordul, hogy nem annyi sorral fordítja a szöveget, amennyi az eredeti versben van.

15 Az eredeti szöveg: „(vocantis) / ture te multo Glycerae decoram / transfer in aedem.” – „a téged tömjénnel sokszor hívogató Glycera szentélyébe települj át.”

16 Az eredeti szöveg: „Gaudentem patrios findere sarculo / agros Attalidis condicionibus / numquam

Annál érdekesebb, hogy olyan javítás is akad, ami a mai ízlésünk számára inkább az először megtalált kép elrontásának tetszik. Pl. az 1.4. 13–14. sorában először ezt olvassuk:

Sárga halál bátor lábbal meri rugni Pór tanyáját
'S király szobáját

A végleges szövegben viszont már ezt:

Ím a' sárga halál bátran bemegy a' szegény paraszthoz,
'S királyhoz¹⁷

A javított változatban ugyan könnyebben érthető, simább a mondat, de mennyivel színtelenebb a kép! Elvész a kopogtatás helyett a lábbal rúgás durvasága, sőt az is, hogy ez a durvaság szegénnyel-gazdaggal, pórral-hatalmassal szemben egyaránt érvényesül. Lehet, hogy csak az a cél, hogy egyszerűbb legyen a mondat, de az is lehet, hogy Virág – a maga békés, reverenciával teli természetével – túl durvának találja a horatiusi mondat nyelvét.

Ez a gondolat átvezet bennünket fő témámhoz. Azt igyekeztem megvizsgálni, hogy Virág hogyan értelmezi a Horatius-szövegeket, milyen képet alakít ki e költői alkotásokról, fordítói döntéseiből milyen szövegértelmező attitűdre következtethetünk. A korpusz hatalmas volta miatt természetesen csak egy kis mintán vizsgálódhattam, a kiválasztott példákat azonban reprezentatívnak látom, így a tanulmány végén rajtuk keresztül az egyes eseteken túlmutató tanulsághoz szeretnék eljutni.

Esettanulmányok

Virág Horatius-recepciójáról több forrásból is megpróbálhatunk képet alkotni. Az első és – véleményem szerint – legfontosabb forrás ezek közül maguk a versfordítások és a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó megjegyzései, bevezetései, kommentárjai. Virág meglehetősen jó latinista, nyelvileg általában pontosan értelmezi a nem könnyű szöveghelyeket is, sőt valószínűleg használt kommentárt is (legalábbis időnként). Az *Ars poetica* prózai fordításának jegyzeteiben hivatkozik például Richard Bentley kommentárjára.¹⁸

Megfigyeléseimet három szöveg vizsgálata alapján fogalmazom meg, ez az úgynevezett *Római ódák* három darabja, a 3.3. (*Iustum ac tenacem*), a 3.4. (*Descende caelo*) és a 3.5. (*Caelo tonantem*). Azért választottam éppen ezeket a szövegeket, mert számomra

demoveas...”. „ Azt, aki annak örül, ha atyai földjét hasogathatja kapájával, attaloszi feltételekkel sem tudnád kimozdítani...”

17 Az eredeti szöveg: „Pallida Mors aequo pulsat pede pauperum tabernas / regumque turris.” – „A sápadt halál egyformán megdöngeti lábával a szegények kunyhóit és a királyok tornyait.”

18 Horátius *Poétikája*, 101.

úgy tűnik, hogy a 19. században (sőt sokáig még a 20. század filológiájában is) ezeket az ódákat tartották a „lehoratiusibb”, de legalábbis a szerző értelmezése szempontjából legfontosabb szövegeknek. Én magam is úgy gondolom, hogy az életműnek kiemelkedően jelentős, művészi szempontból szinguláris részei ezek a versek.

Egyszerűsítés

Az egyik jellemző jelenségcsoportot úgy tudnám leírni, hogy a latin szöveg bonyolult, ellentmondásos tartalmú, és emiatt nehezen érthető részeit részben kihagyja, részben az ilyen kifejezéseket, mondatokat úgy teszi magyarul könnyebben felfoghatóvá, hogy a mondatokat, szerkezeteket „ellentmondásmentesíti”, kisimítja. Lássunk erre a jelenségre néhány példát.

A *Iustum ac tenacem* (Ódák 3.3.) „narratívája” arról szól, hogy Iuno, aki korábban gyűlölte a trójaiakat és leszármazottaikat, a rómaiakat, most végre hajlandó befogadni Romulust az istenek körébe. Ma a szöveget általában úgy értelmezzük, hogy Iuno beleegyezése meglehetősen vonakodó, feltételekkel körülbástyázott, rejtett fenyegetésekkel terhes.¹⁹

3.3. 17–18.

gratum elocuta consiliantibus
Iunone divis

(miután a tanácskozó isteneknek kedves dolgot [mondott] Iuno)

Midőn Junó szolt 's szépen az isteni
Tanácskozásban

A latin szövegben nem egyértelmű, nem teljesen világos, hogy miért kedves az isteneknek, amit Iuno mondott (talán azért, mert amikor végül beleegyeznek abba, amibe eddig nem volt hajlandó, hogy tudniillik Romulus halála után az istenek közé emelkedjen, legalábbis gyakorlatilag a rómaiak mellé áll), Virág viszont azzal, hogy a „gratum”-ot adverbialis értelműnek tekinti, és így Iuno beszédét csak retorikailag minősíti: „szépen” – jócskán leegyszerűsíti a mondatot, gyakorlatilag kiveszi belőle a tartalmi problémát.

3.3.30–32.

[...] Protinus et gravis
iras et invisum nepotem,
Troica quem peperit sacerdos,
Marti redonabo

19 FERENCZI Attila, „Ki mihez ragaszkodik? Horatius, Ódák III. 3.”, *Ókor* 10, 1. sz. (2011): 27–33, 30–31; Michèle LOWRIE, *Horace's Narrative Odes* (Oxford: Clarendon Press, 1997), 245–257.

(A továbbiakban egyrészt a súlyos haragot [félreteszem], másrészt gyűlölt unokámat, akit a trójai papnő szült, átadom Marsnak;)²⁰

[...] Én azont,
Kit megveték, kit Trója-vérből
Ilia szült, unokámat, önként
Marshoz bocsátom

Ebben a részletben Virág a „*gravis iras*”-t kihagyja (talán azért, mert nem érti, hogy lehet azt „*redonare*”, vagy nem akar más igét is beletenni a mondatba). Ez mindenesetre nagyon csökkenti a gondolat feszültségét, főleg azzal súlyosbítva, hogy a „megveték” sokkal enyhébb, mint az „*invisus*”, és az „önként” beszúrása még tovább enyhíti a kifejezést. Arról nem is beszélve, hogy mekkora különbség van aközött, hogy a latin szövegben Iuno megvetően, róla tudomást venni sem akaróan csak „*Troica sacerdos*”-ként említi „menyét”, és aközött, hogy Virág familiárisan néven nevezi. A latin szöveg olvasásakor az a benyomásunk, hogy Iuno haragja továbbra is engesztelhetetlen, csak „politikusan” félreteszi, enged az istenek közös óhajának, de érzelmei mit sem változtak. Virág fordításában Iuno megbékélése jóval őszintébb.

3.3. 43–44.

[...] *triumphatistique possit*
Roma ferox dare iura Medis

(és szabhassa meg a vad Roma a legyőzött médeknek a törvényt)

A' Médusoknak győzedelmes
Róma parancsokat írjon, adgyon

Nagyon jellegzetes Virág mindkét módosítása: megfordítja az aktív-passzív viszonyt, s mivel nem a „legyőzött médek”-ről, hanem a „győzedelmes Rómá”-ról van szó, teljesen máshová helyezi a hangsúlyt: Horatiusnál nagyon gyakori az olyan fokalizáció, amikor

20 30–3. *protinus et gravis / iras et invisum nepotem / Troica quem peperit sacerdos / Marti redonabo*: 'from now on I shall give over my bitter anger and my hated grandson [...] to Mars'. In *redonabo*, a rare word attested only here and at 2. 7. 3 in classical Latin, there is a slight *zeugma* of two ideas: (a) 'to renounce something to please somebody' as with *condonare* in *Caes. bG* 1. 20. 5 'uti et rei publicae iniuriam et suum dolorem eius voluntati ac precibus condonet', and *donare* in *Cic. fam.* 5. 4. 2, (b) 'to renounce a further claim on somebody' as with *donare* in *Petr.* 30. 11 'dono vobis eum' of a slave who is forgiven. For Juno's vindictiveness cf. *Hom. Il.* 18. 119 ἀργαλέος χόλος (towards Heracles), *Virg. Aen.* 1. 11 'tantaene animis caelestibus irae?', 1. 25, 5. 608. As Ares by some accounts was Hera's son (*Hes. theog.* 922 f. with West, *Ov. fast.* 5. 229 with Bo'mer), Romulus, the son of Mars and Ilia, was her grandson. But Ilia, as her name indicates, was a descendant of the hated Aeneas (*Serv. auct. on Aen.* 1. 273 says that in Naevius and Ennius she was his daughter; cf *Serv. on 6. 777*). Hence Juno maliciously refers to her as *Troica sacerdos* (for as a Vestal Virgin she should not have borne a child). R. G. M. NISBET and Niall RUDD, *A Commentary on Horace, Odes, Book III* (Oxford: University Press, 2004), 46.

a legyőzött, a vesztes, a megkínzott, a megalázott szempontja merül fel váratlanul egy győzelmes harcról szóló történetmesélésben.²¹ Itt is így működik a latin szöveg: a legyőzött médek szempontjából érzékeljük az eseményt, ezt erősíti a „ferox” jelző is, amely nem egyszerűen a vadságot jelenti, hanem az -ox / -ax képző az a fajta, amely többnyire valamiféle túlzásba vitt cselekvést szokott megjelölni tulajdonságként.²² Ezzel Virág láthatóan nem is tud vagy akar mit kezdeni, egyszerűen kihagyja. Pedig érthetnénk akár úgy is ezt a sajátos fokalizációt, hogy Iuno, aki gyűlöli a leendő rómaiakat, áll a velük ellenséges médek oldalára. Virág számára azonban Róma a dicsőséges, az abszolút pozitív példa a birodalmiságra, így az ennek ellentmondó elemeket – talán ösztönösen – elgyengíti, kiiktatja.

A 4. római óda „narratívája” nagyon nehezen követhető. A szöveg eleje arról szól, hogyan választották ki Horatiust már gyermekkorában a Múzsák, a közepén megjelenik Caesar (Augustus) alakja, akinek a Múzsák „lene consiliumot” (szelíd tanácsot) adnak, ezután pedig egy furcsa mitikus történet következik, amely egy darabig mintha a Gigantomachiát mesélné újra, aztán a vers végén különféle olyan mítikus figurákkal találkozunk, akiket az istenek megbüntettek – és ezzel a szöveg befejeződik, abbamarad, elpeng a semmibe? Ma úgy értelmezzük a szöveget, hogy alapvetően a hatalomgyakorlás módjáról mond véleményt: a mérsékelt (temperatus), szelíd (lenis), nem erőszakos (vis temperata) hatalom az, amely az istenek helyeslésével találkozik.²³

3.4. 37–40.

Vos Caesarem altum, militia simul
fessas cohortes abdidit oppidis,
finire quaerentem labores
Pierio recreatis antro

(A dicső Caesart, mihelyt a katonáskodástól elfáradt csapatait elhelyezte a városokban, és fáradalmait befejezését keresi, ti üdítitek fel a pieriai barlangban)

Caezár is, a' nagy had pihenésekor,
Midőn kifáradt, s munka után keres
Nyugalmat, a csendes magányban
Csak ti közöttetek él, 's jut arra.

Ebben az esetben is a cselekvő-cselekvés viszony módosítása okozza a szöveg változását. Virág nem fordítja le az „abdidit”-et, amely kissé problematikus a latin szövegben, van valami olyan mellékértelme, hogy Caesar „megszabadul” a katonáitól, a helyette használt „had pihenésekor” azt sugallja, hogy ez teljesen természetes dolog. Kihagyja az „oppidis”-t

21 IMRE Flóra, „Építkezési technika a III. 4. ódában”, in *Horatius arcai*, szerk. HAJDU Péter (Budapest: Reciti, 2014), 142.

22 LEUMANN und HOFMANN und SZANTYR, *Lateinische Laut- und Formenlehre* (München: 1977), 376–377.

23 LOWRIE, *Horace's Narrative Odes*, 219–223.

is, így sem a városok, sem a hadsereg oldaláról nem tűnik problematikusnak ez az esemény (amelyről egyébként tudjuk, hogy a városok, akiknek a földjéből sokat elkoboztak, és az odatelepített veteránok közt nagyon is sok feszültséggel járt – talán éppen ez az értelme a kissé furcsa „cohortes abdidit oppidis”-nek). A „fessas”-t ráadásul nem a „cohortes”-hez kapcsolja, hanem Caesarhoz, így ez is természetesebbnek tűnik: hadseregére ritkán alkalmazunk ilyen individuális jelzőt. Az a diszkrepancia is eltűnik, hogy az eredeti szövegben a hadsereg fáradt, és Caesar a saját „labores”-ének keresi (vagy legalábbis találja meg) a végét. A „finire labores” egyébként is sokkal erőteljesebb, mint a pozitívrá fordított „nyugalmat”, ez majdnem szentimentálisnak hangzik, különösen a „csendes magányban” kifejezés mellett, amely csaknem valamiféle Csokonai-hangot pendít meg.

Kimarad a szövegből a „Pierio... antro” is, ez erősen csökkenti a képszerűséget, elvész az idillikus, Vergilius-eklogákat idéző barlang-kép, és kimarad a mondatból a problematikus jelentésű „recreatis” – ehelyett az „él” és „nyugalomra jut” könnyed és egyszerű, nem merül fel az a kérdés, hogy voltaképpen mit is tesznek a Múzsák Caesarral: csupán felüdítik, vagy újrateremtik vagy beavatják valamilyen misztériumba? Pedig ez az ige (a „recreo”) mintha megelőlegezne valamit a későbbi kulcskifejezésekből, a „lene consilium”-ból, a „vis temperata”-ból.²⁴

3.4. 49–52.

Magnum illa terrorem intulerat Iovi
fidens iuventus horrida brachiiis
fratresque tendentes opaco
Pelion imposuisse Olympo.

(Nagy félelmet/veszedelmet üzent Iuppiternek karjában bízva ez a durva/félelmetes ifjúság és a fivérek, akik arra törekedtek, hogy a Peliont rátegyék – ezáltal homályba borítva – az Olympusra.)

Nagy félelemmel Juppiter eltelék,
Midőn reá a' vastag erős karú
Ifjak rohanván Pélionnal
Balgatagúl emelék Olimpust.

Ebben a szövegrészben is az az egyik jellemző mozzanat, hogy Virág megfordítja a cselekvés szempontját, Iuppiter lesz az alany, így erőteljesebben kapcsolódik az előző mondatához, melyben szintén ő volt a főszereplő. Így nem látszik a fokalizációváltás, amit a latinban az alanyból dativusszá átalakuló szó mutat: latinul a „magnum terrorem” lesz a „főszereplő”, és épp az hat nagyon furcsán, hogy hogyan fokozódik le Iuppiter az egyik versszakról a másikra – az előző mondatban még „egyedül ő uralkodik”, itt pedig egyszerre csak „előtötte a félelem”. Az is érdekes – és magyarul valószínűleg nehéz lenne kifejezni – , hogy az „intulerat” praeteritum perfectuma azt is mutatja, hogy ez az

²⁴ IMRE Flóra, „Animosus infans – Költővé avatás Horatius III.4. ódájában”, *Ókor* 13, 4. sz. (2014): 39–48.

esemény korábban volt, mint a „regit”, a jelenlegi állapot. Épp ez a sajátos, időben ugráló narráció teszi lehetővé, hogy valamiféle párhuzamot találjunk Caesar korábbi küzdelmei és jelenlegi megnyugvása (amely lehetővé teszi számára a Múzsák tanácsának meghallgatását) között, továbbá Iuppiternek az ősvilági lényekkel vívott harca és a mostanra beállt (bár talán véres?) békén alapuló uralkodása között. Mintha a „lene consilium”-ra felhozott példa negatívan értelmezhető, „mert különben” típusú példa lenne...

A „vastag erős karú” fordítás teljesen fizikai jellegűvé alakítja át azt, ami latinul lelki, sőt akár bizonyos értelemben erkölcsi tulajdonság is lehet, a „fidens brachiiis”-t, és az, hogy kimarad a „horrida” is, ami pedig Iuppiter félelmének képi kifejezése is lenne, szintén gyengíti az előző strófával való ellentmondást.

3.4. 65.

Vis consili experts mole ruit sua

(a terv/tanács nélküli erő saját súlyától omlik össze)

Okos tanács nélkül az erő lerogy

Szép a mondat magyarul, csak kimarad belőle a „mole... sua”, ami pedig a kép lényege: saját súlyától omlik össze – itt is az látszik, hogy Virág számára túl merész kép az, hogy az erőnek súlya van, mint egy hegynek vagy egy hegyből életre kelő szörnynek. Az is lehet persze, hogy éppen a szöveget értelmező, racionalizáló felesleges elem (amely egyébként gyengíti a jelző nélküli főnevet) kedvéért marad ki a „mole... sua”. Ráció nélkül mit sem ér az erő – ez a Virágnak fontos tanulság, az az irracionálisnak tűnő tapasztalat, hogy a nagyság egyszersmind veszedelem is önmagára nézve, kevésbé, vagy egyáltalán nem lényeges számára.

3.4. 69–70.

Testis mearum centimanus gigas
sententiarum

(tanúja [ennek] a gondolatomnak/véleményemnek a százkezü gigas)

Ebben Gías a' száz kezü nagy tanú

A „mearum [...] sententiarum” kifejezést a fordítás erősen leszűkíti, mert az „Ebben” utalószó egyértelműen az előző versszak tartalmára vonatkozik (tehát a „vis consili experts” és a „vis temperata” közötti összehasonlításra), a latin mondat jelentése viszont tágabb, nem feltétlenül az előzőkre vonatkozik, talán szándékosan csúsztatja el egy kisé az általánosságba a tartalmat, hiszen a következő versszakokban nem egyértelműen a meggondolatlan erőszakról lesz szó – vagy legalábbis nem csak arról.²⁵

25 IMRE, „Építkezési technika...”, 141.

3.4. 73.

Iniecta monstis Terra dolet suis

(a Földnek fáj, hogy önnön szörny-fiaira van ráhajítva)

Fájlallya a' Föld, hogy csuda gyermekin
Fekszik

A latin mondatban a „monstis [...] suis” kifejezésben van valamiféle ellentmondás: a föld szülöttei szörnyek, de az övéi – ez adja meg a „dolet” igazi értelmét, a „csuda gyermekin” azzal, hogy a „monstrum” szónak itt az eredetibb, de az adott szövegben kevésbé erős jelentését („figyelmeztető jel, csoda”) választja, megszünteti ezt az ellentmondást és vele az érzelmi feszültséget. Ugyanígy a „fekszik” azáltal, hogy leegyszerűsíti az „iniectá”-t úgy, hogy kiveszi belőle az erőszakos cselekvést, amelynek elszenvedője a föld, és csak a cselekvés eredményét ábrázolja, sokat gyengít a költői kép érzelmi erején.²⁶

3.4. 77–79.

incontinentis nec Tityi iecur
reliquit ales,
[...] nequitiae additus
custos

(és a magát vissza nem tartó Tityus máját nem hagyja békén a madár, könnyelműségének odarendelt őre)

De Titsziusnak mája is étetik;
A' szárnyas őr nem hagygya el a' buját

Azáltal, hogy Virág az „incontinens”-t bujának fordítja, voltaképpen a mítoszok alapján értelmezi, magyarázza is a szöveget, a latinul a történethez képest nagyon visszafogott (és ezáltal gondolati feszültséget teremtő) kifejezést erősebben elítélőre, a mítosznak megfelelőbbre igazítja. Az pedig, hogy kihagyja a fordításból a „nequitiae”-t, amely még furcsább szóhasználat, még kevésbé illik a mítosz „megérdemelt büntetés” gondolatához, teljesen megszünteti azt a megdöbbentő hatást, amit latin szöveg kelt azzal, hogy mintegy jelentéktelen botlásnak tünteti fel Tityus cselekedetét.²⁷

3.4. 79–80.

[...] amatorem trecentae
Pirithoum cohibent catenae

26 NISBET–RUDD, *A Commentary on Horace*, 77.

27 IMRE, „Építkezési technika...”, 142–143.

(és a szerelmes Pirithoust háromszáz lánc tartja megbilincselve)

Pirithoust, a' rút szerelmest,
Vas nyűgök őrizik al világban

Ebben az esetben azzal is változtat az eredeti szöveg felhangjain a fordító, hogy betold két elemet a latin mondatba. Az egyik a „rút” jelző, a latin nem tesz semmit az „amator” attribútumhoz. Másrészt az, hogy megemlíti a szövegben nem, csak a mítoszban szereplő alvilágot, megint szűkít, és ezáltal hangulatilag módosít: a képben eredetileg csak a megkínzott szerelmest látjuk, a fordításban az alvilágban bűnhődött. Az viszont, hogy kimarad a túlságossá, képtelenné fokozó „trecentae” jelző, valósabbá és így elfogadhatóbbá teszi a hős büntetését, s elveszi azt a mögöttes dallamát a verszárlatnak, hogy valamiféle sajnálatot, szomorú nosztalgiát, rokonszenvet érezzünk a képtelenül (és ezáltal meseszerűen) bűnhődő szerelmes iránt.²⁸

Az 5. római óda Regulus mondáját „meséli el”. Az első pun háború hadvezérét, aki a punok fogságába esett, – a történet szerint – azért küldték Rómába, hogy tárgyaljon a római hadifoglyok kiváltásáról, ő azonban arról győzte meg a szenátust, hogy azok a katonák, akik fogságba kerültek (nem pedig meghaltak a csatában), már értéktelenek a római hadsereg számára, mert elvesztették erkölcsi tartásukat. Ezután ő maga is adott szavának megfelelően visszatért a punokhoz, akik megölték. A szöveg modern értelmezése arra a feszültségre hívja fel a figyelmet, ami Regulus mondanivalója és státusza között van: ha egyszer ő is elvesztette erkölcsi hitelét, miért kellene elfogadnunk az érvelését?²⁹

3.5. 17–18.

si non periret in miserabilis
captiva pubes

(ha nem pusztul el a száanalomra nem méltó fogságba esett ifjúság)

Ha a' legénység szánakodót magán
Lelhetne

Az, hogy Virág a kétszeres tagadást állításra fordítja, sokat enyhít a mondat nyersségén. Az eredetiben a „száanalomra nem méltó” kiemeli Regulus gondolatának minden emberséget nélkülöző szigorúságát, a „si non periret” pedig a maga *coninctivus condicionalis* voltával („lehetetlen, hogy ne pusztuljon el”) olyan könyörtelenséget sugall, ami a fordításban sehol sem érezhető. Virág nyilván túlságosan durvának érezhette ezeket a megfogalmazásokat, ezért alkalmazta a nyelvtanilag elfogadható, de az adott esetben stilisztikailag a szöveget nagyon meggyengítő (magyarul ugyanis nem fejezi ki a lehetetlenséget) feltételes állítást.

28 NISBET–RUDD, *A Commentary on Horace*, 79.

29 LOWRIE, *Horace's Narrative Odes*, 224–265.

3.5. 21–22.

[...] vidi ego civium
retorta tergo braccia libero

(láttam a polgárok szabad háta mögé csavart karját)

[Láttam... , mond Regulus,] 's szabad
Polgárainknak karjaikon kötő
Szíjat

Virág itt is kisímítja a megdöbbenő képet (oxymoront), s „a polgárok szabad háta mögé csavart karját” helyett a „kötő szíjat” kifejezést a szöveg későbbi része alapján teszi ide, hogy értelmesebb, érthetőbb legyen a kép, de ezáltal elveszti a mondatnak az abszurd fogalmazáson alapuló durva hatását.³⁰

3.5. 31–32.

Si pugnat extricata densis
cerva plagis, erit ille fortis

(ha harcol a szarvas, miután a sűrű hálóból kiszabadult, ő [a katona] akkor lesz bátor)

Mint a' fogójából kiverhüdt
Vad suta, félni szokott az olyan

Már-már Arany János-ian tömör és szép a természeti kép, az viszont, hogy a „ha..., akkor” feltételt kiiktatja a mondatból, és az ironikus „majd épp akkor lesz bátor”-t átfordítja a természetes állításra („félni szokott”) itt is megszünteti a beszélő (Regulus) durván megvető, sértő hangját – helyette az épp csak megmenekült „vad sutával” érzünk együtt, megszűnik a többszörös narráció bonyolultsága, szellemi feszültsége, helyette valamiféle naiv természetközeliség és gyengédség fogja el az olvasót.

Betoldás

Ezek a példák azt mutatták, hogy Virág Benedek olvasói módszere számára Horatius költészete értékvilágában egyértelműnek (sőt, Virág keresztény világszemléletétől nem is nagyon eltérőnek), ellentmondásmentesnek, monumentálisnak, egyben tekintélytisztelőnek, a rend és nyugodt emelkedettség, a klasszicista pátosz példájának tűnik. Ehhez kapcsolódik az a törekvése, hogy a számára nyersnek vagy akár túlságosan hétköznapiak, vulgárisnak vagy esetleg komikusnak – vagyis nem eléggé méltóságteljesnek – tűnő kifejezéseket enyhíti vagy kihagyja. Ezeken a pontokon gyakran alkalmazza azt a módszert is, hogy magyarul egy-egy emelkedett hangnemű,

30 NISBET–RUDD, *A Commentary on Horace*, 89.

kissé közhelyszerű kifejezést told be a szövegbe, vagy olyan, nem az adott szövegből származó motívumokat, amelyeket máshol, más szerzőnél vagy akár valamilyen, az ókorról szóló korabeli ismertetésben olvashatott.

Néhány példa ezeknek az egymással összefüggő jelenségeknek a fordításban való megmutatkozására:

3.3. 9–12.

Hac arte Pollux et vagus Hercules
enisus arces attigit igneas,
quos inter Augustus recumbens
purpureo bibet ore nectar

(ennek az erénynek köszönhetően, érte el erejét megfeszítve a tüzes fellegvárat Pollux és a bolyongó Hercules, akik között Augustus hanyatt dőlve, bíbor ajakkal issza majd a nektárt)

Pollux 's csavargó Hercules e' szerént
Erőlködött a' csillagos Égbe fel:
A' kik között Augustus a' szent
Ambrosiát eszi, 's issza nektárt.

Jellemző az „arces igneas” fordítása: „csillagos Ég” – az, hogy az „arces” (fellegvár) képet mellőzi, amely valószínűleg az oda való bejutás nehézségét érzékelteti, és csak „ég”-nek fordítja, még lényegében elfogadható fordítói egyszerűsítés. Nagyon jellegzetes viszont, hogy az „igneas” (tüzes) jelzöt úgy értelmezi, hogy az a csillagok fényére utal: milyen békés, csaknem idilli kép lesz ez így! Magam hajlamos volnék az „igneas” jelzöt inkább a Hercules-történethez kapcsolni, és úgy értelmezni, hogy az égi fellegvárhoz való eljutás nehézségét, szenvedéstartósságát érzékelteti: Hercules csak a tűzhalálon át juthatott el a halhatatlanok közé. Ezzel állna ellentétben Augustus, akit úgy ábrázol, hogy minden különösebb erőfeszítés (enisus) nélkül, egyszerűen csak ott van.

Az igazán érdekes azonban az, amit Virág kihagy a jelenetből: Augustus „recumbens”, (hanyatt dőlve), a szokásos szümpozicion-pozícióban élvezi a halhatatlanok társaságát, és „purpureo ore” (talán: bíbor ajakkal) issza a nektárt. Ezen az utóbbi kifejezésen filológusok nemzedékei vitatkoztak, és fejtettek ki különféle nézeteket, amelyek között én semmiképpen sem kívánnék állást foglalni, csak annak a Bentleynek néhány mondatát idézném, akiről (mint fentebb láttuk) Virág maga állítja, hogy egyik filológiai forrása volt.

[...] frustra hic litigant Interpretes de *purpureo illo ore*. Unus purpureum *vultum* intellegit, minio scilicet pictum, ut Deorum statuæ solebant. [...] Sed ineptum est plane hic *vultum* interpretari; cum addat *bibit ore*: quis enim *vultu* bibit? Alius igitur, ideo purpureum os dici vult, quia rubicundo nectare madidum erat. Frustra uterque. Quin nihil aliud est *purpureo ore*, quam *pulchro* et *formoso*, quale deo convenit; ut recte veteres Scholiastæ. Simonides [...] „πορφυρέου ἀπὸ στόματος ἰεῖσα φωνὰν παρθένος”, *Virgo ab ore purpureo*

*vocem mittens. Catullus [...] „at Acme leviter caput reflectens / et dulcis pueri ebrios ocellos / illo purpureo ore suaviata”.*³¹

([...] feleslegesen vitatkoznak az értelmezők ezen a *purpureo orén*. Egyik úgy érti, hogy „bíbor orca”, tudniillik miniummal festett, amilyenek az istenek szobrai szoktak lenni. [...] De teljesen helytelen itt „orá”-nak értelmezni, hiszen hozzáteszi, hogy „bibit ore”: és hát ki iszik az orcájával? Másvalaki pedig nagyon is azt akarja érteni, hogy „bíbor ajak”, mivelhogy a vöröslő nektár nedvesíti meg. Mindkettő felesleges. Elvégre semmi más nem lehet a „purpureo ore”, mintsem szép és gyönyörűséges, amint az egy istenhez illik; ahogy helyesen mondják a régi scholionírók. Simonides [...] azt mondja: „πορφύρεον ἄπο στόματος ἰεῖσα φωνὴν παρθένοσ”. A szűz bíbor ajkával szavakat szólt. Catullus meg: „Acme pedig fejét könnyedén hátrahajtotta és a szeretett fiú részeg szemeit azzal a bíbor ajkával megcsókolgatta...”)

Nemcsak azért idéztem ilyen hosszan Bentleyt, mert végtelenül bájosnak találom a szövegét, hanem azért is, mert magyarázatot kínál arra, hogy miért érezhette Virág furcsának ezt a képet, és ebből következőleg miért hagyta ki. Lehet, hogy már a „recumbens” sem tetszett neki, elvégre sajátos ez a szembeállítás, hogy miközben Hercules „erőlködik”, Augustus csak „hanyatt dől”, talán nem érezte méltónak Augustus nagyságához. A „bíbor ajak” viszont, amelyről Bentley egyszerűen annyit mond, hogy ez illik az istenekhez, noha csupa olyan idézetet hoz, amelyek nőkre vonatkoztatják ezt a kifejezést, valószínűleg még inkább megfeküdhetne a gyomrára. Nehogy már a nagy császárt holmi nőcskékhez illő jelzővel alacsonyítsuk le!

Az is érdekes, hogy mit tesz az így felszabaduló helyre: „a szent ambrosiát eszi”. Láthatólag az a módszer, hogy ha már szó esik a nektárról, az istenek italáról, miért ne illene ide az istenek étele is. Érdekesebb a „szent” jelző. A Horatius-szöveg homéroszi könnyedségű derűjét jónak látja legalább egy jelzővel kissé megemelni, komolyabb, patetikusabb irányba fordítani.

3.3. 25–26.

Iam nec Lacaenae splendet adulterae
famosus hospes

(és már nem ragyog a házasságtörő lakón nő hírhedt vendége)

Nem fénylik immár a' buja asszonyért
Híres szerelmű hőse

A „bujá” sokkal általánosabb és ezért gyengébb is, mint a „házasságtörő”; a „híres szerelmű” jóval bőbeszédűbb, mint a latin, s azzal, hogy a történetre utalva mintegy megmagyarázza az eredetileg többértelmű „famosus”-t (amely itt, különösen Iuno szájá-

31 *Q. Horatius Flaccus, ex recensione et cum notis...*, ed. Richard BENTLEY (Berlin: Weidmann, 1819), 1:139.

ból, talán sokkal inkább jelenthetne „hírhedt”-et) nemcsak egyértelműsíti a kifejezést, hanem kiiktatja a szövegből azt nyelvi jellemzést, amely az indulatos, bár haragján a jelenetben éppen uralkodó Iuno figuráját olyan élővé teszi. A „hős” szintén nemcsak egyértelműsíti a rejtélyesebb „hospes”-t, hanem pozitívrá fordítja az inkább elítélő mögöttes jelentést: egy „vendég”-hez igazán nem illő kirabolni a házigazdát...³²

Hasonló, szinte árnyalatnyi betoldások, hangsúlyváltoztatások értelmezik át a Iuno-monológot, amely a latin szövegben mesterien egyensúlyoz a soha nem szűnő gyűlölet és a pozíciók ideiglenes feladása között, Virágnál Iuno őszintén a rómaiak oldalára áll, nem érezzük a latin eredetiben állandóan ott sejlő baljóslatú, fenyegető szólamot.

3.3. 33–36.

illum ego lucidas
inire sedes, discere nectaris
sucos et adscribi quietis
ordinibus patiar deorum

(el fogom tűrni, hogy belépjen a fényes palotába, megismerje a nektár nedvét, és beírják őt az istenek nyugodt rendjébe)

tündöklő helyen
Nectárt igyek, 's a' gondtalan Istenek
Rendében éllyen, boldogullyn;
Engedem ezt neki most, 's örökre.

Aprócska változtatásokat látunk: a „boldoguljon” kiegészítés, a latin szövegben csak az égi szenátusba való felvételtől van szó, az „engedem” talán enyhébb, mint a „patiar”, abban azért benne van a szenvedés is, tehát nem teljesen jószívvel teszi meg Iuno ezt az engedményt; a „most s örökre” kiegészítés pedig kifejezetten pozitívvá erősíti a kifejezést.

3.3. 38–44.

[...] qualibet exules
in parte regnato beati;
dum Priami Paridisque busto

insultet armentum et catulos ferae
celent inultae, stet Capitolium
fulgens triumphatique possit
Roma ferox dare iura Medis.

32 NISBET–RUDD, *A Commentary on Horace*, 45.

(uralkodjanak csak boldogan a száműzöttek bármely vidéken; amíg Priamus és Paris sírján a marhák ugrálnak és a vadak háborítatlanul rejtik el itt kölykeiket, álljon a Capitolum ragyogva és szabhassa meg a vad Roma a legyőzött médeknek a törvényt)

[...] legyenek nagyok
A' bújdosók, csak járja Páris
És Priamus temetője földét

A' csorda, 's lakják csendesen a' vadak,
Legyen virágzó a' Kapitólium:
A' Médusoknak győzedelmes
Róma parancsokat írjon, adgyon.

A „legyenek nagyok” kifejezés persze jóval színtelenebb, mint a „regnato beati”, amely a második imperatívusszal azt érzékelteti, hogy Iuno szavai törvényt szabnak. A „bújdosók” másrészt sokkal érzelmetelítettebb, mint a „száműzöttek”, különösen a 19. század magyar nyelvi közegében, már-már valamiféle kuruc hősöknek látjuk a trójaiaikat... A „dum” + coniunctivusos „mindaddig, amíg” jelentésű lehetőséget kifejező mellékmondatnál is kevésbé erőteljes feltételt szab a magyarul inkább megengedő „csak járja”; főként, hogy a „járja” sokkal színtelenebb, mint az „insultet”, nincs benne a megtaposás, a megszenteltségtelenítés gesztusa, s korántsem annyira durva, mint a latin szó. Sokat csökkenti a kép szuggesztivitását a „csendesen” is.³³

Másrészt feltűnő, hogy Virág itt is megfordítja a „győztes–legyőzött” fogalom használatát, latinul a „legyőzött médek”-ről olvasunk, akiknek a „vad Róma” szab törvényt, mennyivel gyengébb (szokásosabb? hétköznapiabb narratíva?) az, hogy (a jelző nélküli) Róma győzedelmes?

3.3. 57–60.

Sed bellicosis fata Quiritibus
hac lege dico, ne nimium pii
rebusque fidentes avitae
tectata velint reparare Troiae.

(De a harcias római polgároknak a végzetét ezzel a törvénnyel mondom ki: nehogy túlságos kegyességük miatt és hatalmukban bízva újjá akarják építeni az ősi Trója házeit!)

De a' vitéz nép értse meg, a' miket
Mondok ma: Mintsem kell, ne legyen kegyesb;
'S bár boldog és nagy sorsa, régi
Trója helyett ne rakasson újat.

33 Uo., 47.

A „vitéz” egyértelműen pozitív jelző, a latinban az „-osus” képző kétértelműbb, túlzott mértékű tulajdonságot jelöl,³⁴ a Horatius-szövegben a megszólaló Iuno korántsem tartja annyira dicséretesnek. Az „értse meg” józanul érvelő hang, nem olyan erőszakos, tyrannikus, mint a latin „fata hac lege dico”, a „ma” beszúrása ráadásul tovább gyengíti a mondatot, mintha a feltétel változhatna is (nem úgy, mint a végzet, a törvény, a fatum és a lex). A „boldog és nagy sorsa” állítás, még hozzá erősen pozitív tartalmú, a „rebus fidentes” inkább elítélő, „önhitt” jelentést sugall.

3.4. 21–24.

Vester, Camenae, vester in arduos
tollor Sabinos, seu mihi frigidum
Praeneste seu Tibur supinum
seu liquidae placuere Baiae

(a tietek vagyok, Camenák, a tietek, amikor felemelkedem a meredek szabin hegyekre, vagy amikor [inkább] a hideg Praeneste tetszik nekem, vagy a lejtős Tibur, vagy a forrásokkal teli/tiszta vizű Baiae)

Músák! ti védtek, ha Szabinum magas
dombjára térek, ha megyek hideg
Praenestbe, vagy Tiburba, vagy szép
Bája meleg fürdő vizére.

Ebben a szövegrészben az egyik probléma a fordító számára láthatólag az, hogy a szöveg a helynevekhez olyan jelzőket tesz, amelyek – talán szándékosan – semmitmondóak, színtelenek. Valószínűleg inkább maguknak a helyneveknek a kiválasztása a jelentésteli: csupa olyan vidék, amely a korban divatos, „felkapott üdülőhely”-nek számított. A „tollor” ige, amely szó szerint csak az „arduus Sabinos”-ra vonatkozik, talán a társadalmi felemelkedést is sugallja az eredetiben, a „térek” fordításban viszont inkább csak konkrétan érthető. A „supinum”-mal nem tud mit kezdeni, nem tud neki értelmet adni, ezért inkább kihagyja, a „liquidae”-t pedig láthatólag semmitmondónak érzi, ezért egy kicsit bővíti azzal, amit egyébként a kommentárokból tudunk, és így végül is kissé színezi a (talán szándékosan) színtelent.³⁵

3.5. 5–9.

Milesne Crassi coniuge barbara
turpis maritus vixit et hostium,

34 Jól látható ez a híres mondásban is: „Religentem esse oportet, religiosum nefas.” (Aulus Gellius, Noct. Att. 4.9.1.) – „Szükséges dolog vallásosnak lenni, babonásnak lenni viszont nem szabad”; Olaf SCHÖNWERTH und Carl WEYMAN, „Über die Lateinischen Adjektiva auf -osus”, *Archiv für Lateinische Lexikographie und Grammatik* 5 (1888): 192–222.

35 NISBET–RUDD, *A Commentary on Horace*, 63–64.

pro curia inversique mores!
consenuit socerorum in armis

(vajon Crassus katonája, aki barbár feleségétől elcsúfított férjként élt, és az ellenséges apósok – a curiára! és micsoda felfordult erkölcsök! – fegyveres erejében öregedett meg)

Craszszus vitézlő népe hogy elfajult!
Rút férj, előszült rab, katonáskodott
Ipával. Oh viszszára fordult
Curia, 's hajdan erős, nagy erkölcs!

Ebben a részletben – amely latinul is nehezen érthető, utalásos, tömör, szaggatott szöveg – nemcsak az az érdekes, hogy mit hagy ki, és mit told be a helyére Virág, hanem az is, hogy tetten érhetjük egy pillanatra a magyar Horatius-fordítások sajátos nyelvének keletkezését.

Az 5. sorban a „vitézlő nép” sokkal emelkedettebb a „miles”-nél, láthatólag a római katona a magyar közegben valahogy a nemesi felkelő szerepkörébe kerül. Nem érthető másrészt, hogy mitől „rút”, mert kimaradt a „coniuge barbara” fordítása, és ennek hiánya miatt teljesen érthetetlen a magyar szövegben az „ipa” (tipikus esete annak, amikor csak a latinnal együtt érthető a fordítás), sőt hiányzik a leglényegesebb elem, a „hostium” fordítása, amitől világos lenne, hogy miért is baj ez az egész nőülés és élettérváltás, helyette van az „előszült rab”, ami a latin szövegben nincs, ott arról van szó, hogy attól „turpis” az illető, hogy elfelejtette az eredeti hazáját, és beleilleszkedett a perzsa világba – a latin szövegben persze nem egyértelmű, hogy ő ott „rab”, inkább úgy tűnik, hogy önként azonosult ezzel a környezettel, erre utal a nőülés, és az apóssal együtt való katonáskodás.³⁶

Vannak másrészt olyan betoldások is a szövegben, amelyek határozottan Berzsenyidallamokat idéznek. A „hogy elfajult” forrása alighanem a *Magyarokhoz I.* („Nem látod, Árpád vére miként fájul?”), hasonlóképpen a „hajdan erős” is („Romlásnak indult, hajdan erős magyar!”). 1810-ben készült el többszöri átdolgozás után a végleges változat, amely benne volt az 1813-ban megjelent verseskötetében. Virág Benedek *Ódák*-fordítása 1824-ben jelent meg, bár nem tudjuk pontosan, hogy Virág mikor készítette a 3.5. fordítását. Könnyen lehet, hogy Virág és Berzsenyi kölcsönösen is hatottak egymásra, hiszen Berzsenyi szeretettel emlegeti őt a „Vitkovics Mihályhoz” 1815-ben írt episztolájában:

Hát amidőn majd véled s Helmeczinkkel
Virághoz együtt ballagunk karöltve,
S a bölcs öregtől új lelket veszünk!

Sőt, ódával is fordul *Virág Benedek*hez (1799 és 1803 között), s ebben „Honnom Flaccusá”-nak nevezi. A személyes véleményem mégis az, hogy inkább Virág találta meg Ber-

³⁶ Uo., 84–86.

zsenyi sötéten monumentális hangjában azt az erőteljes hazafias nyelvet, amelyet ő Horatiushoz illőnek érzett, s ezért olyan gyakoriak a fordításaiban a Berzsenyi-vendég-szövegek és -dallamok. Csak a fentebb vizsgált három római ódában is mennyi áthallás van például *A' Magyarokhoz I.* című verssel!

'S ellene kelt sokaság haragja
(A fél világgal szembeszállott / Nemzeteket tapodó haragja)

3.3. 3. sor

Hadunknak, a' melly visszavonásaink
Miatt soká nyúlt
(A szent rokonvérbe feresztő / Visszavonás tüze közt megálltál)

3.3. 29–30. sorok

Craszszus vitézlő népe hogy elfajult!
(Nem látod, Árpád vére miként fajúl?)

3.5. 5. sor

...s hajdan erős, nagy erkölcs!
(Romlásnak indult, hajdan erős magyar!)

3.5. 8. sor

A' bátor erkölcs is, ha kiveszni tért
(Elszórja, hidd el, mostani veszni tért / Erkölcsöd)

3.5. 29. sor

„Izoláló” fordítástechnika

Már említettem, hogy Virág szigorúan lineáris logikával, sorról sorra, sőt gyakran szótári egységről szótári egységre haladva fordít. Ennek lesz az a következménye, ami a mai olvasó számára (bár lehet, hogy a korabeli olvasó számára is) nehézkessé, sokszor a latin szöveg nélkül csaknem érthetlenné teszi a fordítását. Nézzünk erre is egy példát, a 3.3. 53–56. sorait. Először a fordítást olvassuk:

Azon határhoz, mellyet az Ég borít,
Fegyverrel érjen, látni kívánatos,
Melly részen a' Nap süt leginkább,
'S mellyen örök köd, eső, borongnak.

Latinul kicsit világosabb (bár kétségtől nagyon bonyolult a mondat):

quicumque mundo terminus obstitit,
hunc tanget armis, visere gestiens,
qua parte debacchentur ignes,
qua nebulae pluviiue rores.

(ahol csak határa van a világnak, azt el fogja érni fegyverével, mert meg akarja látni az olyan részt is, ahol tombolnak a lángok, meg az olyat is, ahol felhők, esők és harmat van)

Mi történt itt? Tulajdonképpen a „látni kívánatos” kifejezés okozza a zűrzavart. Egyrészt azzal, hogy a „kívánatos”-t Virág aktív értelműként használja (ma ezt bizonyosan nem jelenti, de talán a 19. század elején sem volt természetes), másrészt azzal, hogy magyarul a melléknév mellé főnévi igenevet tesz tárgyként, ami inkább csak akkor működne, ha a participiumot melléknévi igenévnek fordítaná.

Pedig egyébként a fordítás itt is inkább leegyszerűsíti a képet: nekem a szívem vérzik a „debacchentur ignes”-ért, amiből „a Nap süt leginkább” lesz – mennyivel színtelenebb, mennyivel kevesebb benne a feszültség, a szenvedély!

Az utolsó sor viszont nagyon is szép: „S mellyen örök köd, eső, borongnak.” Ha nem tudnánk, hogy honnan idéztem, azt hiszem, nem kevesen vágnának rá, hogy ez Berzsenyi! Ebben a sorban talán csak a dallam emlékeztet rá, az, hogy kötőszó nélkül vannak egymás mellé téve a főnevek, és megbomlik az alany és az állítmány szokásos alaki egyeztetése, és ezáltal valami darabos monumentalitást érzünk a sorban.

A peritextusok tanúsága

Milyen képet, milyen (pre)konceptiót alkot tehát Virág Horatiusról? Erről sokat elárulnak a versekhez általa kapcsolt címek, összefoglalások és magyarázatok. Először is érdekes, hogy Virág az ódák négy könyvének 103 darabja közül csak 11-hez fűz megjegyzést-magyarázatot. Ezek: 1.1., 1.22., 1.29., 2.1., 2.18., 3.1., 3.2., 3.3., 3.4., 3.5. és 3.14. Eléggő feltűnő, hogy a római ódák közül csak az utolsó marad ki (ennek egyébként sajátos címet ad: „*A' veszni tért Rómához*”). A szövegecskék nagyon világosan beszélnek Virág Horatius-képéről. Csak a római ódákhöz fűzötteket idézem.

3.1.

Ez életet nem a' gazdagság és tisztség teszi boldoggá, hanem csendessége a' szívnek, melly csak annyit kíván, mennyi a' böcsületes szükségére elég.

3.2.

A' Rómaiakhoz.

Inti az ifjuságnak nevelésére

[A végén magyarázatként:]

* Szoktassanak, mond, ifjaink a' katona kemény életre, a' hazának szeretetére, a' böcsületnek érzésére; így nem vágnak nagyra a' közjónak kárával, így érdemeiknek fényével megelégedven a' népnek alávaló módon nem kedveznek, 's halhatatlanság a' jutalmok. Végre szoktassanak szavoknak, hiteknek, ígéreteiknek megtartására; a hitszegő szint úgy vét, mint Az, ki a' Ceres titkait kibeszéli, néha a büntelen is szenved miatta.

** Melly nagy emberek voltak: Regulus, Curius, Camillus, Fabricius 's többen! kikről I. 12. már énekelt.

3.3.

Az Istenek gyűlése

Juno megengedi Marsnak kérésére, hogy Romulus az Istenek közé felvétessék.

[A végén magyarázatként:]

* A' mit a' két első strofában dicsérőleg mond Horátius, különösen azokat illeti, kiket itten magasztal, mert a' közjóért, sok és külömbféle akadályok között, erősen 's állhatatosan fáradtak. Polluxnak, Herkulesnek, 's a' t. tetteit tudni kell.

3.4.

Kalliope

Horatius emlékeztén azon jótéteményekről, amellyekkel a' Músák ötlet gyermekségében, 's utóbb is, megszerették, hálaadásra fakad. A' Músáknak köszöni, hogy Augustusnak szelíd uralkodása alatt csendesen élhet; de nem is félhet, (a' mit már másutt is mondott) mert ezen Fejedelem a' Músáktól emberséges 's bölcs oktatásokat vett.

3.5.

Regulus.

Minekélőtte Regulusról szól, Augustust dicséri, ki nem úgy, mint Jupiter dörgésével, hanem cselekedetivel mutatta meg hatalmát, mert ellenségein győzedelmeskedvén a' Római birodalmat kiterjesztette: megalázta a' vitéz Parthusokat, a' kik Crassust leverték, katonáit pedig alacsony szolgaságra hajtották, mivel az elfajultak magokat nem védelmezték, és a' dücső haláltól inkább irtóztak hogysesem a' gyalázatos élettől. Ez, hogy valaha ne történnék, volt eszében az okos Regulusnak.

[A végén magyarázatként:]

* Crassus a. V. C. 701. veszett el. Regulus a. V. C. 503. beszélt a' Római Tanács előtt.

Talán nem is kell sok értelmezés ezekhez a szövegekhez. Virág láthatólag a sztoikus eszményeknek, a római reprezentációnak a mos maiorum jegyében működő, a 18. század végi, 19. század eleji magyar nemzeti nagyságról szóló elképzelésekkel összecsengő módjának, az augustusi birodalomépítő ideológia pozitív értelmezésének a híve. Számára Horatius az aranykori római nagyság embere, Augustus boldog és hálás híve, a követendő erkölcsi normák megéneklője: nemcsak nagy költő, hanem nagy tanító is.³⁷

Valószínűleg az sem véletlen, hogy Virág, aki Horatiust tartotta minden költők legnagyobbikának, elsőként az *Ars poeticát* fordította le, először – mint láttuk – még prózában.³⁸ Érdekes, hogy prózában fordít: láthatólag nem költői műként tartja fontosnak, hanem kézikönyvnek tekinti, amelyből meg lehet tanulni a költészet mesterségét: „Munkáji között a' Poétika, – Költői Mesterség – mindenkor nagy tiszteletben tartatott azon haszon miatt, mellyet belőle vehettek azok, a' kik poétai koszorút akartak érdemelni” – írja a fordítás előszavában.³⁹ Ez az előszó is sokat elárul arról, hogy Virág milyennek látja Horatius költői világát.

Az egyik ilyen megállapítást a Horatius-filológia és műfordítás azóta is gyakran tehetetlenül kerülgeti, de Virág a maga naiv pontosságával kimondja: különösen nehe-

37 A római nagyság és Augustus dicsőítése természetesen olyan gondolati elemek, amelyek már az ókori értelmezésekben (pl. Porphyrio) is szerepet kaptak, és Virág kora számára is kézenfekvőek. A Bentley-féle kommentár is gyakran ezt az irányt követi.

38 *Horátius Poétikája*.

39 Uo., 7.

zen tudunk diskurzívan mondani valamit arról, hogy miért olyan nagyon nagy költő Horatius, holott mindenkinek, akinek valami érzéke is van a költészethez, egyértelmű, hogy az. „Tudni-illik valami olyas vagyton ebben a’ szerentsés tsillagzat alatt született Poétában, a’ mit egyebekben hasztalan keresünk, és a’ mit inkább éreznünk lehet, mint kimondanunk.”⁴⁰

Azzal támasztja alá ezt a gondolatot, hogy olyanok ezek a művek, „mellyeket hazája’ tudós Nagygyai, Mécénás, Agrippa, Brutus, Julius Antonius, Pollio, Élius Lámia, ’s több ilyenek között Augusztus, és a Fejedelmi Ifjak, betsültek”.⁴¹ Virág számára tehát elemi értéknek számít, hogy a költő harmóniában legyen kora politikai nagyságaival. Önmaga számára is, amikor a költészettel való foglalatосkodás értelmét keresi, a nemzeti nagyság megteremtését tűzi ki célul, s ebben tekinti példának Horatiust:

Hallod, oh, Magyar! mit mond Horátzius, noha az Ő idejében, a’ deák nyelv, és Literatura legszebben virágzott. – A’ Római név’ ditsőségét két dologban helyhezteti, a’ Vitézségben, és a’ Literáturában, nevezet szerint a’ poézisban: mint haza-szerető polgár ohajtya is, hogy a’ Rómaiak, ne kémellyenek semmi fáradságot, a’ mellyet megkíván a’ hazai nyelv, és literatura.⁴²

Virág számára tehát a költészet (és a műfordítás) célja naggyá tenni a nemzetet a nyelvben és az irodalomban, s ezáltal – mintegy automatikusan, melléktermékként – létrehozni a nemzet Rómához mérhető nagyságát minden egyéb tekintetben is.

Ebből a jellegzetesen felvilágosodás kori elképzelésből következik az az olvasói szemlélet, amelyről a fentiekben fordítói módszerekkel kapcsolatban írtam: minden törekvés, minden erőfeszítés a felemelkedésre irányul, ezért nincs helye a fordításban, illetve az olvasatban ellentmondásoknak, belső feszültségeknek, diszharmóniának, iróniának és öniróniának. Önmagával megelégedett, erős, büszke, hősi világot akarunk látni – mert ilyenné akarjuk tenni pusztán az eszme, a tudás, az alkotás erejével saját hazánkat.

Ez lesz az értelme a sajátos, izoláló, szentenciaképző fordítástechnikának is. Virág a Horatiustól eltanulható stilisztikai fogások között hangsúlyosan említi:

9.) Erköltsi Mondások. Egy rövid, és minden környül-állástól szabad beszéd, melly az emberi életre hasznos tanulságot foglal magában, Erköltsi Mondásnak neveztetik. P.O. A’ Szerentse bátor férjfiakkal társolkodik. A’ Vitéz Férjfiú mindenütt otthon van. Szép, és ditsósséges dolog a’ hazáért meg halni. Illyen rövid, de nagy értelmű Mondások az elmét megvilágosíttják; a’ szívet vagy letsendesíttik, vagy felindíttják: a’ Költeményt pedig jelesbé és kellemesbé teszik. Ugyan is minden nevezetes Poéták méltán éltenek vélek.⁴³

40 Uo.

41 Uo.

42 Uo., 100–101.

43 Uo., 20.

A kortársi fogadtatás

Az *Ódák négy könyvének* 1824-es megjelenése utáni évben a *Tudományos Gyűjtemény* 6. számában a szerkesztő, Thaisz András így szemlézi a kötetet:

Az első Horatius' remek Ódájának a' mindenektől szeretett 's betsült Virág Benedekünk által készült remek fordítása. [...] A' fordítás nem szolgai, még is igen hív; a' Vers neme, sőt még a' Versek' száma is szorosan meg vagy on tartva, a' nélkül, hogy valahol legkisebb erőltetés vagy kihagyás látszana: úgy hogy ezen fordításból tökéletesen láthatni, hogy a' Magyar nyelv épen olyan kellemetes hangú, épen olyan bő, épen olyan tömött, épen olyan hajlékony, mint a' Római vagy Görög, tsak művész' kezébe kerüljön. A' fordítónak az is betsületére 's ajánlására válik, hogy azon kevés újításokban is, a' mellyekkel élt, igen szerentsés. A' nyelv' tisztasága, a' kifejezések' nyomossága, a' szók' szoros válogatása, 's még is az a' természetes, szép könnyűség 's könnyérthetőség teszik, hogy annak, a' ki Virág Benedek' fordítását olvassa, nem nagy oka vagy on sajnálni, ha deákul nem tud is.⁴⁴

Thaisz nemcsak általánosságban dicséri Virág fordítását, hanem a III. könyv 29. és a III. könyv 6. darabjának fordításához részletesebb ismertetést is fűz, amelyben a szóhasználatra, a szöveg értelmezésére is tesz néhány megjegyzést. Végül közli:

Nagy Tiszteletű Tudós Egyed Antalnak, esmeretes Literatorunknak, és Ovid' Elegiáji' fordítójának e' tárgy eránt írt verseit:

Virág Benedekhez.

Flaccusodat, Benedek, megkaptam szép leveleddel;
Azt köszönöm neked, ez hálaadásra fakaszt.
A' nagy terhekkel voltál megvíni szerencsés;
Győztél, 's nem múltó fényre emelted eszed'? [!]
Tapsol szebb Honnunk, 's koszorút fűz tisztes agyadra;
'S a' késő maradék áldani fogja neved'? [!]
Már nem búsongok; felemelted Hunnia' nyelvét,
'S Mú'sák ajkává halhatlanítva tevéd.
A' Heliconnak szent tetejére felérve pihensz már,
'S munkás éltednek bére megadva vagy on.
Intesz, hogy menjek nyomaiddba tapodva utánnad,
'S elkezdett Násóm' tellyesedésre vigyem.
A' jutalom, melly a' hasznosb tettekre jövendő,
Buzdítson, mondád, hogyha hajolna erőm.
Lelkes ferjfi, [!] Hazánk' koszorús Költője, Virágom!
Vágyom kész, csak erőm a' kivitelre legyen.

44 THAISZ András, „Könyv-esmertetések”, *Tudományos Gyűjtemény* 9, 6. sz. (1825): 81–87, 81–82.

A' szikrát e' hez te lehelted hajdon erembe,
 'S most hogy lángoljon, szítva reája ügyelsz.
 Serkentésed nem volt, és nem lesz sikertelen:
 A' tárgynál fog csak gerjem elérni pihenyt.
 Nem keresek kincset, nem bért szolgálva Hazámnak,
 Nékem, hogy töltém tisztem' eránta, elég.
 Éljl! s még őszkorodat több hasznos munka ajánlja!
 Ezzel ölel, csókol régi Barátod Egyed.⁴⁵

A Kultsár István szerkesztette *Hazai és Külföldi Tudósítások* is nagy lelkesedéssel tudósít a kötet megjelenéséről:

Az egész Nemzetre nézve nagy nyereségnek, és Literaturánk nagy gyarapodásának kell tartanunk, hogy Virág Benedek Ur Horatius ódáinak 5 könyveit hasonló mértékű versekben elkészítvén, a' M. Királyi Universitas betűivel nyomtatva most tsinosan kiadta. A' munkás férfiú Nemzeti Literaturánk eránt eddig tett sokféle érdemeit ez által ditsősségesen tetézte, és a' Nemzeti nyelv barátinak azon gyönyörűséget szerzette, hogy már most egész Horátius tiszta és érett nyelven, Horatius lelkének igaz eltalálásával olvashatják, minthogy a' tudós Hazafi már előbb külön külön ezen jeles költőnek satyráit, és leveleit is hasonló mesteri tehetséggel ki dolgozta, és ki adta.⁴⁶

Virág halálakor a *Tudományos Gyűjtemény*be Horvát István írt nekrológot,⁴⁷ a *Hazai és Külföldi Tudósítások* pedig nemcsak Virág temetését ismerteti hosszasan, hanem összes műveit is felsorolja, első helyen említve Horatius-fordításait.⁴⁸

Horváth Elek 1836-ban már egyértelműen Virág fordításait tekinti mérvadóknak:

Egész mivét Horatiusnak magyarra fordítva birjuk Édes Gergelytől, de ez nem a' legszerencsésebb 's nem is leghívebb fordítás, 's a' munka' érdemét végtelenül csorbitja, hogy odáit nem mindenhol szabja az eredeti mértékre. Ezen hiányt azonban bőven kipótolá a' mi magyar Horátiusunk Virág Benedek, ki Horátiusnak nem csak odáit, hanem satyráit és leveleit is egész Horátiusi lélekkel, tiszta nyelvel, és semmit nem erőltetett beszéddel adá nemzetünknek.⁴⁹

Érdekes, hogy Kazinczy ellentmondásosan ítéli meg Virág Horatius-fordításait, például Kis Jánosnak írott levelében:

45 Uo., 86–87.

46 *Hazai és Külföldi Tudósítások* (1824) 1. füzestendő 28. sz., ápr. 7.

47 HORVÁT István, „Kihalt Tudós”, *Tudományos Gyűjtemény* 14, 1. kötet (1830): 129–130.

48 „1.) Egész Horatiusnak fordítása (Levelei, Budán 1815. Satyrái, Budán 1820. Odáji Budán 1824), mellynél jelesebb fordításával ezen Római Lantosnak egy Európai nemzet sem ditsekedhetik”. *Hazai és Külföldi Tudósítások* (1830) 1. füzestendő 8. sz., jan. 27.

49 HORVÁTH Elek, *A' szép tudományok' ismertetése* (Pest: Esztergami k. Beimel József, 1836), 283.

A' te dolgozásod, édes barátom, 's a' Virágé, nyitva álla előttem, 's nem győztem csudálni könnyűségedet ebben a' kevés rímű nyelvben, 's Virágnak geniális fellobbanásait; de azt, hogy Virág olly könnyen szökdellé által a' Horáitz' helyeit, az az, hogy azokkal olly keveset gondolt, csak hogy a' vers magát concludálhassa, azt mind eddig meg nem sejtettem, 's szinte csudálkozom csalódásomon. Sok helytt hamis értelmet is ad a' Horáitz szavainak: te negligit, aut horret, — a' mit Wieland olly szépen bővite-ki: „Nem tisztel eléggé téged, sőt megvet.”⁵⁰

Virág halálhíret megtudva így ír Guzmics Izidornak:

Való a'mit egy nagy ember jegyze meg írásairól: Tiszta beszéd, de minden tűz nélkül; nagy részben való. De ha soha semmit nem adott volna is, mint a' Horáitzból fordított Satirákat és Epistolákat, halhatatlan dísze volna a' Nemzetnek. Én neki minden munkáji közt azt a' fordítását irigylem leginkább. A' Horáitz Ódájiban sokat elhadara.⁵¹

Véleményem szerint Kazinczynak igaza van. Nyilvánvaló, hogy a reformkori magyar kultúra számára rendkívül nagy jelentőségű volt Virág teljesítménye, hogy egy olyan teljes fordítást tudott adni, amely a kor olvasói számára élvezhető és többnyire érthető volt, de a részletes esettanulmányokban láthattuk a fordításainak problémáit is.

(Rész)összegzés

A fordítások vizsgálata alapján néhány jellemző tendencia látszik kirajzolódni egyrészt Virág fordítói technikáját, másrészt Horatiusról alkotott képét illetően.

Lássuk először a technikát! A fentiekben „izolálónak” neveztem azt az olvasási-értelmezési módot, amely leginkább leírhatja azt, ahogyan Virág a horatiusi szöveget kezeli. Úgy tűnik, ez a közelítés voltaképpen a szentírás-olvasás, a prédikáció technikájából származik, lineárisan halad képről képre, sorról sorra, szótári egységről szótári egységre, csaknem naiv módon feltételezve a beszélőnek a szöveg folyamán változatlan voltát, sőt azonosságát a költővel. Fel sem merül benne a szöveg részei közötti ellentmondás lehetősége, a fokalizációváltás gondolati jelenségét nem ismeri. Ennek következtében a nehezen érthető logikai menetekkel (amelyek Horatius politikai tartalmúnak nevezhető verseiben, különösen a római ódáiban gyakoriak) nem nagyon tud mit kezdeni. Egyrészt nem szövegegésznek látja a Horatius-verseket, hanem panelekből jól-rosszul összerakott, nehezen érthető, gyakran rejtvénytyszerű énekeknek, amelyeknek van ugyan egy-egy alaptémája, de a képek, mítoszok csupán panelek, s mintegy díszként vannak erre a témára ráfüggesztve, ráfércelve (ha az *Ars poetica* képét⁵² használhatom itt). Másrészt feltétlen tisztelettel közeledik a szerzőhöz, ezért a számára nehezen kibogozható kapcsolatokról tulajdonképpen nem akar tudomást venni, azokat

50 Kazinczy — Kis Jánosnak (Széphalom, 1824. január 14.), KazLev XIX/4284, 7–8.

51 Kazinczy — Guzmics Izidornak ([Széphalom], 1830. február 5.), KazLev XXI/5102, 204–205.

52 HORATIUS, *Ars poetica*, 14–16.

a költői szabadságnak vagy a mű régiségének tulajdoníthatja, és az olvasó számára „könnyebben érthetővé” igyekszik tenni azáltal, hogy a szövegnek őáltala tulajdonított jelentéshez közelíti a fordítást. Ennek jellegzetes módszerei (a fentebbi elemzésekből leszűrhetően) a következők:

- 1) a bonyolult tartalmú, nehezen érthető kifejezéseket gyakran kihagyja, az ellentmondásokat kisimítja, eltünteti;
- 2) enyhíti a számára nyersnek, vulgárisnak vagy esetleg groteszknak – tehát nem elég méltóságteljesnek – tűnő kifejezéseket;
- 3) egységesen a római birodalmi nagyság hitéhez igazítja a fókuszokat;
- 4) a kihagyott elemeket sokszor közhelyszerű tartalmú, emelkedett stílusú kifejezésekkel pótolja, vagy nem a szövegből származó, hanem máshol, más szerzőknél, sőt akár saját korabeli, ókori tárgyú összefoglalásokban olvasott motívumokat told be a szövegbe;
- 5) a tartalmilag nehezen érthető részeknek pusztán nyelvtani, csaknem szótárszerű fordítását adja, ami olykor azt eredményezi, hogy a magyar szöveg a latin nélkül szinte olvashatatlan, majdnem halandzsaszerű lesz;
- 6) Berzsenyi ódai nyelvének nemcsak kifejezéseit, de néha szövegformálási technikáját is átveszi.⁵³

Virág Benedek fordításainak tanulmányozása alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy – úgy tűnik – a 19. század elején a műfordítások valamilyen módon minduntalan leegyszerűsítik a horatiusi szöveg bonyolultságát, sokszínű hangját, fellazítják tömörségét. A horatiusi költészet jellegzetességei tehát nem elsősorban a műfordításokban mutatkoznak meg a kor olvasói számára. Van azonban egy költő ebben az időben, aki ugyan nem fordít egyetlen sort sem (sem Horatiustól, sem mástól), mégis a magyar irodalom az ő hangján keresztül hallja meg először azt a horatiusi hangot, amelyet később hiteles(ebb)nek vél a magyar költészet. Ő ad először teljesebbnek, erősebbnek tűnő képet arról, hogy milyen Horatius: Berzsenyi Dániel.

53 A kortárs ismertetőnek, Thaisz Andrásnak is feltűnik a fordítások nyelvének hasonlósága Berzsenyiével: „Kinek nem jutnak itt eszébe a’ még ekkoráig egyetlen egy Berzsenyinknek ezen hatalmas Versei: Oh ! más magyar kar’ menykove villogott / Atilla’ véres harcrai közt, midőn / A’ félvilággal szembe szállott / Nemzeteket tapodó haragja. / Más néppel ontott bajnoki vért Hazánk’ / Szerzője Árpád a’ Duna’ partjain. / Oh más Magyararal verte vissza / Nagy Hunyadink Mahomet’ hatalmát.” THAISZ, „Könyvesmertetések”, 86.

WIRÁGH ANDRÁS

Az első és egyben az utolsó – a *Bertalan éjszakája*

Cholnoky László publikálási praxisa 5.

Közel négy éve tartó kutatásom során a kezdetben rendelkezésre álló félezer szöveghez képest Cholnoky László több mint kétezer írását gyűjtöttem össze korabeli időszaki kiadványokból. Egyes lapok más orgánumokkal kapcsolatos reklámjai, tartalmi ismeretesei, illetve a szerző hagyatékában található publikálási napló nyomán további száz publikációjáról tudok, de ezeket – a hiányos vagy csonka, esetleg fellelhetetlen lapok és lapszámok miatt – még nem állt módomban leellenőrizni. Az átnézett és még átnézendő sajtótermékek ismeretében legfeljebb ugyanennyi szöveg „váratlan” felbukkanása várható, így becslésem szerint a szerzői korpusz megközelítőleg 2200 szövegből állhat. Noha ez a mennyiség Cholnoky publikálási tevékenységének harminc évre lebontva egyáltalán nem nevezhető terjedelmesnek, sőt az írásoknak csak harmada tekinthető eredeti alkotásnak, a szerző szövegszerkesztési és publikálási stratégiái átfogó módon prezentálhatják a századfordulótól a Horthy-korszak derekáig ívelő időszak irodalmi életében való érvényesülési lehetőségeit, akárcsak az időszaki sajtó, a könyvkiadás, valamint a vonatkozó jogi kontextus változásait.

Cholnoky 1918-ban jelentette meg első kötetét, a *Bertalan éjszakáját*. A tanulmány-sorozat korábbi négy részében a debütáló kötet öt szövegének útját vizsgáltam meg, és bemutattam a Cholnokynak rendkívüli olvasottságot biztosító országos szövegelosztó-hálózatok működését is.¹ Jelen tanulmányban a további hat elbeszélést útját mutatom be, valamint összegzem a *Bertalan éjszakája* szövegeivel kapcsolatos eredményeket.

1. Csodálatos emberkép

Az elbeszélés először *Scannadio szobrai* címmel jelent meg, s az *Éjszaka* publikálási történetével mutat hasonlóságokat, amennyiben már az elosztásba való becsatlakozás előtt megjelent egy fővárosi napilap hasábjain, 1906. január 19-én *Az Országban*. Cholnoky ezzel debütált a lapban, 1928 decemberéig még 12 címvariánsban jelentette meg, így a

* A tanulmány a PD 128674 számú NKFIH-pályázat támogatásával készült. A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

1 Az első rész az *Irodalomtörténetben* (2016/2), a második a *Kalligramban* (2016/7–8), a harmadik az *Alföldben* (2017/12), a negyedik a *Híd*-ben (2017/6) jelent meg. A sorozaton kívül két további tanulmányt publikáltam: az egyiket Cholnoky első regényéről, a *Piroskáról* az *Irodalmi Szemlében* (2017/2), a másikat pedig az egyetlen, teljes bizonyossággal központilag elosztott szövegéről, az *Írisz-virágról* az *Irodalomtörténetben* (2018/2).

kötetbe *Csodálatos emberkék* címmel bekerült szöveg lett az életmű legtöbb alakmásban újrapiublikált textusa.

<i>Scannadio szobrai</i> (a)	1906	A	<i>Az Ország</i>	
<i>Az élő szobrok</i> (b)	1906	A	<i>Magyar Szemle</i>	újrapiublikálás (1912)
<i>Nyomorúság</i> (c)	1907	A	<i>Budapest</i>	
<i>Morphi szobrai</i> (d)	1907	A	<i>Ország-Világ</i>	
<i>Agyagemberkék</i> (e)	1908	B	<i>Magyar Állam</i>	vidéki terjesztés (1908-1910, 7 lapban)
<i>Megéledt figurák</i> (f)	1908	B	<i>Független Magyarország</i>	
<i>Szobrok</i> (g)	1909	A	<i>A Család</i>	
<i>Éltrekelte figurák</i> (h)	1917	C	<i>Jó Pajtás</i>	
<i>Csodálatos emberkék</i> (i)	1917	D	<i>Az Érdekes Újság</i>	kötet (1918), újrapiublikálás (1922)
<i>Scannadio emberkéi</i> (j)	1917	E	<i>Az Érdekes Újság</i>	
<i>Terpin mester látomása</i> (k)	1920	A	<i>Az Érdekes Újság</i>	külföldi terjesztés (1920, 2 lapban)
<i>Nyáreji álom</i> (l)	1921	F	<i>A Nép</i>	
<i>Furcsa emberkék</i> (m)	1928	G	<i>Képes Kis Lap</i>	

A táblázat oszlopai az adott szövegvariáns címének, megjelenési évének, kezdőmondat-variánsának, megjelenési helyének és újraközléseinek adatait tartalmazzák.

Az első világháború előtt a szöveg hét címmel, 15 lapban (8 fővárosi, 7 vidéki) két kezdőmondat-variánssal, míg a háború után hat címmel, de csak 9 lapban (7 fővárosi, 2 külföldi), és hatféle felütéssel jelent meg. Az *Érdekes Újság*ban az elbeszélés négy éven belül három címen is megjelent, de a plagizálási gyakorlat ekkortól kezdve jól láthatóan komolyabb újrairási kompetenciákat is megkövetelt (azelőtt ugyanis könnyebben lehetett eladni ugyanazt a szöveget más címen egy-egy időszaki kiadványnak).

Az elbeszélést megjelentető lapok közül feltűnő lehet az *Ország-Világ*, hiszen ebbe Cholnoky csak az 1920-as években közölt néhány szöveget: a *Morphi szobrai* nem is az ő nevén jelent meg, hanem Cholnoky Lászlóné nevével! A korai szövegtörténet másik érdekessége, hogy az *Agyagemberkék* című variáns – noha több vidéki lapban is megjelent – terjesztése nem a Leopold-féle elosztóhálózatok útját mutatja, főleg, hogy ezen publikációk mindegyike anonim.

Cholnoky Lászlónéről, leánykori nevén Furkó Máriáról az Irodalomtörténet 1941-ben, a szerző halálakor megemlékezve említi, hogy meséi és elbeszélései *Az Újság*ban és az *Ország-Világ*ban jelentek meg 1907-ben.² Összesen négy művéről tudunk: a *Tollászi* és a *Történetek az udvarunkból*. Győri Gyurka (*Az Újság*) látszólag nem kötődnek férje szövegeihez, viszont *A nagy kérdés* (Szalon Újság) *A Mohos dolga* és *A mohos suszter dolga* címekkel 1907-ben hat helyen is Cholnoky László neve alatt megjelenő szöveg első variánsa, míg a *Morphi szobrai* (*Ország-Világ*) az itt tárgyalt elbeszélés negyedik vál-

2 G. P. [GULYÁS Pál], „Elhunytak”, *Irodalomtörténet* 30, 3. sz. (1941): 140.

tozata. A férj Az Újságban (álneven) már 1904-től publikált, és ő „folytatta” a vasárnapi gyermekmelléklet *Történet az udvarunkból*-ciklusát, a *Szalón Újságban* 1906-tól kezdve több szöveggel jelentkezett, viszont az *Ország-Világban* csak az 1920-as években publikált. Valószínű, hogy a tanárként dolgozó, írói ambíciókat dédelgető feleség valóban saját műveket tett közzé a lapokban (leszámítva a *Morphi dolgait*), és ezeket plagizálta később a férj. Kizárt, hogy egymás tevékenységére ne lett volna rálátásuk. (A szövegvariánsban egyébként csak a nevek változtak meg az előző változathoz képest.)

A *Magyar Állam* fontos lap volt Cholnoky számára, 1907 márciusától egy éven át, a lap megszűnéséig tizenöt szövege jelent meg itt, ráadásul ezek egyharmada új, eredeti alkotás volt. Az *Agyagemberkék* című (ötödik) variáns hét vidéki lapban is feltűnt 1908 és 1910 között, öt alkalommal a *Zimankós, hideg újévi történet* alcímmel. A *Somogyi Újságban*, a *Békésmegyei Közlönyben*, a *Lugosi Hírlapban*, a *Losonci Újságban* és a *Beregben* nem is jelent meg más Cholnoky-szöveg, ráadásul Kaposváron a *Somogy*, Békéscsabán a *Békéscsabai Függetlenség*, Lugoson pedig a *Krassó-Szörényi Lapok* fizetett elő Leopold lapjára, így ez is az *Agyagemberkék* külön hálózaton történő beáramlásának tényét erősíti. Egyedül a Szinérváraljában és a Tokaj-Hegyaljában jelent meg még szöveg a szerzőtől: előbbi feltehetően kapcsolatban állt Leopolddal, a *Vízcepp* 1910-ben több lappal egyetemben itt is megjelent, utóbbiban viszont a *Hópelyhek. Karácsonyi történet* anonim (!) közlése az 1907 decemberében történő elosztást követően öt évvel történt meg.

Cholnoky 1917-től kezdve az elbeszélés mesenovella-változatával is sikeresen házalt, ez a variáns zárta a megjelenések sorozatát is 1928-ban. A szöveg megjelent az Egyesült Államokban (*Szabadság és Amerikai Magyar Népszava*, 1920), valamint a már megjelent műveknek is kényelemmel helyet adó *Képes Krónikában* (1922). Mindennek előfeltétele volt tehát a novella mesei átszínezése, amely mozzanatról egyébként a kontextualizálás jellegét tekintve már a *Nyomorúság* című változat is tanúskodik, hiszen ez a *Budapest* vasárnapi gyermekrovatában látott napvilágot.

A *Csodálatos emberkék* egy fantasztikus eseményt dolgoz fel. Lindhorst, a szobrász a vásárból tart hazafelé, majd találkozik kollégájával, Kalandrinóval, aki vele ellentétben csak egyetlen szobrát tudta eladni. Lindhorst korholja társát, hiszen szerinte csak egyszerű, kommersz, könnyen és gyorsan elkészíthető szobrok adhatók el az embereknek – a Kalandrinóhoz hasonló, aprólékosan megmunkált, szokatlan figurákat és helyzeteket ábrázoló alkotások nem alkalmasak tömegtermelésre. Kiderül, hogy Lindhorst tulajdonképpen irigykedik a másikra, hiszen annak szobrai étellel telítettek. A rövid jelenet végén Lindhorst, hogy megmentse a nyomortól, társa összes szobrát megvásárolja. A második részben arról értesülünk, hogy Kalandrinó – a biztos kudarcától félve – kihagyta a soron következő vásárt, majd az éhségtől hajtva a folyópartra bandukolt, ott elaludt, majd hazatérve szobrait nézte, „amelyek rajongva emelték üres szemüket a halvány mesterre”.³ A zárlatban az ismerős, vásárról való elmaradása felett morfondírozó Lindhorst meglátogatta Kalandrinót, de csak azt látta, hogy a férfi az asztalra borult, szobrai viszont megmozdultak. Lindhorst hazaindult, de ekkor szembejöttek vele a tava-

3 CHOLNOKY László, „Csodálatos emberkék”, in CHOLNOKY László, *Bertalan éjszakája* (Budapest: Táltos Könyvkiadó, 1918), 168.

lyi vásár után vásárolt Kalandrinó-figurák. Otthon kidobálta saját értéktelen szobrait az ablakon, majd megjelent Kalandrinó, aki visszahozta Lindhorst pénzét (mivel az általa megvásárolt szobrok hazatértek készítőjükhöz), majd felemelkedett a csillagok közé.

A szöveg a számtalan Cholnoky-történetben felbukkanó Lindhorst név, illetve a *Varrázkalapban* megismert ökonomikus logika (a fizetőeszköz vagy az áru visszaáramlásának mozzanata) révén az első világháború előtti korpusz szerves részének tekinthető, miközben nyitottá válik a mesés-allegorikus olvasat előtt. Lindhorst és Kalandrinó az automatikus reprodukció és a teremtő alkotás ellenpontjait testesítik meg, amelyek közül az előbbi jóval hatásosabban aknázhatja ki a piac dinamikáját, utóbbi viszont a fizetőeszközzé nem konvertálható tevékenységet jelképezi. Kalandrinó – Walter Benjamin nevezetes terminusa nyomán – az „auratikus létezmódhoz” kötődik, míg Lindhorst „csupán” reprodukál. Mennyiben módosultak ezek a mintázatok a különböző szövegvariánsok során?

Az elbeszélés egyedülállónak tekinthető az 1907 elejéig megszülető szövegek közül, amennyiben első újraközlése során Cholnoky csak a címen változtatott. (Ennek *Az élőszobrok* [!] című, 1912-es újraközlése szintén változatlan maradt.) 1907-ben egy-két apró változtatás található a *Nyomorúságban*, viszont Cholnoky jelentősen újraírta történetét 1908-ra. Az *Agyagemberkében* Mosch Terpin (a későbbi Lindhorst) Szebasztiánóvá, míg Scannadio (a későbbi Kalandrinó) Alpánusszá alakul. A narráció leegyszerűsödik – Cholnoky tömörítette a történetet, a második felvonást ezúttal nem ősszel, hanem télen, egész pontosan Szilveszter napján rendezte meg. Alpánusz szobrainak megelevenedéséről (amely pont éjfélkor történik!) először nem is Szebasztiánó fokalizációján, hanem a narrátori nézőpontra keresztül értesülünk. A kísérteties jelleget fokozza az is, hogy a visszatérő „szellemszobrokat” látva Szebasztiánó lovai is megbokrosodnak és elvágatnak (a korabeli néphiedelem szerint a lovak megérik a kísérteteket). Feltételezhető, hogy az *Agyagemberkéket* a Magyar Állam terítette vidéken, viszont ez szövegcsontkítással is járt: a vidéki lapokban névtelenül megjelenő változatokban a novella a „feltámadt” Alpánusz szavaival zárul, a valódi zárlat („Eltűnt. Szebasztiánó pedig csak állt ott tovább is. Faközöld haját szilajon lobogtatta a hideg éjjeli szél.”)⁴ törlődött.

Cholnoky másfél héten belül újra leköszölte a szöveget a *Független Magyarországnak*. Alpánusz karakterét a zsidó Éliáséra cserélte, „akiről mindenki tudta, hogy bűbajos, hogy boszorkánymester”.⁵ Ebből fakad, hogy Szebasztiánó – bár megsegíti őt – alapvetően szkeptikus Éliással szemben. Amikor benéz a már halott társhoz, majd megijed, arra gondol, hogy össze kellene törnie Éliás „bűbajos” szobrait. Ezt a variánst Cholnoky nem csiszolgatta tovább: A *Családban* 1909-ben megjelenő változat az eredeti történet kissé módosított „leágazása” (leglátványosabb újítása, hogy Scannadio szobrai menetelés közben egy dalt dúdoltak).

Cholnoky ezután nyolc éven át nem nyúlt a szöveghez. Publikálási naplója szerint 1917 februárjának közepén küldte el az 1909-ben alapított *Jó Pajtás* szerkesztőségének, és tíz koronát kapott a – két héttel későbbi – közlésért. Ebben a változatban Terpinusznak

4 CHOLNOKY László, „Agyagemberké. Zimankós, hideg, újévi történet”, *Magyar Állam*, 1908. január 1., 2.

5 CHOLNOKY László, „Megéledt figurák. Különös, régi történet”, *Független Magyarországnak*, 1908. január 12., 2.

és Alpánusznak hívják a szereplőket, miközben a történet az ősváltozathoz áll legközelebb (a cselekmény összszel játszódik, és nem tartalmaz semmit a jelentős változásokból). Két hónap múlva, 1917 áprilisában *Csodálatos emberkék* címmel jelent meg *Az Érdekes Újságban*, a szöveg az előző év karácsonya előtt érkezett a szerkesztőkhöz. A szereplők ezúttal Lindhorst és Kalandrínó nevekre hallgatnak. Zavarba ejtő mozzanat, de a történet ugyanebben a lapban ugyanezen év októberének végén is megjelent. A *Scannadio emberkéi* című variánst Cholnoky a publikálási napló adatai alapján [sic!] két és fél évvel korábban küldte el a szerkesztőséghez, és azután jelent meg, hogy Cholnoky a kötetbe szánt verziót már elküldte a Táltos Könyvkiadónak. Ez a variáns azt bizonyítja, hogy a szerző második pályakezdésének éveiben, 1915–1916 környékén jelentősen átdolgozta a szöveget: bekerült a történetbe egy vásári jelenet, amelyben „Alpánusz kötélverő felesége” kigúnyolta Scannadio Prométheusz-szobrát, de Cholnoky törölte a rövid epizódot, amelyben a művész a folyópartra ment, majd elbúcsúzott szobraiától. További jelentős változtatás, hogy a pénzt Mosch Terpin nem társától, hanem a Szókratészt ábrázoló szobortól kapta vissza. Az életrekelt szobrok az 1909-es *Szobrok* című változathoz képest ezúttal a római katolikus liturgia szerinti gyászszertartásból kántálnak egy részletet: „Et cum Lazaro quondam paupere / Vitam habeas sempiternam!” (A részlet egyébként hasonló formában Jókai *Az ördög menyasszonya* című elbeszélésében is megtalálható.)

A kötetben a kilencedik variáns jelent meg, amely tehát nem tartalmazta a legutóbbi, időszaki kiadványban olvasható változat érdekes újításait, változtatásait. Azelőtt, hogy a *Bertalan éjszakája* megjelent volna, Cholnoky harmadszor is eladta a történetet *Az Érdekes Újságnak*, ezúttal *Terpin mester látomása* címmel: a szöveg 1920 áprilisa után májusban és júniusban megjelent az Egyesült Államokban a *Szabadság* című napilap *Vasárnap* című hétvégi szépirodalmi mellékletében, illetve az *Amerikai Magyar Nép-szavában*. A történetben a művészt ezúttal Sganarelle-nek hívják, de a cselekmény nem tartalmazza a változtatásokat. A látomásként előadott történet „demitizált” aspektusát viszi tovább a *Nyáréji álom* című variáns, amely a következő szkriptori zárattal ér véget: „Ezeket álmodtam a nyárvégi éjszakák egyikén, amikor túlon túl szomorú voltam.”⁶ A variáns érdekessége, hogy a nyitányban feltűnő szobrász névtelenként szerepel. Cholnoky 1922-ben a *Képes Krónikában* közölte újra a kötetben megjelent szövegváltozatot, majd az utolsó, tizenharmadik variáns, a *Furcsa emberkék* a hetedik változat (*Életrekelt figurák*) némileg újraírt, módosított változatoként zárta a sort 1928-ban.

Az elbeszélés húszéves története alatt Cholnoky legfeltűnőbbben a szereplők neveinek átírásával „álcázta” az újra- és újraközölt szöveget, miközben a történet érdekes újításait ugyanennek a „hadműveletnek” köszönhetően kellett törölnie az egyes variánsokból. A Kárpáti Aurél szerkesztésében 1936-ban megjelenő *Halottak, akik élnek* című válogatásban Cholnoky Lászlótól a *Csodálatos emberkék* található meg. A szerkesztő jó érzékkel választotta ki ezt az elbeszélést, hiszen a szerző életműve a teremtő képzelőerő, illetve a „piacképes” farigcsáló írás- és alkotásmód mozzanatait egyaránt tartalmazza.

6 CHOLNOKY László, „Nyáréji álom”, *A Nép*, 1921. augusztus 25., 2.

2. Láncz Nándor

Cholnoky László 1907 és 1912 között kapcsolatban állt Leopold Gyula országos hírügynökségével, amely szépirodalmi alkotások vidéki terítésével is foglalkozott.⁷ Amelyik vidéki lap időszaki kiadványban megjelent a *Láncz Nándor* második (*Gyötrelmek*) vagy harmadik (*A Fata-leányok*) variánsa, arról jó eséllyel feltételezhető, hogy (legálisan vagy illegálisan) a központi elosztókhoz kötődtek: valamelyik szöveg az elosztásban részt vevő lapok mintegy háromnegyedében megtalálható, hét vidéki lap mindkettőt lehozta. Az első alkalommal 1908-ban publikált történet negyedik változata került be a *Bertalan éjszakájába*, viszont 1918 után csak a legutolsó, időszaki kiadványban publikált variáns többszöri újraközléséről tudunk.

<i>A hódító a villamoson</i> (a)	1908	A	<i>Egyetértés</i>	
<i>Gyötrelmek</i> (b)	1908	B	<i>Ált. Tudósító / Munkatárs</i>	vidéki terjesztés (1908–12, 26 lapban)
<i>A Fata-leányok</i> (c)	1910	A	<i>Ált. Tudósító / Munkatárs</i>	vidéki terjesztés (1910–11, 34 lapban)
<i>Láncz Nándor</i> (d)	1910	C	<i>A Család</i>	kötet (1918)
<i>Szattlmayer Endre</i> (e)	1911	C	<i>Független Magyarország</i>	
<i>Nándor módszere</i> (f)	1917	C	<i>Az Érdekes Újság</i>	
<i>Nándor módszere</i> (g)	1921	A	<i>Igazság</i>	újraközlés (1921–22, 3 lapban)

A *Bertalan éjszakája* előtt mind a hat címváltozat megjelent (az utolsó tíz nappal azután, hogy Cholnoky leadta volna a szövegeket a kiadónak). Két variáns is a tömeges elosztás „áldozatául” esett, amely azt bizonyítja, hogy az elosztó sem szankcionálta a plágiumot (vagy tudott erről, de a vidéki lapok ellátása érdekében eltekintett a szankcióktól). Érdekes, hogy a *c*- és *d*-variánsok megjelenési sorozatai soha nem keresztezték egymást, viszont a kutatás jelenlegi stádiumában kérdéses, hogy a két mutatószöveg ilyen módon szabályosnak nevezhető megjelenése kontrollált mozzanatoknak köszönhető-e (természetesen az sem kizárt, hogy a szabályt megtörő verzió még lappang).

A történet címadó főszereplője Láncz Nándor, a villamoskalauz, akibe Fata Gizi, a suszter idősebbik lánya „végérvényesen szerelmes”.⁸ Gizi és húga, Vilma pénzt kérnek édesapjuktól, hogy nagybátyjukhoz mehessenek, de a cél az, hogy a lány újból találkozhasson a kalauzzal. A villamoson, jegyellenőrzésnél Gizi zavarba jön, és egy pénzdarabot a villamos deszkapallói közé ejt. Vilma először lehajolna az érmeért (amiért ebédet kellene venniük hazafelé jövet), de aztán büszkeségből meggondolja magát. Láncz ekkorra már ráteszi lábát a pénzdarabra, majd ostoba szövegeléssel bókol Gizinek. Miután a lányok leszállnak, a kalauz felveszi a hatkrajcárt, majd azon kezd el gondolkodni, miként

7 Ehhez bővebben lásd a tanulmányosorozat negyedik részét: WIRÁGH András, „Tárcanovellák és elosztóhálózataik a századfordulón. Cholnoky László publikálási praxisa 4.”, *Híd* 81, 6. sz. (2017): 38–45.

8 CHOLNOKY László, „Láncz Nándor” in CHOLNOKY László, *Bertalan éjszakája* (Budapest: Táltos Könyvkiadó, 1918), 170.

számol be munkatársainak új kalandjáról. Bár a történetben Láncz negatív szereplővé lép elő, Gizi szerencsétlenkedése arra utal, hogy a leány – a bevezetőben mondottakkal ellentétben – csak azért állítja magáról, hogy többször is volt már menyasszony, hogy nyomorából eredő kudarcait ezzel a hazugsággal palástolja. Húga, Vilma pedig a fiatal mindentudó szerepében tűnik fel, hiszen átlát nővére és „hódolója” gesztusain is.

Cholnoky nem nagyon módosított a második és harmadik variánsban az első változathoz képest, csak rövidített a szövegeken, igaz, a *Gyötrelmek* felütésében „Fata-leányok” helyett „Tata-leányok” olvashatók. A kezdőmondat apró módosításán kívül az 1910-es változat is megegyezik a korábbiakkal, sőt, a kalauz nevének módosítása mellett Cholnoky csak egy ponton írta át az ötödik variánst. A *Sattlmayer Endréről* lemarad a zárlat: a történet a villamosról leszálló tanácstalan lányok képével zárul. Az 1917-es hatodik variánsban visszatér az eredeti zárlat, de az azonos címet viselő, 1920-as évek eleji újraközlésekre Cholnoky – az első felütés visszaállítása mellett – egy érdekes változtatást tartogat. A *Nándor módszerének* négy utolsó közlésében Gizi nem egy „hatost”, hanem egy összehajtogatott ötvenkoronás bankót ejt el. A háború utáni inflációt megelőzte a pénzrendszer átalakítása is: az osztrák–magyar korona megszűnt, helyére – új érmékkel és bankjegyekkel – a magyar korona lépett, de a „hatások” megfelelőit, a tízfilléreseket 1920 után, a pengő bevezetéséig nem nyomták újra, az érme lassacskán kivonult a pénzforgalomból. Cholnoky László ezzel az apró módosítással részlegesen fenntarthatta szövege referenciatartományát, igaz, a háború miatt megváltozott fővárosi tömegközlekedés eredeti kontextusát gond nélkül átörököltette.

3. Hullámok

A *Bertalan éjszakája* szövegei közül egyedül a *Hullámok* későbbi variánsa látott volna napvilágot Cholnoky mindkét tervezett, de végül megghiúsult későbbi kötetében. A *Hullámok* története annyiban egyedülálló, hogy viszonylag kései, 1909-es elbeszélés újraírt variánsaként került be a válogatásba. Nem jelent meg annyi változatban, mint a *Csodálatos emberké*, és a *Láncz Nándorral szemben* a vidéki elosztásban sem vett részt. Igaz, egyetlen vidéki megjelenése (a *Békéscsaba és Vidékében*) arra nyújt bizonyítékot, hogy a *Magyar Államhoz* hasonlóan, amely a *Csodálatos emberké* korai változatát terítette vidéken, a *Független Magyarország* is rendelkezett vidéki kapcsolatokkal. (Három, a budapesti napilapban megjelent Cholnoky-szöveg csak ebben a lapban jelent meg vidéken, nem sokkal az eredeti közlés után.)

<i>Katasztrófa a tengeren (a)</i>	1909	A	<i>A Család</i>	
<i>Hullámok (a)</i>	1910	B	<i>Független Magyarország</i>	vid. (1910), kötet (1918), utánk. (1921–22)
<i>Az óceán vendége (b)</i>	1918	C	<i>Új Nemzedék</i>	utánközlés (1919)
<i>Katasztrófa a tengeren (c)</i>	1918	D	<i>Az Érdekes Újság</i>	
<i>A korallok vendége (d)</i>	1921	C	<i>A Hét</i>	
<i>Vízözön (e)</i>	1924	E	<i>Szózat</i>	

A történet főszereplője Mekegi, a púpos újságárus, akinek egyetlen öröme az életben Margit, a Három golyó nevű hely pénztárosa, akit minden munkanapja végén meghív egy pálinkára. Egyébként nehezen viseli édesanyja, testvére, és egy Fugli nevű albérlő társaságát, akik a férfi zsarnokoskodását nap mint nap kénytelenek elszenvedni. Amikor egy alkalommal Mekegi véletlenül több pénzt kap egy eladott újságért, nagyozolni kezd törzshelyén, majd két pohár pálinkáért cserébe Margit megcsókolja. Ezután örömeiben berúg, majd, amikor hazatér, a szokott módon ráförmed lakótársaira, akik viszont – észlelve részegségét – kinevetik. Mekegit, aki mindvégig azt képzei, hogy a tenger hullámai veszik körül, de ő minden alkalommal győzedelmeskedik a természet erői felett, ezúttal vereséget szenved: érzi, hogy hatalma összeomlik, „feje felett összecsaptak az óceán hullámai”.⁹

Az első, 1909-es variánsban még Csipinek hívták a főhőst. Ebben a verzióban már feltűnnek a főhős életét „zavaró” hullámok, de Csipi téveszméi nem tekinthetők permanensnek, bukásakor sem reflektál ezekre. Noha a *Katasztrófa a tengeren* motivikus hasonlóságot mutat egy Leopold-elosztóknak 1909-ben átadott szöveggel (*Tűztánc*), amelyben Csipi azt képzei, hogy lángnyelvek ölelik körül, sem a cselekmény, sem a szöveg nem vezethető le egymásból.

A történetet 1918-ban Cholnoky jelentősen átdolgozta. Az 1918-ban *Az Érdekes Újság*-ban, 1919-ben pedig a *Vasárnapi Újság*-ban megjelent variánsban nem csupán átkeresztelődnek a szereplők, ahogyan ezt a korábbi két szövegben láthattuk (Mekegi Szörcseire, Margit Laurára), de a narráció is jelentősen megváltozik. A felvezetés hosszan ecseteli Szörcsei „fixa ideájának”, a hullámoknak való ellenállásnak az eredettörténetét és működésmódját, amelyet tavasszal (a szerelem időszakában) tudott legkevésbé hatékonyan működtetni. Ebben a variánsban részletesebb képet kapunk a Szörcsei zsarnoksága alatt szenvedő csoportról, valamint az anya, a testvér és az albérlő végzetes éjszaka előtti reményteljes várakozásáról is. Szörcseit annyira megszágyenítik, hogy a férfi aztán létrán felmászik a padlásra, majd azután nyelik el a titokzatos hullámok, hogy azok „hívogató varázsa” ébred. Míg a *Hullámok* nevetségessé teszi Mekegit, addig *Az óceán vendége* részvétet ébreszt a szereplő iránt, aki a történet végén „titokzatosan, nyomtalanul eltűnik”. Cholnoky jól láthatóan megőrizz egy-két szövegpanelt az első variánsból, de narratív és dramaturgiai értelemben is átdolgozza írását. Mindezekből azonban semmi sem marad a harmadik variánsra.

A szerző publikálási naplójából tudhatjuk, hogy a *Katasztrófa a tengeren* című változatot 1917 folyamán a *Pesti Napló*-hoz és *Az Újság*-hoz is eljuttatta, de a lapok nem fogadták be. *Az Érdekes Újság*-ban megjelent novellát viszont már három és fél évvel korábban leadta a képes hetilap szerkesztőségének! (Cholnoky egyébként megpróbálkozott azzal, hogy *Az óceán vendégét* is megjelentesse a lapban, de a kézirat elkallódott.) A szerkesztőségben évekig lappangó szöveg váratlannak mondható megjelenése tehet arról, hogy az eredetileg második változat végül a megjelenési sor harmadik tagjává vált. Ez a variáns is a *Hullámok* markánsabb átdolgozásának tűnik, de ezúttal nem újraírásról,

9 CHOLNOKY László, „Hullámok” in CHOLNOKY László, *Bertalan éjszakája* (Budapest: Táltos Könyvkiadó, 1918), 177.

inkább a szövegpanelek kombinációjáról van szó. A történet a főhős kompániájának bemutatásával indul, ezután tér rá a férfi leírására (ebben a változatban eredeti neve is van: Zsideg István, szerelmét Bertának hívják). Mekegi ezúttal elmenekül otthonról, miután nővére nyakon önti a mosdóvízzel, „albérlője” pedig rászánja magát, hogy pofon vágja. Ebben a változatban Mekegi teljes vereséget szenved, de távozása inkább komikus: a szerző-szövegszerkesztő a *Hullámokban* foglaltakhoz képest határozottan lenyesegeti a hullám-allúziót, tompítva a főhős esetleges elmeháborodottságából adódó kettős értelmezési lehetőségeket.

A Hétben 1921-ben megjelenő *A korallok vendége* apró módosításokat mutató cím-változata *Az óceán vendégének*, míg az 1921–1922-es újraközlések az eredetihez nyúlnak vissza. Kisebb szövegkorrekciókat itt is felfedezhetünk, de Cholnoky lényegében csak arra ügyelt, hogy a pénzrendszer változásait a *Láncz Nándorban* látottakhoz hasonlóan aktualizálja: váratlan ajándéku nem egy magasabb címletű érmehez, hanem egy értékesebb bankóhoz jut hozzá. Az Orion álnéven 1924-ben a *Szózatban* megjelenő *Vízözön* pedig az eredeti szöveget rövidített, sematizált formában írja vissza.

Az óceán vendége magasan kiemelkedik a bemutatott történetek eddig említett szövegváltozatai közül. Míg a *Csodálatos emberkék* ehhez képest visszafogottabb változtatásait feltehetően az „álcázó utánközlések” szerkesztői kényszere motiválta, addig az egyszerű és érthető *Láncz Nándor* nem is adhatott okot a komoly átírára.

4. A kulcsszövegek

A *Bertalan éjszakája* három hosszabb, kisregény terjedelmű szövegét (a címadó darabot, a *Prikk mennyei útját* és a *Ritter von Toggenburg utolsó csalódását*) hagyományosan a szerző kiemelkedő szövegeiként tartja számon a szakirodalom. Ezeket, részben terjedelmük, részben az életműben elfoglalt pozíciójuk okán a kötet többi elbeszélésétől eltérően Cholnoky László nem vándoroltatta a kor időszaki kiadványaiban, a szövegek fejlődéstörténetét így elsősorban a hagyaték egyes nyomainak, illetve a világháború alatti publikálási gyakorlat specifikus körülményeinek figyelembevételével lehet megrajzolni.

Cholnoky publikálási naplója 1915 közepén indul. A szerzőnek ekkor már másfél éve nem jelent meg új, eredeti alkotása, a háború első évéből csak két utánközlése ismert. Az 1915-től kezdődő újjáépítés, a *Bertalan éjszakájával*, majd az első regénnyel, az 1919-es *Piroskával* végződő sikeres második pályakezdés fontos befogadó közege, publikációs fóruma volt szülővárosa néhány éve működő hírlapja, a *Veszprémmegyei Újság*, valamint a szintén új fővárosi képes hetilap, *Az Érdekes Újság*. 1917-ben bekerült az *Éjjél* című antológiába egy novellával, és rövid írásokat kezdett el küldözgetni a *Fidibusz* című élclapba is. A korabeli publikálási körülmények nehézségeire világíthat rá az adat, miszerint Cholnoky 1915 júniusától kötetének megjelenéséig 228 szöveg eladásával próbálkozott, és nem számolva a kötetben szereplőket, ezekből csak 135 látott napvilágot a debütáló könyv megjelenéséig.

Cholnoky Lászlónak korábban, a háború előtt már megjelent két novellája a *Nyugatban*, de nem vált a meghatározó lap állandó szerzőjévé. A publikálási naplóból ki-

derül, hogy a régi-új publikálási lehetőség sem volt teljesen akadálymentes. 1917-ben két kritikája, 1918-ban egy Horatius-tanulmánya nem jelent vagy nem jelenhetett meg a lapban, egy 1918-ban leadott elbeszélését „véleményeltérés miatt” vette vissza, egy 1920-ban leadott kisregény pedig „pongyola kidolgozottsága” okán nem került be a lapba. A *Bertalan éjszakáját* három hónapig, a *Prikket* fél évig fektette a *Nyugat*, miközben több szövege, köztük például 1912-ben elhunyt testvéréről, Cholnoky Viktorról szóló írása is megjelent a lapban. Míg ez a két szöveg nem jelent meg 1918 után, addig a triász legrövidebb darabja, a *Ritter von Toggenburg utolsó csalódása* érdekes körülmények tünt fel *Az Érdekes Újságban* 1919 novemberének végén. Történt ugyanis, hogy a három hosszabb elbeszélést 1918 októberében Cholnoky elvitte *Az Érdekes Újsághoz*, de, ahogy publikálási naplójában fogalmaz, „a kommün fölfordulásában visszalopta” ezeket, majd 1919 szeptemberében újra eladta őket – ismeretlen okok miatt végül csak a *Ritter von Toggenburg* jelent meg a hetilapban.

A hagyatékban a *Bertalan éjszakájának* két kézirat-változata is megtalálható, a dátált variáns 1916. áprilisi dátum olvasható. A *Nyugatban*, illetve a kötetben közzétett verziók között nem található számottevő különbség. A *Prikk* első vázlatait Cholnoky 1916 közepén vethette papírra, de a kézirat első oldalain még a Pinker név olvasható. Pinker már 1907-ben feltűnt Cholnokynál, de a *Delírium* című tárcanovella, illetve ennek variánsai nem hozhatók kapcsolatba a *Prikk mennyei útjával*. Ellenben az 1908-ban vidéki lapokban megjelenő *Húsvéti titok* vagy *Húsvéti titkok* című novella a *Prikk* utolsó fejezetében olvasható templomi jelenet korai variánsa – azzal a különbséggel, hogy a főhős meghal a templomban. A novellát Cholnoky *Pinker utolsó dolgai*, majd *Pinker története* címen a későbbiekben kibővítette, az új variánsban a kisregényből ismert Blum Arnold alakja is feltűnik. A történetben *konkrétan nem említett* húsvéti kontextus a szöveg egyik fontos epizódjának alapjául szolgáló ősz-eredeti szöveg ismeretében az ambivalens jelentés-párok tapasztalatát írhatja be a *Prikkbe*, amennyiben így a történet a halál és a feltámadás ellentétes-ellentmondó viszonyát próbálja megkérdőjelezni. A hagyatékban található kézirat egyébként újságkivágatként tartalmazza a *Pinker utolsó dolgai* 1916-ban a *Veszprémmegyei Újságban* megjelent szövegének részletét: Cholnoky tehát tudatosan reaktíválta szövegét a *Prikkbe* való beépítéshez.

A *Nyugatban* és a kötetben megjelent variánsok között jelentősebb eltérések vannak: az apróbb korrekciókon túl a *Nyugat*-beliekből egy-két soros passzusok törölődtek, ellenben Cholnoky egy hosszabb bevezetést ékelt elbeszélése elé *Prikk* „színeváltozását” felvezetendő.

A hagyatékban található nyomok arról tanúskodnak, hogy Cholnoky a *Ritter von Toggenburg* első vázlatait a másik két szöveg kidolgozása előtt, 1916 januárjában papírra vetette. A szöveg eredetileg a *Rejtelmes kompánia, vagy egy régi falusi ház átváltozása* munkacímét viselte, a Schiller-balladára (*Ritter von Toggenburg*, 1797) való intertextuális utalás a későbbi munka eredménye. *Az Érdekes Újságban* megjelent újraközlés, a *ritter utolsó csalódása* a kötet szövegének csonka variánsa: a lovag neve kikerült a címből, de Cholnoky komplett bekezdéseket is törölt a szövegből, hogy a kisregény méretű írás megjelenhessen a folyóiratban. A szöveg eredeti címe, illetve ennek harmadik fejezete (*A rejtelmes kompánia*) alapján ez esetben is visszanyomozható egy korábbi írás, ame-

lyet Cholnoky ügyesen beillesztett a hosszabb kompozícióba. A *cimborák*, majd *Régi kompánia*, *Furcsa kompánia* és *Rejtelmes kompánia* címeken 1907 és 1909 között újraközölt szövegek Szipoghy Menyhért nagymonológjának korábbi variánsai.

Az alakulástörténetet tekintve Cholnoky László debütáló kötetének három leghosszabb szövege a gyűjteményes kiadás kontextusában nyugvópontra jutott: a *Bertalan éjszakájának* és a *Prikk mennyei útjának* sem ilyen formájú, sem átírt változatú újraközlése nem ismeretes, míg a *Ritter von Toggenburg* csonkított formában jelent meg 1919-ben. Ellenben arra már Lovass Gyula felfigyelt, hogy ez utóbbi írás bizonyos részleteit a szerző egyes regényeiben hasznosította újra.¹⁰

5. Összefoglalás

A *Bertalan éjszakája* az 1915-ben alapított, fennállása alatt egy Balzac-kötet kivételével csak kortárs magyar irodalmat publikáló Táltos Könyvkiadónál jelent meg, a címlapot Pályi Flóra tervezte.¹¹ Az 1918 tavaszán megjelenő kötetről a legtöbb fontos budapesti napilap közölt rövid ismertetést, de kritikája is pozitív volt. A konzervatív orgánumok közül a *Budapesti Szemle* (Baros Gyula) és az *Élet* (Sík Sándor) is méltatta a kötetet, Krúdy a *Magyarországban*, Schöpflin a *Nyugatban* közölt róla hosszabb, lelkes és egyben bizakodó írást. Miközben a kötet az addigi életmű szerző által *autorizált és lezárt* foglalatával, illetve ennek illúziójával kecsegtetett, az elbeszélések számos későbbi újraközlése, más és más kontextusokban való re-applikációinak ismeretében egy összetett szövegevolúció pillanatfelvételeként is tekinthetünk rá. Az nem számított kirívó esetnek, hogy – kortársaihoz hasonlóan – Cholnoky is már korábban megjelent, többször átírt és átalakított novellákat vett fel gyűjteményébe, az viszont annál inkább, hogy az ezekre az írásokra is kiterjedő szeriális utánközlési gyakorlat az életmű második részében is folytatódott. Másfelől, a *Bertalan éjszakája* gazdag katalógusát nyújtja Cholnoky szerkesztési praktikáinak, a dinamizált szövegemlékezet által táplált újraírási tendenciáknak is. A *Prikk mennyei útjában* és a *Ritter von Toggenburgban* egy évekkel korábban írt elbeszélés beépítésének mozzanatával szembeüthetünk, a *Hősök* lopott szövegnek, a *Bertalan éjszakája* eredetinek tekinthető. Míg az *Éjszakából* egy mondat variánsai kerültek át az 1920-as évek hosszabb kompozícióiba, addig ezekben a *Varázskalap*, vagy a *Ritter von Toggenburg* komplettebb szövegegységei is felfedezhetők. A többi írás némelyike őrizi a kötet előtti „legfrissebb” variáns újításait, más szövegek viszont – zárójelbe téve az adott elbeszélés időközbeni javításainak és finomítgatásainak aktusait – az ős-eredeti változatok másolataiként kerültek be az elbeszéléskötetbe.

10 Lovass Gyula, „Cholnoky László” in *Ködlovagok*, szerk. THURZÓ Gábor (Budapest: Szent István Társulat, é. n. [1941]), 203–215.

11 A kiadóhoz bővebben lásd Szíj Rezső, „A Táltos könyvkiadóról”, *Magyar Könyvszemle* 85, 1. sz. (1969): 37–41.

	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	össz
BE												1		1												2
PMŰ													1	1												2
RVT														1	1											2
ED		1	2											1								1				5
É	1	1	2					1						1			1	1								8
M	2	3						1			1	1	1	1	1	1	2									14
CsE		2	2	6	2	1		1					3	1		3	1	1						1		24
LN				18	2	34	3	6					1	1			2	2								69
Hu						2								3	1		2	2		1						11
V	2	2	2		1	2							2	1	1			1			1				1	16
Hó		1		1		1			1					1		1	2	1				1				10
össz	5	10	8	25	5	40	3	9	1		1	2	8	13	4	5	10	8		1	1	2		1	1	163

BE = Bertalan éjszakája; PMŰ = Prikk mennyei útja; RVT = Ritter von Toggenburg utolsó családja;
ED = Epeira diadema; É = Éjszaka; M = A mímia; CsE = Csodálatos emberkék; LN = Láncz Nándor;
Hu = Hullámok; V = Varázskalap; Hó = Hősök

Az egész életmű mintegy nyolc százalékát a debütáló kötet elbeszéléseinek publikációi alkotják (nem számítva a *Pinker-történeteket*, valamint a *Ritter von Toggenburg*ba be-másolt történet különböző variánsait). 1905-től kezdődően csak 1914-ben, 1923-ban és 1927-ben nem jelent meg szöveg a *Bertalan éjszakájából*. Az 1905–1913-es éra 106 megjelenését az elosztás, illetve a cenzúra figyelmetlenségét kihasználó praxis generálta, míg az ez utáni időszak 57 (a kötet nélkül 46) megjelenése egyszerre demonstrálja a beszükkült mozgásteret, illetve a jelentősen megcsappant munkamorált. A kötet három leghosszabb és legismertebb szövege csak a középső időszakban jelent meg, míg a mesevé alakított *Csodálatos emberkék* és a *Varázskalap* tudott csak többször megjelenni 1923 után. Míg a két címen is elosztott szöveg, a *Láncz Nándor* különböző variánsai 69 alkalommal bukkantak fel. Az összesen 152, időszaki vagy alkalmi kiadványban található elbeszélésből nyolc külföldön (három lapban), 71 vidéken (64 lapban), 73 pedig a fővárosban (33 lapban és egy almanachban) jelent meg. A budapesti időszaki kiadványok közül csak *Az Érdekes Újság*ban jelent meg szöveg a kötet előtt és után is.

1929. augusztus 30-án, bő négy hónappal Cholnoky halála után két elbeszélést olvasták fel a rádióban: a *Csodálatos emberkéket* és a *Varázskalapot*. A válogatás alapjául az egyetlen, megjelent elbeszéléskötet szolgálhatott, noha a szerző regényei is értelmezhetők olyan gyűjteményekként, amelyekben korábbi szövegei, ezek egyes jelenetei, részletei vagy mondatai morajlanak.¹² Cholnoky szövegeinek médiumok és műfajok közötti, szinte követhetetlen közegváltásai a korpusz rendkívül szoros intratextualitásának tényét erősítik meg. Bármennyire fontos csomópontként is tekintünk ilyen szempontból (is) a *Bertalan éjszakájára*, a kötet olvasásakor érdemes szem előtt tartani, hogy a legtöbb felvett szövegre alakulástörténetüknek csak egy fontos mozzanatában eshet rálátásunk.

12 Az 1926-os *Kísértetek* jelenti a kivételt, hiszen a regény után kissé rendhagyó módon, mindenfajta előrejelzés nélkül három elbeszélést is olvashatunk.

FRIED ISTVÁN

Kleopátra orra, avagy Jókairól többen sokféleképpen és Jókai prózaprogramjai

Le nez de Cléopâtre: s'il eût été plus court toute la face de la terre aurait change. (Blaise Pascal)¹

*A romantikus regénynek megvan a maga természete, ábrázoló módja, alapjellemme,
úgy mint minden nyelvnek megvan a maga „artikulációs bázisa”.
Magyarul nem beszélhetünk helyesen angol artikulációs alapon,
a romantikus regény bírálatában sem használhatunk
szigorúan realista mértéket.* (Szinnyei Ferenc)²

A *Pesti Napló* ugyan bőségesen, rendszerint folytatásokban közölt Jókai-műveket, de túlzás lenne azt állítani, hogy szerkesztőjének valami nagy véleménye lett volna általában Jókai írásművészetéről, helyzet- és tárgyismeretéről pedig különösen nem. Erősen visszafogottan részint példázta egy, a Jókaiétól teljesen eltérő irodalmi stratégia lehetőségeit, részint a maga tervezte vagy inkább kikövetkeztetett „rokonulásai” lényegesen különböztek a Jókaiétól. Utóbb ez a kortársi-írói felfogás élt tovább – felerősítve, kíméletet és mentséget alig ismerve – a mértékadónak tekintett, „hivatalos” kritikában. Jókai művészetének hatástörténetéhez tartozik, hogy Horváth Jánosnak semmikor nem akadt mondandója Jókai prózájáról, s az őt követő irodalomtörténészek egy része (például Barta János) ugyan kerestek és találtak is *mentséget* a Jókai-próza számára (talán kevésbé az életmű egészére), de véleményük szerint az elemzésre érdemesnek bizonyuló hányad jóval csekélyebbnek tűnik, mint az, amely elmarasztalást igényel. Ezt végiggondolva szinte meglepőnek tetszhet, hogy ugyancsak a *Pesti Napló*ban, 1855-ben, Erdélyi Jánosnak a magyar irodalom negyedszázadát mérlegre tévő, áttekintő értekezésében (*Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*) az alábbi passzusra bukkanhatunk:

Különösen Jókai Mór inkább élvezendő, mint bírálendő. Szellemében már is lényeges alakulás történt. Az előbbeni rejtélyes találgatni való, gyakran apocalypticus íromás helyett, úgy látszik, ellentétésre ment által. Lábai alatt való, talán éppen hazai föld. Egy nagy példánya a fejlődésnek.³

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem emeritus professzora.

- 1 Blaise PASCAL, *Oeuvres complètes*, texte établi et annoté par Jacques CHEVALIER, Bibliothèque de la Pléiade (Paris: Gallimard, 1954), 162. „Kleopátra orra ha rövidebb lett volna, a föld arca teljesen megváltozik.” Blaise PASCAL, *Gondolatok*, ford. PÖDÖR László (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1978), 71.
- 2 SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban* (Budapest: MTA, 1939), 34–35.
- 3 ERDÉLYI János, „Egy századnegyed a magyar szépirodalomból”, in ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 14, 232 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991).

Amennyiben csak az első mondatot olvassuk, akár kultikus beszéddel vádolhatnók Erdélyit (manapság divat ezt felróni kevéssé közömbös értekezőknek), aki messze nem volt érzéketlen a romantika prózája és drámája iránt. A továbbiakban elhatárolja a valószínűleg 1850-es évek Jókai-termését a gyermekifjú szerző 1840-es esztendőkbeli némely novellájától meg a méltán sikeres *Hétköznapiok*tól. S a sorokból kiolvashatóan a Victor Hugótól elbirtokolt „apokaliptikus” tónussal szembeállítja a hazaibb – talán itt használhatom –, „realisztikusabb” tematikát (?), hangvételt, írásmódot (?). Jóllehet a *Hétköznapiok* „népiessége” (szokások, szólások, fordulatok, helyszínek népiesbe játszó Alföld-leírása, megannyi áthallása) már előlegezte például az *Egy magyar nábob* pünkösdkirály-választásának epizódját, és általában: a kelet-közép-európai romantika ama „differentia specificáját”, mely szerint akár a végletesbe hajló, „rémregényes” írásmód is megfér egy novelláskötetben, egy regényen belül a folklórral érintkezővel. Találgathatunk: vajon a magyar falu eseményeit novellákba foglaló Jókai vagy az erdélyi történelem cselekményes regényeiből a reformkor világába térő szerző érdemli-e meg a szigorúan mérlegelő Erdélyi elismerését. Vagy egyszerűen a cenzúra kijátszása miatt a történeteket néha távoli korokba és tájakra lokalizáló Jókai fokozott odafordulása a jelen és a közeli múlt magyar(os) világához (például az egyre népszerűbb *Vasárnapi Ujság* révén) az oka Erdélyi megértő magatartásának? Olyan „fejlődést” vizionál az értekezés szerzője, amely fölfigyel Jókai pályafordulatára: hiszen az *Egy magyar nábob* falusi Magyarországa anekdotizmusával együtt sem azonos a *Hétköznapiok*éval. Az 1840-es évek „rémregényes” elbeszéléseitől távolodó (és a *Dekameron* novelláiban sem teljesen oda visszatérő) Jókai az 1850-es évekre pszichológiailag „megalapozottabb” elbeszéléstípusokra (akár *A bujdosó naplójában*), illetőleg az 1850-es évek távoli vidékekre helyezett nemzethalál-történeteire váltott át. Egyszóval, Erdélyi tényként állapítja meg a fejlődést, amely során írónk az 1840-es évek Hugót, Vörösmartyt és Petőfit olvasó, ifjú láztól égő romantikusától eljutott egy elmélyültebb, európai kitekintésű, az irodalmi népiesség érvényét kiterjesztő, az anekdotát (Jókainál: adomát) emancipáló, a népdal és a népmese rangjára emelő prózaíróig. S beszédes, hogy Jókaihoz – sem ehhez, sem az innen is továbblépőhöz – Erdélyi nem tért vissza, és egyes Jókai-művekről nem írt kritikát (de azt bőségesen pótolta Arany János máig megfontolandó Jókai-regényértelmezésével). Talán megerősítette véleményében, ami ezután a Jókai-prózával történt. Erdélyi bizonyára hangot adott volna csalódásának.

Mindezek után elmondható, hogy a Jókai-bírálattal egy életen át nem takarékoskodó Gyulai Pál „narratívája” vált dominánssá, s még azok is, akik egészen más megközelítést javasoltak ennek az életműnek, kénytelen-kelletlen ebbe a narratívába ütköztek. Vitatták, helyesbítették, de nem függetlenedhettek tőle. Azáltal, hogy Horváth János Gyulait Arany és Kemény mellé emelte, a nemzeti klasszicizmust alapozó nézeteit élte tovább. Így akarva-akaratlan (talán inkább akarva) a Jókai-kritikákat is. Mert a szinte máig tartó, de mára megfogytakozott olvasói népszerűség sem tartóztatta meg a kritikusoknak talán nagyobb felét attól, hogy Jókai jelentőségét és „korszerűségét” kétségbe vonják. Beszédes, hogy Krúdy Gyula nyitott új csapást ebben a történetben (és nem Mikszáth Kálmán, aki Jókai életében egészen másképpen nyilvánult meg, mint Jókai-életrajzában). Az a Krúdy Gyula, akinek pályáját legalább annyi félreértés övezte,

mint Jókaiét; s aki ugyanúgy ködlovaggá minősült (a saját kritériumai alapján, amelyek Márai *Szindbád hazamegyéből* is visszaköszönnek), mint ahogy a Jókai-alak is errefelé közelít Sötér István szépirói eszközökkel megírt, „regényes” Jókai-könyvében.

Ezen a ponton kapcsolhatom be a tárgyalásba Márai Sándor néhány, Jókaival összefüggésben tett megnyilatkozását. Ezúttal eltekintek az első ízben 1939. november elején a *Pesti Hírlap*ban publikált *Haza* című publicisztikától, mely az 1946-os, *Ihlet és nemzedék* című tanulmánykötetbe is bekerült. Inkább a naplók spontánnak tetsző, mégis végiggondolt bejegyzéseiből idéznék, amelyek ugyan kifejtetlenül, mégis az olvasási benyomástól vezetett megjegyzésekről árulkodnak, de értelmezésük nem egy Jókai-passzushoz, önmagyarázathoz irányíthat. Amit Márai elutasít, hasonló gesztus ahhoz, mint amely kételyről árulkodik Krúdy nem kevés egyoldalúsággal hangoztatott „gordonka hangjával” összefüggésben. A rajongók sztereotípiájával szemben föltámadó ellenérzés, mely leszűkíti – csupán a cselekményes, helyszínrajzos felszínt meglátva – ennek az életműnek kiterjedését, mélységét, azt az elbeszélői magatartást, amely él ugyan a meseszerkesztés, a meselogika felkínálta lehetőséggel, de nem rögzíti le magát ezen a ponton. Az *öreg* című publicisztikában bukik ki Máraiból: „ez az író nem keleti mesefa, bűbáj és vadregény, hanem író, a szó végzetes, jelent és jövőt tragikus teljességgel látó értelmében”.⁴ Nyilván nem leplezhető el, hogy ennek a roppant terjedelmű életműnek akadnak olyan darabjai, amelyekből a Márai által felsorolt, nála negatív értéktartalmúnak tetsző jellemzők is föltárhatók. Az életmű egésze, s nem csupán a végkicsengése (az *Ahol a pénz nem isten*, a *Börtön virága* című két kisregény) tartalmaz tragikus felhangokat, *A mi lengyelünk* megoldhatatlannak tetsző (legalább kettős) létrontása jelzi a halálhoz mért élet szomorújátékát. Az a fajta kiábrándulás, célt tévesztettség, a történeksen kívül maradás tudatosulása ellenben egy világérzékelés/látás-láttatás ellentmondásosságára figyelmeztet, amelyet a külszín valódi fényei sem rejthetnek el. Nemcsak a hagyományos értékek veszendők, de e hagyományos értékeket kiszorító, azok helyébe lépő új „értékek” is leginkább egy többé-kevésbé értékhiányos korszakot reprezentálnak. Nem feltétlenül a modernitás kihívásai készítetik Jókait védekező pozícióba (noha megjegyzései Zola vagy Tolsztoj prózájának hatásáról árulkodók), s maga éppen nem volt ellensége a technikai civilizáció felé tartó „haladásnak”. Inkább annak megsejtése, hogy a megvalósuló technikai civilizáció végső fokon mégsem kedvez az általa „megálmodott”, a *Fekete gyémántok* Berend Ivánja vagy *A jövő század regénye* Tatrangi Dávid-típusú „technokratáknak”, s Capitanok „igazságát” el lehet ugyan utasítani, de érdemben aligha lehet megcáfolni.

Élete vége felé Jókai megidézi Deák Ferenc alakját: „Mindenekfölött *európai magyar* volt. Aki nemzetében fölébresztette a saját nyelve iránti lelkesülést, s ezt diadalra vezetni segített a nélkül, hogy az általános művelődés útját elzárta volna előle, hogy az idegen kultúra iránt gyűlölséget ébresztgette volna.”⁵ A 20. század elején a nemzeti-

4 MÁRAI Sándor, „Az öreg”, in MÁRAI Sándor, *Sok a nő? Publicisztika 1940–1942*, 120–125 (Budapest: Helikon Kiadó, 2012).

5 JÓKAI Mór, „Deák Ferenc alakja” [1903. október 17.], in JÓKAI Mór, *Emlékeimből*, 179–183. (Budapest: Révai, 1912), 179–180.

nemzetiségi vitáktól zajos Európában, a konzervatív önmagába zárkózás és az európai nyitás vitájában hangzottak el Jókai szavai, melyek hatásosságában (feltételezésem szerint) talán maga is kételkedett.

Márai Sándor kései naplójegyzetei is ide fűzhetők. Előbb sokatmondó rövidséggel jegyzi föl az alábbiakat: „A kőszívű emberi fiai és a Lélekidomár. Nem lehet abbahagyni. Hibátlan, tökéletes – éppen, mert olyan, amilyen.”⁶ Utóbb akár meglepőnek tetszhet egy merész képzettársítás:

Jókai regényében a kőszívű emberi fiai: egytől egyig csalódott széplelkek. Mindegyik valami nemeset akar, és aztán csalódik. A magyar Karamazov-fivérek ők, de plasztikból kivágva, akvarellel színezett alakok.⁷

Mindkét idézethez dolgozatom második mottója párosítható. Nem azért, hogy Jókait Jókai-ból magyarázzuk, noha Jókai önértelmezéseinek (ön)értelmezése elvezethet a reflektálatlan olvasástól, és megengedi annak lehetőségét, hogy egy írói tervet szembesítsünk annak kimenetelével. Márai kurta mondatának erőteljes a hangsúlya: a Jókai-regény (kiegészítem: irányzatpoétikailag, narratológiailag, műfajilag) a maga által javasolt, ajánlott, létrehozott eseménytörténetben is szemlélhető, munkahipotézisként: *szemlélendő*.

Nem szükséges egy másik, esetleg divatosabb, elfogadottabb regénypoétikát számon kérni, ellenben azt megfigyelhetjük, mennyire képes kijátszani a maga lehetőségeit, mennyire tesz eleget (adott esetben) a romantikus regénnyel szemben támasztott igényeknek; miféleképpen dialogizál az európai regénytörténetekkel. Kézenfekvő példa Máraínál a Dosztojevszkijé.

A Márai-említette, az életművet lezáró műben egy apával szembenálló, az apai „örökségnek” nem engedelmeskedő három fiú története körvonalazódik (és sok minden más is, akárcsak *A kőszívű ember fiai*ban). Márai ezt pontosan látja meg, miként azt is, a regények mindhárom fiúgyermekének életútja valamiképpen nem teljesen arrafelé kanyarog, ahová szeretnének eljutni. Ez a „szűzsé” aztán igencsak széthasadozik, és Márai a „széplelkeket” érzi megfelelő minősítésnek a főszereplők esetében (ez erősen meggondolkodtathatja olvasóját). A két regény hasonlóságának megkockáztatását követően rámutat a lényegi különbségre is, s ezek már a regényegészre vonatkoztathatók: míg a 19. századi magyar regény errefelé tartott, az oroszé másfelé. A plasztikból kivágtott, akvarellel festett Jókai-alakok legfeljebb (bár ez sem mondható kevésnek!) magyar Karamazovok. Csakhogy ebben a minőségben sem jelentéktelen epizódfigurák az európai regények történetében. Igaz, az orosz előzményekből kinőhetett Dosztojevszkij „polifonikus” regényművészete, Jókai azonban „csak” a (magyar) romantika csúcsára ért fel, és „olyan” lett, amilyen.

Márai számára ez az „olyan, amilyen” az igazi rejtély. Nevezetesen az, hogy egy világnézetében, alkotásában, a modernséghez vékony szállal kapcsolódó prózapoétikában oly eltérő írószemélyiség miképpen tudja szinte foglyul ejteni. Mi az oka annak, hogy

6 MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1970–1973*, (Budapest: Helikon Kiadó, é. n.), 112.

7 Uo., 114.

bár világosan látja (a maga kései modern perspektívájából), mely nézőpontból tehető problematikussá, illetőleg élővé a Jókai-életmű, mégis, bármely regényt (nagyon ritkán elbeszélést, mint a majd idézendő *Kedves atyafiakat*) kezdi olvasni, képtelen ellenállni az elbeszélés sodrásának, a mesélő kedv áramlásának. A túlzások, a képtelenségek (számára) a legkevésbé okoznak zavart, s még kritikai észrevételei is növelik csodálatát. Az előzőeknél korábban, az 1967-es esztendő első felében lapoz rá Jókai-művekre, mit sem törődve kronológiával, összefüggésekkel. Éppen március 15-ére eső napirendjéről jegyzi föl: „Éjjel Jókai, a *Tengerszemű hölgy*.” (Hadd említsem közbevetőleg: egyike ez azoknak a Jókai-műveknek, amelyek nagyon nem tetszettek Gyulai Pálnak.)

Nem lehet abbahagyni. Se füle, se farka – és elbűvölő. Magyarság, mint a hegyi patak vize; az olvasó szomjasan issza és szomjas marad – „még...” – kiáltja. A bevezető sorok, a tengerszem jelképes leírása: remekmű. Milyen gazdag a nyelve és milyen biztos ösztönnel hártja el, köpi ki, ami a nyelvújítás után fölöslegesen maradt.⁸

Ez utóbbi állítás igazságában nem vagyok egészen bizonyos, de ami sok-sok Jókai-mű „filológiai” és „narratológiai” áttanulmányozása után feltűnik: Márai ráérez a Jókai-művek bevezető oldalainak, passzusainak funkcionalitására. Erről szükséges részletesebben elmélkedni, hogy akár tézisként megfogalmazott, előre helyezett mondatai miként jelzik a történeteket és a történetek mögött rejtőző, csak jelzett, akár lélektanilag indokolt szereplői viselkedéseket (lásd alább). Jókai nyelvének különös gazdagsága, sokrétűsége, a felhalmozott biológiai, zoológiai stb. ismeretek seregszemléje, valamint a nyelvi jellemzések és játékok pazar kavalkádja nem kevésbé tanúsítják egy egynyelvűen is soknyelvű író virtuozitását. Ahogy Jókai átlép a nyelvi határokon, összejátszatja a különféle kétnyelvű és természetes nyelvi fordulatokat, nem is szólva a vulgáris latin nyelvű kifejezések beiktatásáról – Márai nemzedékének még élő élménye lehetett, a mai (e téren műveltséghiányos) olvasó számára azonban már inkább gátolja, mint ösztönzi a folyamatos olvasást. Márai április 6-ai bejegyzése:

Éjjel Jókai, *A mi lengyelünk*. A komáromi fegyverletétel, Klapka, a honvédtizedelés, a pénz-rémregény... 77 évesen írta, akkor vette el a zsidó Grósz Bellát, felesége zsidóságnak akart elégtételt adni ebben a könyvben. Sok érdekes történeti adat (nem megbízható). Jókai – ellentétben Krúdyval, Mikszáthtal – soha nem cinikus.⁹

Ez utóbbi nem csupán Márai véleménye, s amit írói (elbeszélői) szándéknak tulajdonít, nem teljesen igazolható föltevés. Jókai regényeiben (például *A kőszívű ember fiai*ban) jóval korábban is bőségesen lelünk pozitív zsidó szereplőket. Itt inkább a korszak előítéletessége kap (elégikus tónusú) bírálatot: ez az előítélet ugyanis az egymás megtagadására ítelt szereplők közé áll, és mindkettő boldogtalanságához vezet. Több korábbi műben ennél nagyobb akadályokat is leküzdének a szerelmesek. Elfogadható, hogy ez-

8 MÁRAI Sándor, *A teljes napló 1967–1969* (Budapest: Helikon Kiadó, é. n.), 46, vö. még: 25, 50.

9 Uo., 59.

úttal nem a „társadalom” vagy a „társaság” fejezi ki rosszallását, „csupán” a női főszereplő nem képes átlépni azon a szakadékon, amelyet a valláskülönbségre építő előítélet teremtett. Április 24–26. között: „*Kedves atyafiak*. „Leírásai ellenállhatatlanok, ma is elevenek.” Nem kifogásképpen folytatja: „És ez a nagy író szexmentes.”¹⁰ Ez utóbbit Márai ki is fejt. Persze, ha több kései regényébe, elbeszélésebe belelapozott volna, visszavonta volna állítását. 1968. január 18. és 21. között hosszabb bejegyzése:

Olvasmány Jókai, *Törökvilág Magyarországon*. 1852-ben, három évvel a szabadságharc legyilkolása után, a Bach-korszak kezdetén. A romantikus, jókais képtelenségek között okos, éles szemmel látón és megrajzolt emberi arcélek, Teleki Mihály, kitűnően. Aztán pokol és mennyország. De Jókai soha nem „giccses”. Mindig az, aki, akkor is az, amikor giccset ír. A hatásvadászó ponyvairó giccses, mert a giccs túlzásaival és képtelenségeivel olcsó hatást akar... Jókai nem akar hatni, mindig ugyanaz, tökéletes, akkor is, amikor azt adja, ami egyik lényege: a színtiszta, őszinte, hamisítatlan giccs. Hugo az olvasóra sandított, amikor *A Notre Dame-i toronyőr* vagy *A nyomorultak* rémalakjait írta – Jókai nem figyel senkire, mert ő a giccs. Csodálatos író.¹¹

Az idézőjellel kétségbe vont „giccs” és az anélkül megnevezett közé helyeződne Jókai? És milyen is az a színtiszta, őszinte hamisítatlan giccs?

Mégsem állíthatom, hogy ezúttal nem hoz zavarba Márai. Újra: giccs idézőjelben, tagadással, aztán állítva, végül kiterjesztve az írói személyiségre(?)... Illetőleg: feltételezve egy szándékmentes, szinte steril attitűdöt, szemben a Jókai által több tekintetben bevallottan követett Hugóval. Följebb Jókairól is úgy vélte Márai, hogy „rémregényt” ír (úgy gondolom: ez nem minősít). Természetesen egy, az „olvasmányról” a naplóban futólag megemlített jegyzet korántsem egy esszé vagy értekezés következetesen végigvitt álláspontja, ám a legutóbb idézett mondatok sem tágítanak attól, hogy talán éppen ezért *csodálatos* író Jókai. S ez az *éppen ezért* irányíthat bennünket tovább. Az önazonosság, a nyelvi gazdagság, a leírások elevenisége mellett vagy azon túl egy regényalakzat mestere. Egy korszak életének úgyszintén tökéletes leírásaként is kiválik Márai számára a 20. század magyar és világirodalmából. Talán (Márait követve) arra következtethetnénk, hogy Jókai nem a realista vagy a naturalista esztétikai, narratológiai igényeknek feleltethető meg, hanem *a maga prózavilágán belül* vannak olyan meghatározók; – akár ismétlődések formájában megnyilatkozó tényezők –, amelyek elhárítják a nem romantikus, nem jókais igényeket. E tényezők jellemzői – annak ellenére, hogy az írói pálya az 1840-es esztendő közepétől a 20. század elejéig ível, s mintegy hatvan, regénytörténetekben gazdag esztendőt fog át – valójában minden változása, változata ellenére – kitapinthatók, megnevezhetők; hozzátéve, hogy a kutatás által csak kis részben kimutatott konkordanciák, jelenetek, alakok, események és leírások ismétlődése nem a kifáradás-hanyatlás jeleit mutatják. Sokkal inkább az ismétlések egybevetésekor feltáruló, arra vonatkozó írói „terv” látható, hogy a motívumok, a helyzetek, a locusok minden elő-

10 Uo., 68.

11 Uo., 155.

fordulásukkor kicsit mások (vagy nagyon mások), nem pusztán jelentéktelen eltérések, hanem annak tudatosulásai, hogy az egyszeri alkalommal nem merül ki e szituációk, mondások vagy figurák közlési potenciálja. Éppen ellenkezőleg, s ezek sűrű előfordulása az írói gazdagság jelzője, a többféle megközelítésmód új és új felismerésekre, az egyszer már megfogalmazott írás új lehetőségeire, a bevégezhetetlen újraleírásra ösztönöz.

Mindenesetre Márai naplójegyzetei (melyeket még több idézettel lehetne gyarapítani) a Jókai-életmű eladdig nem vagy kevésbé felismert mozzanataira figyelmeztetnek. Az előbb említett, giccses „betét” talán Feriz bég és Azraële jeleneteire utal. Az ifjú Jókai az 1850-es évek elején, de később is szívesen él afféle jelenetezéssel, amelyben egy ifjú hölgy megvallott vagy eltitkolt szerelméért boldogan áldozza föl magát (Bolivar sorsfordulata is ilyen áldozatnak tulajdonítható egy novellában). Ugyancsak részletezendő az a tárgyi és nyelvi gazdagság is, amellyel Márai (az emigráció nyelvi magányában) nem tud betelni. Alább sort kerítek arra, hogy bemutassam, egyes tárgyak miként lesznek cselekményalakítók; egyes, jelentéktelennek tetsző objektumok, „elírások” mint fordítják meg, térítik el akár a történelem menetét. A cím szerinti *Egy asszonyi hajszál*, mely éppen azért szökött egy leveleket rejtő dobozból a címlapra, mivel „holt” tárgyként váratlanul lényegi szerephez jut; ugyanebben a regényben szintén kihat az európai politika alakulástörténetére a *pair—père* szó pár, mely kimondva ugyanúgy hangzik, ám leírva más-más jelentésű: főrend, illetve apa. Márai nyomán (ezt fentebb már sejtettem) érdemes alaposabban szemügyre venni néhány elbeszélés bevezető mondatait.¹² Nemcsak vagy nem elsősorban az esetlegesen előlegezett információk miatt (jóllehet összegezhetik, ami ezután következik). Olykor azért, merthogy tágabb kontextusba helyezik a történetet, olykor azért, mert a címmagyarázattal szolgálnak, olykor azonban azért, mert tartalmazzák azt az önreflexiót, amely nem kíséri a történet elbeszélését, hanem ekképpen, bevezetőként lehetővé teszi az akadálytalan, a kitérőktől mentes történetmondást. Mindenképpen szükséges egészen (ezúttal) közel menni néhány Jókai-elbeszéléshez, részben hogy feltáruljon a Máraitól (és persze másától is) regisztrált gazdagság. Ez nem csupán nyelvi, nem csupán tárgyi, nem csupán különféle tudományágakból idemenekített ismeret. Éppen ez a bámulatra méltó gazdagság érteti meg Jókai sikerét, s hozzásegíthet ahhoz, hogy a mára szinte Jókai ellenében működő, legalább a Jókai-regényt kiiktatva alakuló regénytörténetekhez közelebb láthassuk íróink számos művét. A „kiiktatott” Jókai szoros olvasása azonban meglepő közelébe hozza a forma-romboló/teremtő 20. századhoz az általa teremtetten alakzatot.

Feltételezem, hogy Márait nem a régi idők iránt érzett nosztalgia vezette, nem a *laudator temporis acti* indulatával olvasta Jókait, és még az emigrációban sem csak

12 Itt csak egy később kidolgozandó tanulmány ötletét említem, az *Egy halálítélet* című elbeszélés bevezető soraira hivatkozva. Jöcskán lerövidítve egy párizsi tablót, az elbeszélő egyetlen templomot említ, mely a „vaudeville-színházhoz épült.” Eleve a színjátszás, a másképpen látszás toposzát bevezetve. Új szertartásrendet, rituálét követel az újkor „kárhozatos istenség”-e: „a pénz. A vivienne-utcai templom az ő temploma, – a börze.” Innen indul a „rémtörténet”, álcázással, hűséggel, szerelmi szenvedéllyel, árulással, polgári bírósággal, lelepleződéssel zsúfoltan. E bevezetés tömöríti mindazt, ami a torzult emberi viszonylatok során bomlik ki, a történetet lényegében befejezetlenül hagyva. JÓKAI Mór, „Egy halálítélet”, in JÓKAI Mór, *Árnyképek*, Jókai Mór összes művei 14, 120–126 (Budapest: Révai, 1905).

a belefeledkezés zsongító vágya ösztönözte, hogy feledje helyzetét, korát, vitáját és ellenkezését az egykorú magyar és világirodalommal. A lenyűgöző olvasmányélményen messze túl – noha nem vagy alig megfogalmazva –, egy Krúdyhoz hasonlítható, ám a 19. századi romantika merész cselekményvezetésével jellemezhető, a jelen számára sem érdektelen, továbbá nem az emlékezet archívumába záruló életművet fedezett föl, amely minden látszólagos „képtelensége” ellenére – vagy éppen azért – olyan élet- és emberismeretről, élővé tett korszellemről árulkodik, amely Márai számára megjeleníti az így átékelhető 19. századot. Illetőleg azt a világot, amely a Jókai-művekből jól érzékelhetően kirajzolódik. S melyben a „képtelennek” ugyanolyan „hírértéke” van, mint az étellel teli zsánerképeknek. Akképpen mutat akár tragikus, akár komikus irányába, hogy mindezt pazar nyelvi gazdagsággal viszi színre, melyben a képzelőerő hatja át a nyelvet, s a nyelvből magasodik föl a képzelőerő.

Innen úgy gondolhatjuk tovább – immár a Márai-kutatások ambiguitását is figyelembe véve –, hogy az eseménydús történéseken áttetsző, néha az egymásra halmozódó események mögé tekintve, olykor naivan, máskor a mélybe hatolóan pszichologizáló Jókai-prózában a váratlanul kibukó önreflexív mozzanatok, az érzelmest-érzelgőst kiegyensúlyozó elidegenítő passzusokat, egy ideologizálásra mindig készen álló magatartás feltűnését a regény/elbeszélés-terv lényegi részeként értelmezzük.

Nem egy esetben megkettőződik, sőt meg többszöröződik az elbeszélői figura. Megeshet, hogy az elbeszélő visszavonul, de nem pusztán „tudásának” hiányosságai miatt. Az utóbbi időben felfedezett regény, az *Egy ember, aki mindent tud*¹³ irodalommal, írással, könyvkiadással foglalkozó fejezetét gondolhatjuk akár önkéntelenül kikívánczoló beismerésnek is. A nemcsak az enciklopédikus ismeretekkel, hanem makulátlan jellemmel rendelkező Jókai-hősök (mint amilyen Berend Iván vagy Tatrangi Dávid) mindentudása fordul a visszájára, példázva a két kultúra birtoklásának kudarc történetbe fűlő esélyeit.

Mintha a mindentudó Jókai sem kímélné magát: „Annak az embernek, a ki »mindent tud«, az a veszedelme van, hogy sok ember van a világon, a ki csak »egyet« tud, de azt az »egyet« jobban tudja, mint ő; ő mindent tud, de félíg; ez pedig csak egyet tud – egészen.”¹⁴ Nem az önkritika, hanem az önparódia munkál az említett regénynek e soraiban. A Jókai-regények tárgyi tévedéseit, melyek könnyen feltárhatók, legalább oly kéjjel sorolta Gyulai Pál (egy életen át), a szakirodalom pedig a források félreolvasását vagy önkényes magyarázatát, mint teszi azt a regényben megszólaltatott magyar és idegen nyelvű kritika a Bojtorján (a zugújságíró) feldolgozta Rengeteghy Ottó-könyv-

13 STEINMACHER Kornélia Nóra, „«Egy ember, aki mindent tud»: A médiumok önreprezentációja és a spiritualizmus hatása egy Jókai-szöveg kapcsán”, in *„Fró leszek semmi más...”: Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben. Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, Tempevölgy könyvek 19, 186–200 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015); HANSÁGI Ágnes, „A magyar Bouvard és Pécuchet – Egy ember, aki mindent tud?”, in *uo.*, 201–225.

14 JÓKAI Mór, „Egy ember, aki mindent tud” (1874), in JÓKAI Mór, *Egy ember, aki mindent tud* (1874), *Egész az északi pólusig* (1876), *Egy asszonyi hajszál* (1878), s. a. r. SÁNDOR István, Jókai Mór összes művei: Kisregények 2, 4–102 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 27. HANSÁGI, *A magyar...*, 201. mottóként idézi.

vel. „Az ördög nem csak olvassa a kritikát, ő diktálja azt a kritikusnak.”¹⁵ S hogy ez a regény vét ama „szabály” ellen (Jókainak ezt többször felróták), miszerint a regény rendelkezék következetes, követhető szerkesztéssel és egységes cselekménnyel, Jókai rábízta a magamentségét elbeszélőjére, aki viszont a felelősséget a „hibáért” a regényhősre hárítja át:

Nekünk regényünk hőseit kell követnünk, ki nagy kárára a regény meséjében megkívántató egységnek, szüntelen más térre invitál bennünket, mindent elkezd, de semmit el nem végez. Egy másik regényem szenvedett már ily fogyatkozásban, s elismerem, hogy azoknál ez az én hibám; de a jelen esetről az egész olvasóközönség a tanúm, hogy nem én vagyok a hibás, hanem a regényhősem, a ki mindenhez ért. Sok helyre elmegyünk még véle.¹⁶

Abba a játékba von be az elbeszélő, hogy akarata vagy szabályismerete nem feltétlenül „úr a maga házában”. Hanem egy felsőbb (narrációs?) szándék vagy erő, de a regényen belül működő logika kilendítheti kerékvágásából a történeteket. Vagy éppen ellenkezőleg, kétséggé teszi a „szabályhoz” ragaszkodás célszerűségét, s inkább a cselekményhez, a szereplőkhöz valóban illő „logikának” engedelmessékedik. Nem is szólva a szereplői akarat és nézőpont érvényesüléséről.

Erre jó példa lesz a Jókai-értelmezésekben csekélyebb jelentőséghez jutó „kisregény”, az *Egy asszonyi hajsza*,¹⁷ mely a történelem váratlanak, megokolatlannak és nagyon kevésbé kiszámíthatónak/megtervezhetőnek tetsző fordulatait, a mottóban idézett Pascal-féle „bon mot” szerint prezentálja. Hogy Pascal történetbölcseletet rejtett el e kurta mondanásban, a tőle talán függetlenül megfogalmazódó „kisregény” szolgálhat igazolásul. A mű természetesen nem mellőzi a finomabb és durvább diplomáciai fondorlatokat, intrikákat, vesztes és győztes csatákat, honarulásokat és előnyös/előnytelen békekötések historikumának ecsetelését. Francia–lengyel–Habsburg–török–kozák–orosz–svéd–magyar érdekeltiségi, színterű cselekménnyel, az európai történelem nevezetes alakjaival, mellékszereplőivel találkozunk a műben. Ezek a szereplők meggondolatlan, illetőleg nagyon is meggondolt, önzetlen, bosszúból fakadó cselekedetei annak részeivé válnak, amit a 17. század végi európai történelemnek nevezünk.¹⁸ Mégsem csupán politikai, gazdasági (inkább dinasztikus) vagy katonai okokból alakulnak úgy az események, hogy megfordulnak a hatalmi konstellációk, hogy szövetségesekből ellenségek lesznek, és szinte senki nem marad abban a helyzetben, amelyet magának megtervezett. Pascal

15 JÓKAI, *Egy ember...*, 32.

16 Uo., 65. Ezt követi a főhős tükörképének mondott önértelmező monológja. Az idézetet HANSÁGI „az implicit szerző színrevitelének” példajaként említi, vö. *A magyar...*, 222.

17 JÓKAI Mór, „Egy asszonyi hajsza” (1879) [s. a. r. RADÓ György], in JÓKAI Mór, *Egy ember...*, 267–403.

18 A regény kritikai kiadásához készült jegyzetek kimutatják az író (talán szándékolt) kronológiai tévesztéseit, de azt is, hol tér el forrásaitól, hol függetleníti narrációját, mely az asszonyi hajsza európai-politikai jelentőségére fut ki – saját elképzelése szerint. Forrásai között a sokat forgatott, könyvtárában is meglévő francia szerelmi szótár mellett francia nyelvű történeti mű is megtalálható. A kritikai kiadás sem készítette a kutatást az értelmezésre, egyébként is szerénynek mondható a kritikai visszhang.

a meglepő, önmagában jelentéktelennek tetsző tényezőt emlegeti: *Kleopátra orrát*. Továbbgondolhatjuk, miképpen jeleníti meg a hírhedt szépségű egyiptomi királynőt, akinek orra eszerint világpolitikai tényező volt, hiszen ha „kisebb” lett volna, akkor Antonius nem szeretett volna bele, akkor másképpen alakult volna az Antonius–Octavianus-viszony, akkor nem szólhatnánk az actiumi csatáról, s talán a római világbirodalom sem olyanná formálódott volna, amilyenné lett. A lényeg, hogy a történelem nem (pusztán) a „jelentős”, kiemelkedő események, nem a „szerves” fejlődés, nem a végzettedacoló, a lehetetlent kísértő emberi akarat, uralkodói, hadvezéri, államférfiúi, „politikusi” szervezés nyomán változik. Hanem szerepe van (még hozzá nem akármilyen!) a történészek által figyelemre sem méltatott, kizárólag az adott jelenkor illetékes ágensei által, akarva-akaratlanul lényegivé avatott jelenségnek, netán apró mozzanatnak, imponderabiliának. Amely azáltal, hogy olyan, amilyen, beleszól a történelembe, tárgyi mivolta ellenére (ismét: vagy éppen azért!) viszonyok összeszővődéséhez járul hozzá, szétbonthat szövetezéseket. A Jókai-regényben államközi kapcsolódásokat rombol, politikai és személyes rokon- és ellenszenvekre van perdöntő hatással. Az extrémnek vélhető és Jókainál a végsőig kijátszott, eredetére nézve pascali bon mot (félreértés ne essék: Jókai nem idézi Pascal mondatát, s nem találkoztam az életműben azzal, hogy bárhol idézte volna) nem csupán vezérmotívuma a regénynek – legalábbis az egyik, a talán fontosabbik, minthogy a mű címébe is ki van vetítve –, hanem az európai történelem fordulatait, diplomáciai játékait, országok sorsát eldöntő szövetségekötéseit és azok széthullását segít értelmezni.

Itt jegyzem meg, hogy e regényben úgy értelmeződik egy nemzetek közötti megállapodás, mint korai és ekkor még megvalósulatlan terv Lengyelország felosztására a „szomszédos” vagy közeli hatalmak között.¹⁹ Ez az előrevetítés egy beavatott, megbízható elbeszélőt tételez föl, ha másutt nem, éppen ez az elbeszélői beavatottság kérdőjeleződne meg. Egy másik megjegyzés: a Habsburgok titkos ügynöke a király udvari bolondja. Ez önmagában is kérdéseket vethet föl. Az ügyesen intrikáló udvari bolond végigszolgálja a sűrű trónváltozások következtében az új királyokat is, mintegy jelezve, hogy az effajta – udvari – bolondság mennyivel tartósabb a királyi méltóságnál, és hogy egy történelmi mellékszereplő legalább úgy mozgathatja a szálakat, mint egy uralkodó.

A félreértések elkerülésére: Jókai *regényt* írt, melynek tárgya érintkezik az európai uralkodóházak „botránykrónikáival” (*chronique scandaleuse*), gyakori összeesküvéseivel, még inkább érdekházasságaival, a lengyel uralkodók és a nemesség viszállyaival, a *veto* jog következményeivel, egyben szerelmi történetek és hősi harcok, a megfutamodások eseményeivel. S ha egy (történelmi) regény „regényes” a szónak a 19. századi értelmében – márpedig az *Egy asszonyi hajszál* történelem- és személyiségszemléletét a francia/franciás romantika élteti –, ez azt is jelentheti, hogy a regény (legalábbis „programjában”) igényt tart a „történelminek” a 19. század második felében elfogadott jelző-

19 „A lengyel király egy levelet írt hozzá; melynek borítékán a svéd király nevét követő címek elszámhlása után csak kétszer volt odatéve et caetera. Háromszor kellett volna odatenni. / Ennek a harmadik »etc«-nek elmaradása elég ok elpusztítani egy egész nemzetet. / Ekkor született meg először Lengyelország felosztásának a terve.” JÓKAI, *Egy asszonyi...*, 335.

jére. Jóllehet mind forrásait, mind a forrásokhoz való szuverén viszonyát figyelembe véve sem a krónikás előadás, sem az oknyomozás nem sajátja, annál inkább az éjszakai, groteszkbe fúló jelenetek, a titkok különféle „törvénytelen” gyermekek körül stb.

Az „egy asszonyi hajsza” talán amiatt is, hogy a mitológiából (Bereniké haja) meg az irodalomból (bár Jókai által nem említve, de a magyar irodalomban jelentékeny hajtörténetű Pope-elbeszélő költemény, *Az elrablott hajfür*, 1714) köszön vissza, ebben a formában a költő hozzáadása. Költői hozzáadás a történetíráshoz, nem a történész „narratívája”, hanem az asszonyi hajsza európai (történelmi) perspektívából szemlélő íróé, aki szerint a történelemnek – a regényben példázott okból – lehetséges, sőt elfogadható efféle olvasata.²⁰ Annál is inkább, mivel (visszaulva Pascalra) a történelmet nem mindig az mozgatja, ami szembetűnik, ami látható, hanem ebben az esetben (s talán máskor is) az, ami rejtett, amire senki nem gondol, ami nem szándékolt, még ha nem is véletlen. Mindezek után nem fölösleges, ha belelapozunk a regénybe, s annak mondataiból ismerkedünk meg a „vezérmotívummal”, melynek történelemalakító/szerző jelentőségére derül fény. Az elbeszélő az olvasóra bízta: hihető-e fejtegetése, nem csempészett-e a fejtegetésekbe akár szemernyi iróniát, vagy szemben az oknyomozó történetírással: annak „vakfoltjára” mutat rá.

Tudjuk jól, hogy annak a csodálatos növénynek, aminek asszonyi hajzat a neve, amióta csak a költők belemesterkedtek a história-írásba, a legrégibb időktől fogva mindig akadt megdicsőítője.; Berenice haját a csillagok közé fölemelték; a karthagói nők haja az utolsó »bellum punicum«-ban szerepelt, mint kézíjak idege. Egy ilyen tömör, ragyogó hajsztörtérről fellelkesülni nem is lehet valami nagy fantázia: ez a márványhomlokokról aláomló kuszált sugárözön, a villanyosság rejteke, a hidegvérű filozófot is képes fantasztává galvanizálni, ez a százezer húrú hárfa, aranyból, ha szőke, acélból, ha fekete, akárkit költővé avathat: azon könnyű játszani; de a mi regényünk *egyetlen* egy szál hajról szól csak; »egy« asszonyi hajszálról. És azután éppen ez a hajsza volt az, amin múlt, hogy Európa térképe egészen át nem változott –, hogy Magyarországon egy magyar gróf új dinasztiát nem alapított – hogy a török szultánok stambuli rezidenciájukat Béccsel nem váltották fel –, hogy Lengyelországban nem francia királyi vér uralkodik –, hogy Moszkvában nem a lengyel parancsol, ez mind egy hajszálon függött [!] – s azon múlt, hogy az a hajsza nem szakadt el.

Az asszonyi hajsza nagy hatalom a világtörténetben. A legokosabb emberek képesek mindenféle babonát elhinni egy asszonyi hajszálról. Ha Gordius király a szekérére vetett feloldhatatlan csomót nem somfaháncsbul, hanem egy szál asszonyhajból bogozta volna össze, azt még Nagy Sándor sem tudta volna se felbontani, se kettévágni.

20 A francia diplomácia által szított lengyel főúri összeesküvés Sobieski ellen igen előre haladt; Lipót császár viszont már csak Sobieskiben bízhatott. A helyzet válságos volt, Sobieski esetleges trónfosztásával megszűnt volna annak lehetősége, hogy I. Lipót segítséget kapjon a törökök ellen. „Egy hajszálon függött minden, s – ez a hajsza nem szakadt el.” Uo., 389. Az elbeszélés olvasói egyetértésre számít; a szöveg itt egy európai politikai helyzetre vonatkozik, de motivikusan utal a címmel induló, ismétlődéssel erősödő, a történetre/történelemre ható tárgyra: a különös és az egyedi értelmezi egymást, hogy annak a bizonyos hajszálnak (az egyedinek) történetére fény derüljön, így az általánosba emelkedhessen.

Tehát az elmesélendő történet összefüggését képezi egy valóságos, nem allegorikus, de aranyveres női hajsza.²¹

Annyi közbevetés idekívánczik, hogy az elbeszélő bevezetésként közli ezt a fejtegetését. Ez a bevezetés mintegy előrevetett összegezés: Franciaországban vagyunk, egy önkényes-jókaik időszámítás szerinti „rémregényes jelenetben”, amelynek azonban egy mozzanata később, a lengyelországi színtéren fontossá válik. A „tárgy” megjelenik, szó esik egy tollszárból formált gyűrűről, amelyet az egyik szereplő egy szál haja font körül. Az elbeszélő megjegyzése: „A francia nők aztán azt a javítást tették a divaton, hogy lószőr helyett emberi hajszálatat használtak.”²² A cselekmény más irányba térül, a IV. fejezetben csak mellékesen említődik, még ha egy bekezdésnyit tesz is ki:

A hajszállal átfont gyűrű is ez utóbbi volt. Ugyan jó, hogy ezt a gyűrűt nem vette valaki más észre, mert ha azt a hajszálat lebontották volna arról, ez sok titokra vezetett volna. Olyan hosszú szál aranyveres haját, mely erős volt és vastag, mint a lószőr, másnál nem lehetett találni, mint Nevers hercegnőnél. A visszanyert gyűrű aztán el lett téve a családi ereklyék közé: – későbbi nagy szereplésnek fenntartva.²³

Az elbeszélő maga javasolja, haladjunk tovább e „rémtörténetben”, nem is említi a hajszálat, majd csak a kibontakozás kezdetén, egy újabb szerelmi történet, intrika bonnyodalmaiban. Ám e hajszál motivikus szerepe nem csökken, a történelemszemlélet „asszonyi-hajszál-szempontról” nem veszít jelentőségéből. Így lehet „vitaszöveg” a regény a történetírással s a történelmi regénnyel; hitelességéért az elbeszélő szavatol, ez is történet, csupán a *miért* kérdésére lesz majd eltérő a felelet. Ám innen ez a *miért* az elbeszélő tudósítása alapján minden részletnél, minden történetírói magyarázatnál, minden, a történelemkönyvekben részletezett fejtegetésnél „igazabb” értelmezése annak, ami történt, meg annak, ami nem történt; ennek következtében állítható, hogy „az asszonyi hajszál nagy hatalom a világtörténetben”, ez azonban a regényegész tanulmányozása után igényli az olvasótól a beleegyezést.

A másik, korábban már jelzett motívum, egyben az események fordulatait indokló, ezúttal *írási* „dokumentum” a regénynek későbbi helyén lelhető:

Ulászló franciául jól beszélt, hanem a francia helyesírásban nem volt egészen nyeregbiztos. Mikor a D'Arquienhez intézett levél címzésével vesződött, Wawrához folyamodott tanácsért: hogyan kell D'Arquien címében ezt a szót írni »pér«?

A bohóc ahelyett, hogy tisztességesen diktált volna neki, *père*-t mondott a tollába. Azután azt is kívánta tudni a király, hogy a herceg szónak megfelelő ígét nagy vagy kis betűvel írják-e a franciában? Wawra természetesen azt mondta neki, hogy kicsinnyel.²⁴

21 Uo., 269–270. A Bereniké hajára tett utalás Kallimakhosz elégiájához utasít, persze a *Dictionnaire de l'amour* áttételével.

22 Uo., 276.

23 Uo., 279.

24 Uo., 303. Wawra „bohóc”-kodásáról nincs információnk, furfangos kérdéseiről, megjegyzéseiről annál

A levélben aztán ez áll: père et duc; amit az elbeszélő le is fordít: atya és fülesbagoly. Kiegészítésül annyit, hogy Mária Lujza kéri a francia királytól D'Arquien márkivá történő kinevezését, azaz herceggé és *pairré*. A diploma azonban sosem jött meg. „Ez volt az egyik ok, amiért a világtörténetben egyik legnevezetesebb fordulópontnak kellett beállani.”

Eltöprenghetünk azon, hogy az udvari bolond (Wawra) miképpen tudhatja jobban a francia helyesírást a királynál; hogy a király egy bizalmas levél helyesírási problémáját miért az udvari bolonddal osztja meg. Igaz, Wawra rendelkezik olyan képzettséggel, hogy Habsburg-érdekeket képviseljen, elég ügyesen, hiszen senki nem sejtí ilyen irányú elkötelezettségét. Ez az idézet lényegében az asszonyi hajsza világtörténeti szerepének „párja”, a történelem mozgatóerőivel szemben kevésbé számon tartott tényező, amely a könnyen elszálló szó ellenében (miként a szólás tanúsítja) az írás maradandóságát erősíti. Igaz, másutt a beszédnek is lehetnek előnyei a maradandó írással szemben: a hanglejtés, a mimika, a gesztusok segítsége adhat többletet.

Jókai valamennyi lehetőséggel él; hol az írásnak, hol a szónak elsőbbségét hirdeti. Petőfit így jeleníti meg: „arczkifejezése komor, rideg, járása mint a távgyaloglóké; hangja tompa, de mikor az ihlet lángja átmelegítette, ez a mozdulatlan arcz ragyogott, ezek a csapott vállak földgömbemelő Atlasz vállaivá nőttek s midőn lelkesítő költeményeit szavalta, hangja az indulatoknak minden változatait zengte, sírta, mennydörögte”.²⁵ Másutt a nyelvi humor az egymástól távoli jelentésű szavak összecsengetéséből származik, ilyenkor a kimondás röpke elcsengésével szemben az írásbeliség élvez előnyt: „(Nem akartam ezt az adomát előbb közölni, mint a »vita« befejeződött, nehogy az ellenzék fegyvert kovácsoljon – ebből pedig kitelt volna egy mitrailleuse)”²⁶ – a befejeződött és a mitrailleuse távoli összehangzása mellett, az ellenzék fegyvert kovácsolásának és a francia alakban közölt sorozatlövésnek viszont jelentésbeli rokonsága gondolkodtat el.

Visszatérve Wawra tanácsára, az első megközelítésben nincs többről szó, mint helyesírási problémáról. Valójában az eltérő írású, de ugyanúgy kimondott szavak személyiséget, „rangot”, helyzetet, méltóságot fejeznek ki, vagy éppen azoknak ellenkezőjét, a méltóságtól megfosztottságot, a gúnyolódást egy személyen (fülesbagoly). A levél üzenetet tolmácsol, személytől személyig hírt hoz, ám az íráskép (ezúttal a küldő akaratára ellenére) megnevezi az üzenetet kapó helyét, „rangját”. Ennek az udvari körökben meghatározó jelentősége van, kijelöli a személy „mozgási terét”, megbecsülésének fokát, tudtul adja, hol áll a levél címzettje a királyi udvar hierarchiájában, mint ahogy a „diploma” hiánya is. A jelentéktelennek tetsző tárgyi, írásos nyomok egyáltalában nem ártatlanok; megrögződöttségükből cselekvések, indulatok, helyzetértelmezések

több. Az sem tudható, miként sikerült (bécsi küldetését leplezve, de „iskolázottságának helyét” nyilván nem titkolhatva) a lengyel udvarban tartósan biztosítani helyét; mint nem tűnt föl egyetlen lengyel királynak: mit és hogyan képvisel. Ez a bohóci státus előjogokkal jár, nemcsak Jókainak ebben a művében. Másutt azonban más módon hat a történetre.

25 JÓKAI MÓR, *Életemből: Igaz történetek, örök emlékek, humor, útleírás*, Jókai Mór összes művei, Nemzeti díszkiadás 96 (Budapest: Révai, 1895), 12.

26 JÓKAI MÓR, „Babszemek”, in JÓKAI MÓR, *Őszi fény: Újabb elbeszélések* (Budapest: Révai, 1898), 296.

származ(hat)nak. A történelem menetét kevesek által tudottan befolyásolják – s mint Kleopátra orra –, megváltoztathatják a föld arculatát.

Az természetesen továbbra is nyitva marad, mennyire tulajdoníthatjuk az elbeszélő történelemszemléletét, a pascali indíttatású felfogást a Jókaiénak, hiszen nem egy elbeszélése, regénye, színműve egészen más előfeltevéseket tartalmaz. Nem kétséges, hogy egymástól eltérő narrációs stratégiákról van szó: másképpen bonyolódik egy történet annak tudatában, hogy egy krónikás, történetírói forrásokhoz (legalább részben) ragaszkodó eseménysort bont ki a regény, s a történeti vonatkozásokat a romantika elbeszélői felfogása nem (vagy többnyire nem) kérdőjelezi meg. A szenvedélyek és személyes elkötelezettségek küzdelmei, a szereplői viszonyok szervezettségének különféle módjai keresztezhetik ugyan egymást, de az előtérben vagy inkább a háttérben, a történelem ki- és megkerülhetetlen folyamatában történik ítéletmondás és „igazságosztás”. Másképpen komponálódik meg az a próza, amelyet előadva nincs kétség a történeti események egymásutánjával összefüggésben, hiszen a hivatkozható források (valamilyen mértékben) hitelesítik. Ellenben a történetíróktól nem igen becsült imponderabiliák, a jelentéktelennek tetsző mozzanatok, tárgyak (mint az asszonyi hajszál) ott rejtőznek a valóban fontos cselekvésekben, feltáratlan okul szolgálnak a váratlan fordulatokhoz. Ehhez ugyanúgy kell a regényírói stratégiának igazodnia, mint az elfogadottnak minősített történelmi regényekben. A kérdés mindazonáltal megválaszolatlan: az asszonyi hajszál, az udvari bolond helyesírási tanácsa miképpen illeszthető be az elbeszélő történelemfelfogásába, amely rákérdez a történelmi fordulatok okaira és következményeire. Hiszen itt nincs, nem lehet szó a történelemnek vélt cselekménysorozat mozgatórugóiról, pusztán egy tárgyról, egy írásképeről, melynek nincs jelene, múltja, jövője, nincs időbeli és térbeli kiterjedése, pusztán *van*, fedettségben, egyszerűségben (megismétlődése nem lehetséges, hiszen akkor már fölismerhető, és elveszítheti hatáspotenciálját), a maga látszólagos jelentéktelenségében.

Az elbeszélő szinte merev arccal, mint egy tényt közölve veti oda, fejti ki egyfelől a tényállást, másfelől a következményeket. Ezek a következmények „drámaiak”, mégiscsak Európa sorsáról van szó; ennek megfelelő az emelkedett előadásban a befejező mondatok gondolatritmusa, a „hogya”-gyal indított mondatok párhuzamai, valamint az ellentét, amely az asszonyi haj „mitológiája” és az egyetlen hajszál történelemalakító jellege között feszül. Egyszóval az önmagában jelentéktelennek, a történelem tanulmányozása során eddig ismeretlennek tűnő jelenség áll szemben a történelem és a mitológia „szentesítette” hagyománnyal. Mindenképpen hat az egyik a másikra, az asszonyi haj történelmi szerepe mintegy hihetővé teszi az egyetlen hajszálét (amely történelmi fordulatok előidézője lesz), és viszont: ez az egyetlen asszonyi hajszál vetélytársa lesz a történelmi szerepet betöltő asszonyi hajkoszorúnak, így (s ez már az *Egy asszonyi hajszál* önlegitimációs törekvéseként aposztrofálható!) jelentőségben előre lép, betör abba a szférába, amelyben a történelmi események igényelnek és kapnak magyarázatot. Mint ahogy a (francia) helyesírással sem lehet „játszadozni”, hiszen az ilyen (vissza)élés szintén kiszámíthatatlanná váló események sorát indíthatja el. S bár imponderabiliákról van szó, korántsem a „hétköznapi életből” származtatható „törté-

nelmi” tapasztalatok egyikéről: a helyesírási tévesztés egy nagyhatalmi intrika része, mégsem nüanszokat is figyelembe vevő diplomáciatörténet.²⁷

Az elbeszélő maga utal arra, hogy ebben a regényben nem érdemes keresni az okokkal alátámasztott tévedhetetlenséget, a szereplők nem úgy cselekednek, ahogy az okok és következmények szoros összefüggését kereső kritikusok feltételezik, hanem a maguk logikája szerint. Egyetlen példa a regényből. Az előzmény: a trónra lépő király durván eltaszítja és eltaszítottja egykori, nyomorba jutott szeretőjét, gyermekével, a megszegyenült, kétségbeesett asszonyt egy nem túlságosan nevezetes nemes karolja föl:

Regényesebb volna, ha úgy adnók elő, hogy ez valaha imádója volt az elvetett asszonynak, s most kétségbeestében ő jött oda, kezét nyújtana neki, hogy bukásából felemelje: de vázlatunk ily szimmetrikus vonásokat nem tűr. Ennek minden része sajátos, idegenszerű, a népfajt erős kifejezésekben jellemző ötletekből áll. Sziczinskinak nem volt semmi köze az asszonyhoz.²⁸

Felfogható ez a „betét” (hasonlóan a Jókainál gyakori, regényekből, elbeszélésekből történő „kibeszélésekhez”, melyeknek humort keltő változatairól is tudunk) egy írásmód védelmének. Annak nevezetesen, hogy egy regényben nem feltétlenül szükséges mindent megokolni, de nem előlegezi a regény e helye az „akaratlan cselekvés” Dosztojevszkijtől, majd André Gide-től ismert módját sem. Az elbeszélő fölöslegesnek érzi indokolni, akár a jellemrajzhoz is, hogy miért cselekszik a regény szereplője nem feltárt saját „elképzelései” szerint.

A regény további menetében Sziczinskinak majd jelentékeny szerep jut bosszúja kinyilvánításakor, ami szintén váratlan fordulat, ám összefügg az idézett jelenettel.²⁹ Másrészt arra utal az elbeszélő, hogy ez a regény elsősorban „lengyel” történet, a legtöbb alak a lengyel történelemből lép elő. Ennek következtében az elbeszélőnek engednie kell azoknak az imagológiai előfeltevéseknek, amelyekből – szerinte – a lengyel történelem tanulságai alapján (trónváltások, a veto, a nemesi köztársaság belső küzdelmei stb.) a lengyelség-kép kialakult.

Tehát az *Egy asszonyi hajsza*: lengyel, lengyelség-regény, ennek megfelelően kell szemlél(tet)ni az egyes szereplők (akik a 17. század utolsó évtizedeinek gyermekei) cselekvéseit.³⁰ S ha erre vállalkozik egy elbeszélő, akkor jár el helyesen, ha nem alkalmazkodik ama „szabályrendszerhez”, amelyet a 19. század nem egy kritikus előírt, hanem egyrészt saját regénytervét dolgozza ki, a maga történelemfelfogása szerint, másrészt módosítja azokat a nemzetképi jellemzőket, amelyekről a lengyel (általában) felismerhető.

27 Ama bizonyos gyűrűt átfonó/átfogó „asszonyi hajsza” ismétlődő történetdarabokban bukkan föl. JÓKAI, *Egy asszonyi...*, 384, 386, 392. („E leveleket az én szekrényemből lopták ki, egy hajsza segítségével, gyalázatos áruházzal: azért, hogy idecsempésszék a királynő szekrényébe.”) 397: itt tömörítve ismétlődik a két vezérmotívum, a hajsza és a francia helyesírás, tetézve a francia királynői göggel.

28 Uo., 324.

29 Uo., 327.

30 Természetesen más korokat megidézve más jellegű a lengyelség-kép. Csak kurtán utalok az 1848/49-es lengyel vonatkozásokra, Bem tábornokra – ezek Petőfi lengyel „motívumai”-val egybeolvashatók.

Ha mindezt mérlegre tesszük, sajnálattal kell lemondanunk arról, hogy az egy asszonyi hajsza történelemcsináló/felforgató erejét egy ironizáló elbeszélő prezentálná. Ha a regény más helyeinek rémregényes cselekménye groteszk vonásokat ölt is, az elbeszélő a nehezebb utat választja: végigmondja a történetet, követi a kronológiát, még ha igen szabadon bánik is az adatokkal. Annak tudatában, hogy az elfogadott, a hagyományos történetmondás esetleg a lényegit hagyja számításán kívül, a történetek nem úgy és nem azért fakadnak egymásból, ahogy a történetírás vagy a történelmi regényírás megkövetelné, illetőleg az olvasói elvárások, megszokások igényelnék. A cselekmény, a szerelmidinasztikus szálak eleinte zavartalanul látszanak összefonódni, az udvari, az államközi intrika úgy szövi a szálakat, ahogy az általában szokás. A cselekmény előadását azonban több ízben meg kell szakítani, mert egyszer csak nem az kezd történni, ami várható, ami a szerelmi-hatalmi bonyodalmakból, az intrikákból „logikusan” következne (és természetesen lenne az addig előadottak szerint), hanem valami más ékelődik be. Egy asszonyi hajsza és a francia helyesírás lassan fontosabbá válik, mint egy diadalmasan megvívott ütközet vagy egy elhárított államközi intrika, hiszen az csak a legközelebbi ütközetig siker, az újabb intrika pedig újabb nehézségeket támaszthat. A cselekményt megakasztó, kitérésnek elkönnyvelhető elbeszélői beszédről azonban kitetszik, hogy funkciója az olvasó rádöbbenése a „Kleopátra orra”-féle történelem-felfogásra, mely világtörténelmi fordulatot ígér, noha ugyanazzal az elbeszélői lendülettel a komikus eposzok tárgyát is megidézhetné. Hiszen Belinda ellopott hajfűrtje (amely a csillagok közé emelkedik a „furtsa vitézi versezt” végén) vagy két itáliai város harca egy vödörért szintén bajt okoz, harcra buzdít, igaz, közben a tisztelt és a fő helyre pozícionált eposz paródiájával kínál meg.

Az *Egy asszonyi hajsza* elbeszélője azonban elhárítja ezt a tetszetős lehetőséget. Ahogy az idézett hosszabb passzusban látható, mintha könnyed csevegéssel indítana, viszonylag hosszú előkészítés után tér rá a lényeginek sugalltra: miért változott Európa térképe, és miért nem úgy, ahogy változhatott volna.

Ezen természetesen nemigen opportunus humorizálni, mint ahogy a regény sem teszi. Az utolsó jelenet dezillúziós kicsengése, egy terv beteljesületlensége még azt a lehetőséget is felcsillantja, hogy az események nem véget érnek, hanem abbamaradnak, így a történet sem kínál semmiféle megoldást, sok minden függőben marad (noha Bécs megszabadul a török ostromtól, megnyílik az út egészen a Balkánig); s a leginkább: nem kezdődik párbeszéd a felszabadító Sobieski János és I. Lipót között, így Sobieski nem közzölheti gondosan előkészített javaslatait az immár hatalmát és birodalmát viszszeranyert uralkodónak. Ez az elmaradt párbeszéd, I. Lipót etikett követő merevsége (és mélységes hálátlansága) egyben kurtán zárja le a regényt, nem hagyva teret semmi másnak, mint annak, hogy I. Lipót magabiztosságában ismét megingathatatlan. S mint-hogy a lengyel király a magyarok, Thököly Imre ügyét is szóba hozta volna, ez a magyar olvasó számára igen beszédes.³¹ A Jókai korában (főleg Thaly Kálmán kutatásaival)

31 „Az ebersdorfi mezőn találkozott össze Szobieszky a császárral. (...) Egy teljes negyedóraig tartott a találkozás. Szobieszky beszélt a császárhoz, üdvözölte, gratulált neki, bemutatta a fiát, – s a császár mindezekre egy szót sem szólt: még csak azt a szót sem mondta ki, hogy: «Köszönöm».” JÓKAI, *Egy asszonyi...*, 404–405.

megalapozódó kurucszemlélet könnyen Habsburg-ellenesnek, de legalábbis I. Lipótot kedvezőtlen színben bemutató jelenetnek könyvelhette (volna) el; s a mai nézőpontból legalább annyi megállapítható, hogy I. Lipót gőgteli megjelenése a mű utolsó jelenetében a korábban említett dezillúziós hangulatot erősítette. Hiába szabadul föl Bécs, hiába menekül hanyatt-homlok a Bécset ostromlott török sereg, hiába teljes a Sobieski irányította koalíció diadala, még sincs kiegyenlítődés a regény végére, mégsem valósul meg az „elbeszélői” igazságszolgáltatás. S ha csupán állókép is I. Lipót és Sobieski közös jelenete, ez a közös kép el van rajzolva, mintha nem lett volna közös ügy. Ez a kép nem arányosan vázolja föl a két alakot, így boldog befejezés sincs, nem lehet – Sobieski úgy győzött, hogy nem kapja meg a sorstól (I. Lipóttól), amire rászolgált. Ugyanakkor a regény legrokonszenvesebbre formált alakjának ez a „katonai sikere”, a jövőt (Magyarország sorsát) illető kudarca árnyékba vonja a történeéseket, amelyek egy asszonyi hajszáltól és a francia helyesírástól függték.

A „történelem” sosem vidám események egymásutánja, noha az ágensek nem egyszer megkerülhetetlenül humoros helyzetekbe navigálódnak. Az elbeszélő azonban igyekszik fenntartani az egyensúlyt, így az udvari bolondot is „komoly” szerephez juttatja. A szereplők valamennyien a történelmi események között pozícionálják magukat, a nevezetesebbek történelmi szereplőkként kívánják magukat elfogadtatni, a kevésbé nevezetese (azok, akiknek mind a regényben, mind a forrásokban csekélyebb hely jut) belépnének a történelembe, annyira, amennyi lehetőségük telik. De egyik sincs – mert nem lehet –; tisztában azzal, hogy bármily látványos, erőszakos, kétségbeesett vagy ravasz tevékenységük sem hozza meg az általuk kívánt vagy elutasított fordulatot. Hiszen nem ismerik föl, mert nincsen módjukban fölismerni egy asszonyi hajszál vagy a francia helyesírás történelemformáló hatását. Ulászló király nincsen tisztában a francia helyesírással, nem tehet mást, mint gondolkodás nélkül követni Wawra tanácsát. Wawra gonosz tanácsa egy az általa művelt intrikák közül, gonoszkodás, bosszantás, melynek végső hatását nem tudja (honnan tudná?) kiszámítani. Az az elbeszélő, történetírói, politikai, államférfiúi, hadvezéri, diplomáciai elképzelés, miszerint a történelem a rendelkezésre álló (emberi) eszközökkel irányítható, csődöt mond: teszik a szereplők, amit tenni képesek, de a történelmet sem előreinni, sem visszafordítani nem tudhatják.

Az elbeszélő ezt a felismerését nem fordíthatja komikusba, igaz, tragikusba sem. Lengyelország sorsát ugyan mintha előre látná: 1878-ban (tizenöt évvel a lengyel felkelés után) elbeszélése a rokonszenv félreérthetetlen kinyilvánítása. Ennek ellenére az elbeszélő nem vagy kevésbé a történelemre összpontosít, illetőleg csupán annyiban arra, amennyiben az egyetlen asszonyi hajszáltól és a tévesztett francia helyesírástól függ. A mögöttes tényezőtől, amely minden másnál erősebbnek bizonyul.

A szereplők kerülhetnek (mint ahogy kerülnek is) komikus helyzetbe, de az elbeszélő rendet tart, az általa elképzelt regényírói rend szerint. A humoros gyakran egy kinevetést célzó szándékban nyilatkozik meg, a mások általi humorossá tétel igyekezetében. Ezért viszont egyensúlyi helyzetbe kerül az elbeszélő tárgyyszerűséget imitáló előadásával. Persze újólág fölmerülhet: mennyire lehet tárgyyszerű egy előadás, amely egy helyesírási félreértésből és egy asszonyi hajszálból vezeti le az európai hatalmi-ál-

lami viszonyok eseménytörténetének alakulását? A Jósika Miklós kezdeményezte magyar történelmi regény erre nemigen kínál lehetőséget. Az *Egy asszonyi hajszál* – úgy hiszem – azért is érdemel az eddigieknél jóval több figyelmet, mivel formájában szét-feszíteni törekszik a hagyományosnak tetsző történelmi regényt, jól körülírt téziséből teszi függővé a történeteket, e tézist dús cselekménnyel öleli körül, és nem utolsósorban megkísérli, hogy egy imagológiai előfeltevésben rejlő regényszerűséget bontson ki. Ami újszerűség a regényben, jól el van rejtve (talán azért is, hogy ne riassza meg az olvasót): nem egyszerűen a tézist igazolja a cselekménnyel, hanem a cselekvések furcsa összejátszásából kiindulva igazolódik a bevezető tézise, annak „poézise” elhárítja a tételes bizonyítást. A cselekményben kibomló tézis a regény során újabb adalékokkal részleteződik. Eközben (mint láttuk) az elbeszélő saját írásmódjára is reagál.

Természetesen az *Egy asszonyi hajszál* korántsem kivételes példa a Jókai-életműben, de talán a pascali *bon mot* legszerencsésebb és legteljesebb regényi kibontása. Jókai egy elbeszélése hasonló, tárgyra vonatkoztatott történettel kínál meg. Az elbeszélés szintén „történelmi”, a meggyilkolt Péter cár rövid uralkodását idézi föl, majd II. Katalin trónra lépését, miközben trónváltások, intrikák, szerelmi történetek és vetélkedések, a hatalom, a trón megkaparintásáért folytatott kegyetlen küzdelem sűrű történései tárnak föl – Erzsébet cárnő ifjúságától II. Katalin trónra lépéséig. Hadd tegyem hozzá: a forrásokból rekonstruált „imagológiai” tényező ezúttal is lényegesnek mondható (az orosság-kép részleteződik, az, ami nem utolsósorban Jókai orosz tárgyú műveinek nyomában terjedt – megjegyzem, Jókainak francia és német forrásai voltak).

Most már igazán meg kell neveznem a bemutatandó elbeszélés címét: *Az úrnő*.³² Ennek valójában csupán egy néhány lapos részletével foglalkozom. Ezt a részletet csillag választja el az előzőtől, amelynek záradékában Katalin hataloméhsége, áldozata a hatalomért (ez a személyiség színjátszásáig feszül) jellemződik. Az új fejezet szinte odavetett, ám a későbbiekben kifejtett mondattal indít: „Besztucheff államkancellárnak volt egy nagy burnótos szelenczéje (vulgo tubákos pixis).”³³ A cári hatalom megszerzéséért vívott küzdelem, melybe képmutatás, cselszövés, erőszakosság és sok minden egyéb „belefért”, aképpen folytatódik, hogy egy jelentéktelen tárgy megnevezése alkotja a bevezetést. Ezt az elbeszélőnek feltétlenül indokolnia kell, ha részint fenn akarja tartani az érdeklődést, részint fel akarja tární azt az utat, melyet Katalinnak meg kell tennie a trón elfoglalása érdekében, illetőleg a cárnak félre kell ismernie a helyzetet, hogy meg lehessen fosztani trónjától. Mindennek érdekében az elbeszélő a tárgy megnevezésével hangot/hangnemet vált, a történelemből át kell lépnie egy másik szférába, amely aztán szintén történelemnek fog bizonyulni. Az elbeszélő hangnemváltása azonban korántsem oly magától értetődő; hogy az olvasók ezt elfogadják, szükséges ennek körülírása, az eddigiektől eltérő előadásmód indoklása. A forrásokból kiolvasott, újra csoportosított és értelmezett adatokat követően kerül sor ama tárgy, imponderabilia ismerteté-

32 JÓKAI Mór, „Az úrnő”, in JÓKAI Mór, *Milyenek a nők? Milyenek a férfiak?*, Jókai Mór összes művei, Nemzeti díszkiadás 25, 1–81 (Budapest: Révai, 1906). A Jókai-szakirodalomban nem ismeretlen az elbeszélés, tudjuk, melyek voltak forrásai. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, „Néhány orosz tárgyú Jókai-elbeszélés forrásairól”, *Filológiai Közöny* 11 (1965): 409–413. *Az úrnőről*: 412–413.

33 JÓKAI, „Az úrnő”, 16.

sére, amely továbblendíteni képes a történeteket, ugyanakkor tárgy-mivoltánál fogva eltér a szigorúan adatolt történetírástól:

Ezerszer engedelmet kérek, mind a történelem, mind a költészet múzsáitól, hogy az elbeszélés folyamatában e még senkitől meg nem énekelt tárgyat vezetem fel a Heliconra. De kötelezve vagyok rá a történelmi adatok miatt, melyek kikerülhetetlenül belevezetik ujjaikat Bestucheff tubákos pixisébe.³⁴

Megvillan a komikus eposzba hajlás lehetősége: egyben a travesztálásé is, midőn a műsáktól elfogadott tárgyként nevezi meg a tubákos pixist, melyről szólva akár a költészet szent hegyére is képes lesz feljutni. Hasonló hangvétellel hozza elő a történelmi adatokat, amelyek ugyancsak a költői tárggyá lett tárgyhöz irányítják az elbeszélést, de természetesen az olvasókat is. Ez a bevezető elégséges indok, hogy a következő lapon alaposan körüljárja a „megénekelendő”/elbeszélendő tárgyat, kitérve a „burnótózás szenvedélyére”. Az előadásmód nemigen változik, szinte értekező prózára jellemző, részletező, kimért hangon szóló bemutatás jellemzi az elbeszélést, mint amilyet Jókaitól hasonló esetben (amikor valamely tárgyat, jelenséget önmagától elidegenítve, az elhiteztetés ironizáló retorikáját alkalmazva kíván az olvasó elé „terjeszteni”) megszokhattunk, és ez a fajta hangvétel még az egyébként nem a humorra kifuttatott elbeszélésekre vagy regényrészletekre is jellemzőnek mondható. Aztán az elbeszélés egy meghatározott helyén újra vált az elbeszélő, a latin–magyar szöveg popularizáltabb elgondolás szerint szerveződik, az elbeszélő mintha megfelelne annak, hogy a 18. század közepének Oroszországába vezette olvasóit. Ehelyett a magyar jogi-parlamentáris diszkurzusba léptet be, a burnótos szelence egyetemes jelentőségét méltatva. Olyan narrációs mozgáson megnevezve, amely a nem látható, titkos, jelentéktelenségbe rejtőző történelem „spiritus movense”.

A burnótos szelence egy gondolkodó államférfinak valódi spiritus familiarisa; ez az universal tanácsadó, ez a moderator, ez a refrigiator, ez a Conversationslexicon; ez a kisegítő ezer bajban, a kihez toties quoties folyamodni szokás, s a kit, ha a vele intim barátságban élő valahogy elhagyott, elfelejtett zsebébe dugni, nyugalmát, önmérsékletét hagyta el; házsártos, izgatott, imparlamentáris magaviseletű lesz; összetűz legbizalmasabb lábán álló collegájával, incapacitabilis lesz, mindaddig, míg collegájának eszébe nem jut, hogy megkínálja egy szippanattal; a mikor aztán egyszerre helyreáll az egyetértés, az elmék felvilágosodnak s a crisis elcsendesül.³⁵

Kitérés: a nyelv „önmozgása”, „társszerzősége” példázható azáltal, hogy a Katalin trónra lépésén munkálkodó Bestucheff burnótos szelencéjét szemlélő, onnan távolabbi térbe kalauzol az elbeszélő az elmék felvilágosodását veti oda, nem sejtve és akaratán kívül sejtetve, hogy Katalin nem felvilágosodott korba, hanem csak a felvilágosodás

³⁴ Uo., 17.

³⁵ Uo.

korába navigálja Oroszországot. Katalin, aki kedvelte Voltaire-t és Diderot-t, kevésbé a helybeli Pugacsovot (aki majd szintén Jókai Mór tollán lesz egy elbeszélés hőségé, ki tudja, mennyire függetlenül a szintén Jókai által magyar regényhőssé avatott Puskin-tól, *A kapitány leánya* című elbeszéléstől).³⁶

Visszatérve Bestucheffhez, állam(politika) és burnótos szelence egymásra olvas-hatóságával folytatódik a novella; hogy azonnal világpolitikai távlatba helyeződjék, megidézvén „felséges kortársát, Nagy Fridriket”.³⁷ Ezek után minden akadály elhárul: egészen közel hajolhatunk a maga nemében remekműhöz: „Födelén felséges úrnőjének, Erzsébet csárnőnek arcképe zománczfestéssel, a mellén levő rendjel finom mozaikból kirakva.”³⁸ Bestucheff szelencéje a diplomáciai és az egyházi körökben egyaránt nevezetességre tett szert, a senatusban ugyanúgy ismerték, ahogy a „tábornokok gyűlésében”. A nyilvánosság előtt szereplő szelence azonban csak az „avatottak” előtt tárta föl titkát, azaz azt a szerepet, amit a titkos politikában betöltött. Társasági jelentőségén túl tehát a politikai akciók részese is lett. Bestucheff e szelencével irányította az udvari akciókat, melyek célja Péter cár trónfosztása. Ismét egy tárgy, amely amellett, hogy tárgy, ezúttal kettős szerephez jutott. A nyilvánoshoz, amely megfelel a társasági érintkezéseknek, és egy rejtetthez, amely beavatottakat szervez, irányít, kizárja a nyilvánosságot. Ezt újra egy igen alapos szemléltetés segítségével írja körbe az elbeszélő:

[...] ha valaki a hüvelykujjával a csárnő arcképén levő mozaik-érdemjelt megnyomta, a szelence födele jobbról balra is csavarható lett, s akkor a felső fedél egy másik fedélre nyílt, a melyben vékony kis papírszeletkék voltak rejtve, kicsiny gömbökké összegöngyölítve, s míg a távolról néző azt hívé, hogy most a kézről-kézre járó szelencéből ez és amaz főúr és herczegasszony három ujjá egy adag szellem-élesztő port csiptetett föl, ugyanakkor az egyikét azon kis papír-galacsinoknak vette magához, miket minden reggel a főkancellár oda szokott rejteni, s mikben utasítások voltak adva, felfedezések téve a vele egyetértő szövetségeseknek, s a kikkel ez úton minden nap tudatta napiparancsait, a nélkül, hogy hozzájuk szólt volna, a nélkül, hogy szeméjársával elárulta volna, hogy ismeri őket.³⁹

Némi kajánkodásra ad lehetőséget a szöveg: a rendjel a csárnő melléről hirtelen az arcképére került, és mivel nyomogatni kellett, ez frivol eszmetársítást vont volna maga után. A következőkben említhető, hogy az összeesküvés, az intrika nem kevés csalafintasággal van összekötve, mely a távolabbi és a közelebbi „látvány” eltéréseivel függ össze. A lényeg mégis a „használati” tárgy központba helyeződése: a tárgyból indul ki a szó szoros és átvitt értelmében az összeesküvés, mindenféle látszat ellepleződik – hogy a tárggyal összefüggő cselekvés nem az, ami; Bestucheff aktivitását a papírszeletkék „kicsiny gömbökké összegöngyölítése” jelzi; az országos eseményre igényt tartó intri-

36 JÓKAI MÓR, „A vakmerő”, in JÓKAI, *Milyenek a nők?...*, 306–356

37 JÓKAI, „Az úrnő...”, 17–18.

38 Uo., 18.

39 Uo.

ka alig látható, külsejére nézve jelentéktelen, Bestucheff a megtévesztés stratégiájára épülő tárgyat használ a cél érdekében. Egyszóval nem a látványos kül- és belpolitikai diplomáciai lépések (erre majd kitér az elbeszélés, de egészen más vonatkozásban), nem az érvek és ellenérvek nyílt disputája révén, hanem *tárgyi* közvetítéssel készül elő a trónfosztás és a trónra emelés cselekvése. A *napiparancsok* szövege ismeretlen marad, az elbeszélő foglalja össze, csak feltételezhető, hogy néhány „rejtjeles” szó tudatja azokkal, akiket illet, miféle híryanagot kell terjeszteni, hová kell eljuttatni a pletykát, mely nem az igazság igényének van alávetve (például a cárnőhöz, nyilván nem világosan fogalmazva, hanem utalások, sejtetések formájában). Hiszen a papírszeleteken nincs hely a részletezés számára, de erre a „beavatottnak” nincs is szükségük. Akik a „tárgyat” kezelni tudják, a rejtjeleket is képesek megfejteni, a tömondatos vagy rövidített, jelzésszerű „utasításokat” a helyükön képesek értelmezni. Mindezt a *tárgy* biztosítja, amely maga is enigmatikus, külső cifrasága-díszítettsége egy elterelő művelet része, a felszínnel ellentétben a belsőből kiemelt papírszeletek „lényegre” törő célirányossága jellegénél fogva nem tűri a cifraságot-díszítettséget. Ha bárki téveszt, vagy törik a szelence rúgója: esetleg másképp alakul az orosz – s a világtörténelem.

Az elbeszélő figyelmeztetésére nem árt ügyelnünk: sem az asszonyi hajsza, sem a burnótszelence nem allegória, nem helyettesít ezek szerint semmit, az elbeszélői intencióra figyelve a megszemélyesítéshez sincs köze. Tárgyi jellegénél fogva, tautológiával élve tárgyszerű; amikor az elbeszélő leírja milyenségét, nem beszél másról (az allegorein jelentését bizonyára tudta Jókai). Hanem önmaga. Mégis elhatározólag képes hatni Európa, egy európai ország sorsára; nem csak egyénekére, bármennyi közülük van is a tárgyhoz (persze, azokra is); ellenőrizetlenségükben vagy ellenőrzöttségükben e tárgyak nem megtéveszténeket valami elvontat vagy magasabb rendűt, nem hat rájuk, belőlük sem árad a történelem „szelleme”. Pusztán azért, mert tárgyak (mivel létezésük csak látszólag, a megtévesztés kedvéért nyilvános), nincsenek kitéve az érzelmi hullámvásznak szeszélyének, sem az észszerű meggondolás logikájának, érzelem- és többnyire értelemmentesen képesek beláthatatlan hatás gyakorlására. Szemben a megtervezettséggel, stratégiai megfontolásokkal, olykor az észszerűséggel kínálják föl lényegüket, sem nem sugalmazván az elfogadást, sem nem az elutasítást. Ilyen módon ellentéttei az emberi előregondolásnak és akaratnak, a katonai, diplomáciai, állampolitikai elhatározásnak. Mégsem lehet jelzőjük a végzetes; mindvégig megmaradnak tárgyaknak, amelyek több oldalról közelíthetők meg, többféleképpen értelmezhetők, semmit nem tagadnak, de semmit sem állítanak. Nincsenek etikai vonatkozású előfeltevéseik, mindössze a szép valamely formájával vannak összefüggésben; s ez a szépség bizonyulhat ellenállhatatlan vonzása következtében erőnek, vagy téveszthet meg a tárgy rendeltetéséről. S ha a 20. században az a regényalakzat, amely igényelte a „történelmi” jelzőt és minősítést, kiegészítése és vetélytársa lett a történetírásnak, egyik a másikat hitelesíthette (vagy cáfolhatta), a *tárgy* (az asszonyi hajsza vagy a burnótos szelence) történelmi tényezővé „előléptetése” nem tette ugyan kétségessé a történelmi regények szemléletének jelentőségét (akár a nemzettudat formálását tekintve), mindezenre az alternatíva lehetőségét villantotta föl, a történet szemléletek pluralitásának esélyét növelte.

Jókai Mór egész életművében különös és megfontolást érdemlő szerephez jut a történelmi regények, elbeszélések státusa, annak ellenére, vagy éppen azért, mivel nála a *couleur locale* sosem mellékes; hosszas leírásai, halmozásai a térbeli hitelesség alátámasztását szolgálják. S nem utolsósorban: Jókai történelmi regényeinek forrásai a legkritikább esetben hagyatkoznak csupán a történetírára. A visszaemlékezések, az emlékiratok mellett a kutatás által (Hankiss János filológiai úttörése óta)⁴⁰ egyre nagyobb súllyal említődik az a „szerelmi szótár”, amely nevezhető történeti (jellegű) anekdota-gyűjteménynek, egy a képzőművészet történetéből ismeretes kuriozitás-kabinet irodalmi/elbeszélői megfelelőjének, a romantika által kedvelt rendhagyó figurák szerelmi szálon vezetett életrajzának. Hogy Jókai nem rettent meg a populáris „regiszterbe” sorolható források messzemenő kiaknázásától, mind jobban áthatja a Jókai-értelmezést. Ugyanakkor az további elemzésre vár: miként talál *nyelvet* ennek a nem népies, nem falusi, nem jelenkori anyagnak feldolgozásához; miféle nyelvváltásokkal közelíti meg (adott esetben) egy tárgy önállósulását az európai történelem folyamában.

Egyáltalán: az elfogadott (és persze, a több változattal rendelkező) történetírás ünnepegyességétől, „nagyelbeszélései”-től eltérően, miként szembesíti a tárgy révén megalkotható „kiselbeszélést” (az asszonyi hajsza történetét, a francia helyesírás tévútját, egy „pixis” aktivizálódását) a történetírással, a történelmi regény (és ezek olvasói) elvárásaival. S mert Jókainak ez a fajta igyekezete csupán az egyik a maga regényalakzatai közül, nem szakít az elfogadott „szabályrendszer”-rel, csak oldja, lazítja a feltételeket.⁴¹ Ez azonban éppen elég ahhoz, hogy a szabály őrjei ne kedveljék Jókai szabadulási kísérleteit. És talán éppen erre érez rá kései olvasója, Márai Sándor, aki életének kedvezőtlen körülményei között „haza” utazik Jókaihoz, hogy az emigráció többnyire komor hétköznapjaiban se legyen hűtlen hozzá, megfogadva Erdélyi János tanácsát: Jókait élvezni, olvasni kell, nem bírálni. Ez utóbbi másra marad.

40 HANKISS János, „Jókai és egy francia adekdotakincs”, *Irodalomtörténet* 38 (1928): 1–22.

41 Jókai utolsó novellájának címében is egy tárgy szerepel. A megnevezett főszereplő *tévesztési* jelnek szánpja, *felismerési* jel lesz az elbeszélés végére. A tragikomikus történet egyszerre nagyvárosi-modern és „színházi” elbeszélés, egy szenvedély okozta, többszörös tévedés elbeszélése. Az elbeszélésben nyoma sincs a 80-hoz közel járó író fáradtságának. A „kabátközpontú” történet befejezését előre hozza az elbeszélő, ezt követően kerül sor az előzményre, amelynek végigmondását követőleg a záró két mondat mintegy visszaidézi a korábban elbeszélteket. A szabálytalan szerkezetű novella a formaváltozatok próbájában érdekelt író kíváncsiságát jelzi a szabálytól eltérés poétikája iránt. Az „énekben és táncban művésznő” a Magnéta-típus továbbgondolása, orfeumban lép föl, szerelmi kalandjai (is) jól jövedelmeznek. Ezúttal megmenti „az imádójának a becsületét”. A *férj kabátja* eredetileg a *Vasárnapi Ujság*ban jelent meg 1904-ben, ötven esztendővel annakutána, hogy Jókaiék megindították és sikerre vitték a lapot. Ezzel zárja a nagyszabású válogatását a Jókai válogatott művei kiadására vállalkozó Szépirodalmi Könyvkiadó, vö. JÓKAI Mór, *Válogatott elbeszélések*, vál. ILLÉS Endre, s. a. r., jegyz. DOMOKOS Mátyás, 3:491–499 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1955).

DOBOS ISTVÁN

Észrevételek Kappanyos András *A modernség változatai. Konceptiótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz* című vitaindítójához

Elöljáróban szeretném leszögezni, hogy a koncepció elméleti alapjaival kapcsolatban *elvi vitát* nem kívánok kezdeményezni. Terméketlen volna az eszmecsere, ha olyan kérdésekre várnék választ, amelyeket a tervezet készítői maguk sem szándékoztak fölvetni. A „társadalomtörténeti” alapozású irodalomtörténet elméleti kérdéseiről a modernség kontextusában egyébként részletesen kifejtettem a véleményemet az *Irodalomtörténet* című folyóirat felkérésére 2011-ben.¹ Nem sok értelmét látnám annak, ha itt újra előadnám fenntartásaimat. Ennél hasznosabbnak vélem, ha a koncepciótanulmány saját célkitűzéseivel kapcsolódva fogalmazom meg észrevételeimet.

A modern jelentésének körülhatárolása. Elméleti-módszertani megfontolások

Ha jól értem, a készülő új irodalomtörténet harmadik kötete nem egyetlen elméletnek rendeli alá kizárólagosan a „szintézis” egészét. Többféle történet elmondását ígéri az irodalomról. Nem átfogó értelemben törekszik elméleti koherenciára, csupán egy-egy elbeszélés változaton belül tekinti azt magára nézve kötelezőnek. Nyilvánvaló, hogy a tervezet nem tud eltekinteni gyakorlati megfontolásoktól sem. Nem utolsó sorban az a célja, hogy a tudományos műhellyel szemben támasztott elvárásnak megfeleljen, hiszen az előző akadémiai irodalomtörténet több mint ötven évvel ezelőtt jelent meg. Hozzászólásomat a legátfogóbb kérdésekkel kezdem, s fokozatosan haladok a részletek felé.

Való igaz, a modernség nem alkot egységes, előrehaladó rendben kibontakozó folyamatot a 20. századi magyar irodalom történetében. *A modernség változatai* című tervezet néhány átfogó, nagyhatású művészi kezdeményezés kiemelésére vállalkozik, s nem szerteágazó mikrotörténetek rendezetlen megjelenítésére. Ezt a döntést el lehet fogadni. Nyilvánvaló, hogy a 20. századi magyar irodalom története nem kizárólag a modernség változatainak a története. A korszakban nem lebecsülhető szerepet játszottak modernség-ellenes eszmei irányzatok, írói mozgalmak, és szellemi csoportosulások. Az arányok azonban nem közömbösek. Nem egészen értem, miért kap ilyen nagy teret

* A szerző a DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet egyetemi tanára, a Kosztolányi Kritikai Kiadás Kutatócsoport vezetője. A hozzászólás eredetileg az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete által 2018. szeptember 26-án megrendezett szakmai kerekasztal-konferenciára készült. Jelen formájában a programírás időközben átdolgozott, az említett vitára is reflektáló szövegéhez kapcsolódik.

1 DOBOS István, „»állni látszik az idő, bár...«: Irodalomtörténet-írásunk időszerű elméleti kérdései a modernség kontextusában”, *Irodalomtörténet* 92 (2011): 235–253.

a nemzeti konzervativizmus, a népi írói mozgalom és a szocialista realizmus a koncepciótanulmányban, ha a tervezett irodalomtörténet elsődleges célja a modernség változatainak a leírása. Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete által 2018. szeptember 26-án megrendezett szakmai kerekasztal-konferenciára készült koncepciótanulmány és az abban mellékelte részletes tartalomjegyzék között nem volt teljes az összhang. Ez részben azzal volt magyarázható, hogy különböző ütemben készült a két anyag, s így több munkafázist jelenített meg. Talán az ebből fakadó ellentmondások kiküszöbölése érdekében maradt ki az egyes alfejezetek tárgyát megnevező és címszavakban felvázoló részletes kötetbeosztás a programírás jelen változatából, amely nem jelenti a főbb témakörökben megnyilvánuló szemléleti-módszertani alapelvek visszavonását. Az említett vita tanulságainak összegzése erre vonatkozóan határozottan leszögezi: „munkánkat a koncepciótanulmány alapján folytatjuk” (34).²

A nemzeti konzervativizmus, a népi írók és a szocialista realizmus annyiban valóban kapcsolódnak a „modernség változataihoz”, hogy modernség-ellenesek. *Modernség-kritikájuk azonban korántsem egynemű, s nem is ez határozza meg látásmódjuk lényegét.* Irodalomszemléletük, értékrendjük és kultúrafelfogásuk is merőben különböző. Amennyiben a modernizációt hátráltató tényezők a jellegadóak, akkor óhatatlanul a *modernség-ellenesség változatai* kerülnek előtérbe a kézikönyvben. Akkor lenne indokolt ilyen kitüntetett figyelmet fordítani a modernség-ellenes esztétikai ideológiákra, ha azok valóban ilyen meghatározó szerepet tölthetnek volna be a 20. századi irodalmi *modernség önértelmezésében*, de ez utóbbi véleményem szerint további bizonyításra váró feltevés. Mindenesetre a koncepciótanulmány olyan távlatot kíván érvényesíteni, amelyben a 20. századi modernséget a 19. század „más értelmű, más alapokon álló modernitásától” a századvég konzervatív törekvéseivel szemben elfoglalt álláspontjával lehet megkülönböztetni: „egy ilyen beállításban Beöthy *Kistűkre* válhat a 19. századi irodalomszemlélet »csúcsteljesítményévé«, az elrugaszkodás és szembefordulás sarokkövévé” (40). A modernség változatainak megértése szempontjából nyilván nem teljesen elhanyagolható mozzanat a „korszerű” művészet képviselőinek és a „maradi” törekvéseknek az összekapcsolása, az egymásról alkotott kép bemutatása a maguk jelentőségének megfelelő mértékben. Talán azt a kérdést sem lenne érdektelen körüljárni, hogy létezik-e jelentős *konzervatív művészet* a 20. századi magyar irodalomban? A modern mű nem feltétlenül értékeesebb a művészi újítást nélkülöző alkotásnál. Az ismertebb példák közül Arany János balladáit és elbeszélő költeményeit, Emily Dickinson utókorra hagyott, rövid, töredékszerű szövegeit, Giorgio Morandi festészetét, vagy Strauss kétségtelenül kiváló, kései hagyományörző *Négy utolsó ének* című darabja említhető.

Abban bizonyára egyetérteneink a korszak kutatói, hogy Babits vagy Kosztolányi meghatározó módon alakította a 20. századi magyar irodalmi modernség szemléletét. Írásaikban azonban nem az elutasított Beöthy-féle nemzeti konzervativizmus, hanem a modernséget ténylegesen képviselő írók korszerű látásmódja jelentette a kitüntetett

2 A főszövegben zárójelben megadott lapszámok az alábbi írásra vonatkoznak: KAPPANYOS András, „A modernség változatai: Koncepciótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 33–87.

viszonyítási pontot. Az ellenlábás irányzatok értéken felüli kiemelése helyett érdeme-
sebb lenne talán ezekre összpontosítani, mivel ebből a nézőpontból gazdagabb szem-
léleti és poetológiai háttér tárulkozik fel a modernség meghatározó jegyeinek felkuta-
tásához. Beöthynél Valéry minden bizonnyal jelentősebb szerző az „esztétikai alapú”
(40) modernségfogalom értelmezéséhez, az ő neve azonban nem található a koncepció-
tanulmányban, de ez természetesen nem zárja ki, hogy a tervezet megvalósítása során
nem fog előkerülni.

A *modern* terminológiai kérdésének tisztázásához a programírás Baudelaire *A mo-
dern élet festője* című 1863-as esszéjét tekinti korszakjelölőnek. A fogalom alapértelme-
zése szerint ugyanis „Amikor [...] modern kultúráról, művészetről, irodalomról van
szó, akkor az 1870 körül kezdődő időszakra gondolunk.” (34–35.) A határpontnak tekin-
tett írás szerencsés választásnak bizonyulhat, amennyiben meglehetősen összetett és
sokrétű modernség-elgondolásából sikerül kiválasztani azokat az elemeket, amelyek
összhangba hozhatók Nádasdy Ádám hivatkozott nyelvészeti elemzéseinek az eredmé-
nyével. A koncepciótanulmány ugyanis ez utóbbi nyomán a modern jelentései közül a
„»haladó« (3') valamely kort képviselő, a hagyománnyal szakító (= ÉrtSz. 1a.)”, valamint
a „»huszadik századi« (3') szecessziós, avantgárd, modernista (= ÉrtSz. 2a?)” „*tartalomér-
tékelő*” változatot fogadja el. Másutt a modern *történeti leíró* fogalmát tekinti a program-
írás kiindulópontnak. Mindenesetre a hivatkozott, tizenhárom részből álló esszé, mely
eredetileg folytatásban jelent meg, Constantin Guys festészetéhez kapcsolódva több né-
zőpontból értelmezi a modern mibenlétét. Ahogy én látom, hatástörténeti szempontból
Baudelaire-nek az a megállapítása bizonyult a legjelentősebbnek, mely szerint a modern
megkülönböztető vonása a mindenkori „jelenre való fogékonyság”. A hagyománnyal
történő szakítás és a haladásba vetett hit ellentmondásos módon köthető Baudelaire
felfogásához, mely szerint „A modernség az átmeneti (transitoire), a gyorsan eltűnő
(fugitif), az esetleges (contingent) a művészet egyik fele, míg a másik az örök, a soha
nem változó.”³ A hagyománytörés szempontjából különös érdeklődésre tarthatnak szá-
mot a magyar irodalmi modernségben azok a jellegzetesen ellentmondásos törekvések,
amelyek a múlt elutasításában elérnek egy olyan pontot, ahol kénytelenek ráébredni
annak lehetetlenségére, hogy modernnek legyenek. („Tagadni multat mellet verve, / Meg-
babonázva, térdepelve.”) A modernségbe írt „temporális ambivalencia” jól kiaknázható
szempontnak bizonyulhat a történelmi emlékezetet a teljes jelenlét kifejezésével össze-
kapcsoló Ady költészetének megközelítéséhez. A modern mű magán viseli keletkezése
korát, vagyis nem tud kívül kerülni a történelmen, de nem képes megszabadulni attól a
kísértéstől sem, hogy az írás új kezdetként, születése pillanatában beteljesítse önmagát,
legyőzve azt „az időbeli távolságot, amely által korábbi múltaktól válik függővé”.⁴

A koncepciótanulmány a dekadencia és a szecesszió között egyensúlyozva értel-
mezi az „esztétizáló modernség” fogalmát, amelynek „lényeges alapeleme a morális

3 „La modernité, c'est le transitoire, le fugitif, le contingent, la moitié de l'art, dont l'autre moitié est l'éternel et l'immuable.” Charles BAUDELAIRE, „Le peintre de la vie moderne”, in Charles BAUDELAIRE, *Oeuvres complètes* (Paris: Pléiade–Gallimard, 1954), 892.

4 Paul DE MAN, „Irodalomtörténet és irodalmi modernség”, in Paul DE MAN, *Olvasás és történelem*, Osiris könyvtár (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 83.

ítélet felfüggesztésére és esztétikai ítélettel való kiváltására való törekvés. A magyar viszonyok között a nemzetállami elhivatás éthoszában ez nemigen vezethetett kiteljesedett dekadenciához, az értékvesztés valóban amorális, tisztán esztétikai szemléletéhez. A kelet-közép-európai viszonyokat pontosabban jellemezni a szeccsszió fogalma, amely az elszakadás mozzanatára utal (a múlttól és az abszolút értékcentrumoktól), ám ezt a szót egy konkrét korstílus, az art nouveau német–osztrák változata számára foglalta le a művelődéstörténet.” (50.) A fenti érvelés arra irányíthatja a figyelmet, hogy az „esztétizáló modernség” kötődik a monarchia kultúrájához is. Stefan George, Hugo von Hofmannsthal, Karl Kraus, Arthur Schnitzler, és nem utolsósorban Rainer Maria Rilke írásai alapján Kosztolányi utolérhetetlen tömörséggel határozta meg a kettős monarchia szellemi hangoltságát: „mosolygó nihilizmus”. E gondolatalkazat sztoikus és dekadens művészi látás- és viszonyulás módot jelent, amelyben az érték viszonylagosság és a kultúra hanyatlásának tudata összekapcsolódik az esztétikai világgalkotás ígéretével, a személyiség és a nyelv még ismeretlen tartományainak felfedező kutatása pedig a mindent átható kétséggel.

Az „esztétizáló modernség” mint irodalomtörténeti fogalom jelentése másfelől körülhatárolható olyan mintaadó alapművekkel, amelyekről már magyar megjelenésük előtt érdemben hírt adtak a századelő magyar irodalmi és művészeti lapjai. Ilyen pl. Théophile Gautier: *Mademoiselle de Maupin* (1835, magyarul 1922, ford. Benedek Marcell), Joris-Karl Huysmans: *À rebours* (1884, magyarul 1921, ford. Kosztolányi Dezső) Oscar Wilde: *The Picture of Dorian Gray* (1890, magyarul 1904, ford. Konkoly Tivadar, 1907, ford. Schöpflin Aladár, 1922, ford. Kosztolányi Dezső), Oscar Wilde: *The Critic as Artist* (1891, magyarul 1918, ford. Halasi Andor, 1924, ford. Bálint Lajos, é.n. ford. Benedek Marcell), és Walter Pater: *The Renaissance – Studies in Art and Poetry* (1873, 1893, magyarul 1919, ford. Sebestyén Károly, 1922, ford. Benedek Marcell).

A koncepciótanulmány távolságot kíván tartani a nyelvközpontú modernség-értelmezésektől, ezért nem javaslatként, pusztán megfontolásra ajánlott értelmezési lehetőségként hoznám szóba, hogy az *esztétikai tapasztalat érzéki, szellemi és nyelvi összetevői közötti összetett és ellentmondásos viszony változásának az alapján megkülönböztethetők egymástól a modernség irodalomtörténeti alakzatai.*

A fenti elgondolás – dióhéjban összefoglalva – abból indul ki, hogy az „esztétizáló modernség” szakít a szépség általános meghatározásaival, amelyek a jó, az igaz és a hasznos jelentéseit társították az *érzéki észleletekhez. Az aiszthészisz* eszményítő szemléletével szemben, az *Aestheticism* az életben mindenütt jelenlévő érzéki tapasztalatot függetleníti öröklött erkölcsi, ismeretelméleti és gyakorlati tartalmaitól. A kanti eredetű esztétikai megkülönböztetést mintegy visszajára fordító gondolati szerkezetben immár a jelentésről leválasztott érzéki megnyilatkozások magával ragadó ereje határozza meg, mi számít szépnek abban az értékközpontját veszített világban, mely – Nietzschevel szólva – „csakis esztétikai jelenséggént nyeri el örök igazolását”.⁵ Az életben a művész elé kerülő látvány, hangzás vagy bármiféle anyagszerű érzéki hatás befogadása, felidézése és közvetítése az írásnak a nyelvhez fűződő viszonyát is meg-

5 Friedrich NIETZSCHE, *A tragédia születése*, ford. KERTÉSZ Imre (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986), 54.

változtatja. A szó nem megfelel a valóságnak, hanem a még itt nem lévő érzéki világot teszi hozzáférhetővé. A műélvező kifinomult érzékei megelevenítik a szavakkal előidézett különleges képzeteket és felfokozzák a nyelv teremtőerejének a hatását. *Érzéki tapasztalat és jelentés viszonyának változása a nyelv szerepének az átértékelődésével*: ez az összefüggés kapcsolódási pontot kínálhatna az esztétizáló modern, a „szintetizáló modern” és a posztmodern formáció rendszerszintű tanulmányozása számára, kiküszöbölve az „esztétizáló modern” stílustörténeti meghatározására tett kísérletek bizonytalanságait. Talán hasznosulhat valami ebből az elgondolásból is a munka folytatása során, ezért vázoltam fel nagyon röviden.

A tervezet kartográfiai módszerével kapcsolatban mindkét módszertani véglet kétértelműséget ébreszt. Franco Moretti kilátástalan pozitívizmusa éppúgy, mint a pusztán szemléltető ábrának tekintett mátrix. Az utóbbit követi a koncepciótanulmány, de kérdés, hogy ebben a hozzávetőleges arányokat meglehetősen önkényesen megállapító formában miről tanúskodik (65). A kézikönyv minden bizonnyal a minden hátráltató tényező ellenére megvalósult modern irodalom művészi változataira fog összpontosítani. Magam legalábbis ezt tartanám szerencsésnek.

Helyesen teszi a tervezet, hogy nem követi a paradigmaváltások logikáját. Meg kell jegyezni, hogy Kuhn nem fejlődésben gondolkodott, s mindvégig ragaszkodott a paradigmák összemérhetetlenségének tételéhez. A koncepciótanulmány nem választja el határozottan Kuhn koncepcióját az irodalomtörténet-írásban alkalmazott paradigmaelméletektől. Az utóbbiak ugyanakkor a modernség alakzatain belül „egyidejű nem egyidejűségekként” (Koselleck), a hatástörténet és a szövegkapcsolódások tervezhetetlen eseményeivel számolnak, s ez merőben mást jelent, mint a nekik tulajdonított teleologikus fejlődéselv. A továbbiakban efféle részletkérdések mérlegelésétől azonban el kell tekintenem. Mindenesetre üdvözölhető, hogy a programírás nem állítja egyenes vonalú, előrehaladó rendbe a diszkurszusformációkat. Meglehetősen nyitott kérdés marad ugyanakkor, hogyan kapcsolódnak egymáshoz a modernség változatai. Különösen a bevezetni kívánt „szintetizáló modern” kelt várakozást ebből a szempontból. Mit összegez magasabb szinten? Egyáltalában kérdéses ennek az episztemológiai érdekltségű fogalomnak a használata, hiszen a megismerésre vonatkoztatva vajon mit szintetizálhat az irodalom? Egy ilyen alapfogalom bevezetéséhez legalább elméleti-módszertani tanulmányok sora szükséges, kellő számú alkalmazás bemutatásával együtt, amelyek igazolják a javasolt kategória interpretációs teljesítőkéességét. A szintetizáló modern esetében minderről nem beszélhetünk, s úgy látszik, éppen ez a koncepció egyik legsebezhetőbb pontja.

A „szintetizáló modernség” fogalmának a bevezetése kapcsán a koncepciótanulmány jelen formájában leszögezi, hogy a modernség változat „Kabdebó Lóránt munkásságában tett szert jelentőségre és ismertségre” (63). Ahogy én látom, ez a hivatkozás meglehetősen ingatag alapokon nyugszik. Szabó Lőrinc monográfiája ugyanis nem használja a „szintetizáló modernség” fogalmát korszakjelzőként, hanem attól világosan megkülönböztetve poétikai jellegzetességet ért rajta.⁶ Kabdebó a 20. századi költészetnek há-

6 KABDEBÓ Lóránt, „»Ritkúl és derül az éjszaka«: (Bevezetés: utólagos számvetésként)”, in KABDEBÓ Lóránt, *»Ritkúl és derül az éjszaka«: (Harc az elégiáért)* (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2006).

rom jellegzetes gondolkodói magatartására és megszólalásmódjára hívja fel a figyelmet: 1) *Monologikus* „a magára maradó ember kétségbeesését kibeszélő szöveg”. 2) *Dialogikus* „a magának vagy éppen senkinek sem beszélő költő szövege”. 3) *Szintetizáló* „a gondolkozásmód »dialogikus« határhelyzetéről való elmozdulás” lehetőségeit kereső szöveg. Kabdebó három antropológiai és poétikai lehetőséget mérlegel a 20. századi költészetben – hármát az egyidejűleg létező számos egyéb változat közül. Véleménye szerint a nyugati gondolkodás hézagainak a kitöltésére törekvő *szintetizáló* szövegformálást legáltalában Ezra Pound képviseli, irányzattörténeti szempontból pedig a posztmodern érdemel különös figyelmet, mivel ez utóbbi nem kiteljesíti, hanem szétzilálja a megelőző erőfeszítéseket. Szabó Lőrinc monográfiája szerint a posztmodern „a *szintetizáló* jelleg ad absurdum való végiggondolása, az alkotónak szerkesztővé való átminősülése által, a szövegek egymást kiegészítő, opponáló illetőleg értelmetlenül egymásra meredésének folyamatát szervezi a gyönyörszerzés megvalósulásává”.⁷ Kabdebó szemlátomást a posztmodernről is másként gondolkozik, mint a tervezet készítői, de ennél lényegesebb, hogy értelmezése szerint a *monologikus*, a *dialogikus* vagy a *szintetizáló* poétikai jellegzetesség nem tekinthető költészettörténeti modellnek, vagy diszkurzív formációnak: „Bárha az általam vázolt három jelleg elméletileg külön-külön leírható, történetileg mégsem határolható el egymástól, önálló irodalomtörténeti korszakolásuk szerintem nem jelölhető.”⁸ A szerző önértelmezésével szemben a tervezet készítői nem pusztán poétikai törekvésként, de korszakalakzatként kívánják megkülönböztetni a „szintetizáló modern” irodalmat. A kartográfiai séma szerint az „esztétizáló modernhez” kapcsolódik a „szintetizáló modern”, annak mintegy a folytatása. Nem lehet elégszer hangsúlyozni: egy irodalomtörténeti rendszerezés alapjául szolgáló fogalom bevezetése kiterjedt előtanulmányokat igényel, s a kezdeményezés kritikai visszhangjának a feldolgozását. Ennek a hiányában a fogalom bejelentése mindössze várakozást kelt, az irodalomtörténeti koncepció megalapozottságával kapcsolatban pedig kétségeket.

A programírásban az olvasható, hogy „terminológiai munkahipotézisként” kívánja bevezetni az „esztétizáló modernség” fogalmát. Nos, ez a fogalom régóta velünk van, s meglehetősen terhelt, Király István első Ady-monográfiájának az egyik alapfogalma. E megelőzöttségre a módosított koncepciótanulmány már utal, a kategória itthoni ideológiai beágyazottsága azonban továbbra is csak részlegesen *reflektált*, jóllehet korszakjelző fogalom. Az „esztétizáló modernség” mint kifejezés létezik más nyelvű irodalmakban is, ezekre az elgondolásokra nyilván a tervezet is kellő súlyt fog helyezni az „esztétizáló modernség” jelentésének a részletesebb kifejtése során.

A kartográfiai sémában az avantgárd, illetve a posztmodern más-más rétegekben helyezkednek el, mondhatni *zárványszerűen*. Ezt az elszigeteltséget a hosszú évekre emigrációba kényszerült avantgárd első hulláma esetében munkahipotézisként el lehet fogadni – jóllehet 1945 és 1948 között elsősorban a képzőművészetben, de az 1970-es években az irodalomban is léteztek avantgárd művészeti törekvések –, a posztmodernre vonatkozóan azonban számomra kérdéses, de erre később még vissza fogok térni.

7 Uo.

8 Uo.

A „III. 1948–1989: A tiltott és túrt modernség kora” meglehetősen vitatható korszakmegnevezés. Köztudomású, hogy a túrt, tilt, támogat, vagyis a „három T” művészetpolitikai alapelve a szellemi élet irányításának és ellenőrzésének eszköze volt, mely 1966-ban az MSZMP IX. kongresszusán fogalmazódott meg, tehát az adott korszak kezdetéhez, 1948-hoz képest közel húsz évvel később. Ezt a doktrínát aggályos történetietlenül ki-terjeszteni vissza és előreható érvénnyel. A korszak első harmadában zajlott le a magyar irodalom szovjetizálása. A szovjetizálás kifejező és kifejtett fogalom, a történeti szakirodalomban és az irodalomtörténet-írásban is használatos. A tervezett kézikönyv tartalomjegyzékében még nem szerepelt ez a szakkifejezés, a módosított koncepciótanulmány már megemlíti, a fejezetcímhez pedig kiegészítő magyarázatot fűz. Az aczéli doktrína áthallását erősen vitatható érveléssel igyekszik elhárítani: „1949 és 1989 között elbeszélésünk fő tárgyának, a magyarországi irodalmi modernségnek a helyzetét mindenekelelt az intézményes alávetettség és lefojtottság jellemezte, de ennek mértéke és módja korántsem volt egyöntetű. Azon a legalapvetőbb szinten, amelyet egy fejezetcím megragadni képes lehet, 1956–58-ig ez a visszaszorított helyzet a tiltás, ezt követően a túrés fogalmával jellemezhető. A tiltás és a túrés egymás mellé kerülő fogalmi természetesen felidézik az Aczél György nevével összefonódott kultúrpolitikai doktrína, a »három T« képzetét, ez az allúzió azonban csak azt az olvasót zavarhatja meg, aki kizárólag a fejezetcímből, és nem a fejezet elolvasásából próbál tájékozódni.” (84.) Jelen pillanatban a programírás áll az olvasó rendelkezésére, mely sommásan állítja, hogy az irodalom helyzete 1956–1958-ig „a tiltás, ezt követően a túrés fogalmával jellemezhető” (uo.). Tudvalévő, hogy a kádári kultúrpolitika szerint tabunak számított az 1956-os forradalom, a szovjet megszállás, Magyarország tagsága a KGST-ben és a Varsói Szerződésben, az MSZMP egyeduralma, a sajtó-, a gyülekezési és szólásszabadság korlátozása, a kikényszerített marxista hegemonia a művészeti, tudományos és szellemi életben. Az 1970-es évek elején terjedt el a szamizdat, s ettől fogva olyan művekről is beszélhetünk, amelyek eleve engedély nélküli kiadványnak készültek. Ugyanakkor itthon voltak *támogatott modern szerzők* is, ezért sem pontos a korszak megnevezése. A tiltás csak az 1980-as évek második felétől nem működő gyakorlata a kiadáspolitikának. Jellemző volt viszont a korszakban a *szilencium*. A szilencium nem valamely mű betiltását jelentette, hanem hallgatásra ítélte az író (átmenetileg). Nagyon különböző cenzurális viszonyok érvényesültek az anyaországi és a határon túli magyar irodalmak esetében, s az utóbbiak között is igen lényegesek az eltérések. A jugoszláviai magyar irodalomtudomány a magyarországinál enyhébb cenzurális viszonyok között ebben az időszakban jelentős szerepet töltött be az elméletközvetítésben. A határon túli magyar irodalmak társadalomtörténeti helyzete között az adott államnemzetek viszonylatában igen nagyok az eltérések, erre is érdemes lesz a fejezet megírása során kellő figyelmet fordítani.

A IV. 1989 után: *Befejezetlen modernség* című fejezet leírásában vitatható az 1989-es határpont magyarázata: „megszűnt a cenzúra” (58). Intézményesen nem volt a Kádár-rendszerben cenzúra, törvény nem szabályozta a cenzúra gyakorlatát, és külön hivatal sem felügyelte a szellemi termékeket; volt azonban hasonló profilú Kiadói Főigazgatóság

a Minisztériumon belül. A cenzúra mindazonáltal különböző formában működött. A folyóiratoknál utólagos volt a számonkérés. Kivételt képeznek a határon túli lapok, például az erdélyi *Korunk* volt főszerkesztőjének visszaemlékezése szerint Romániában előzetes volt a folyóirat-cenzúra, s volt is hivatala. A könyvkiadásban Magyarországon is előzetes cenzúra működött. Volt persze arra is példa, hogy valamit elnéztek a központban, s ki nyomtatásra került, de végül nem került forgalomba, vagy csak késleltetve. Az „öncenzúra” volt a szellemi elnyomás fenntartásának hatalmi mikroeszköze, erre egyébként Esterházy iróniájával kapcsolatban utal a koncepciótanulmány. Összességében jóval nagyobb figyelmet érdemes fordítani a regionális sajátosságokra nemcsak a cenzúra tekintetében. (Lásd Bori Imre elképzelését a vajdasági magyar irodalom külön „utas” fejlődéséről.)

A *tiltott és türt modernség korát* a *Befejezetlen modernség* követi, a maga zavarba ejtően többértelmű címével. A fejezetcím akár azt is sugallhatja, hogy a modernség tervezete a korábbi tiltás miatt nem tudott kiteljesedni. Miért befejezetlen? Habermas nevezetes modernség koncepciójára *Die Moderne – ein unvollendetes Projekt: philosophisch-politische Aufsätze 1977–1990*, s az azt övező kiterjedt vitára nem utal a koncepciótanulmány, tehát itt feltehetőleg másról van szó. Az magától értetődő, hogy a jelenhez érve az irodalomtörténet szerzői „nem kívánnak végső mérleget vonni, és kifejezetten egy nyitott végű történet elbeszélésére törekcszenek.” (84.) Kézenfekvő, ezért nem kíván külön magyarázatot, hogy „a posztmodern nem vetett véget a művészeti modernség folyamatainak” (uo.). Lényegesebb kérdés ennél, hogy a művészet viszonya hogyan változik meg a modernség átfogó projektumához a 20. század második felében. Erre kitérhetett volna a tervezet. Ennek a reflektált viszonyulásnak megítélésem szerint a legjelentősebb, s legkiterjedtebb válfaja hatástörténetét tekintve a posztmodern volt, a maga ironikus alapállásával. A programírás, kapcsolódva napjaink jellemző szellemi irányultságához, érzékelhető fenntartással él a posztmodernnel szemben. Ahogy én látom, a posztmodern, bármit is értsünk rajta, kifejezi a modernséghez fűződő viszony összetetté válását. Az 1970-es évek végétől, nyolcvanas évek elejétől fogva, legalább két évtizeden át a posztmodern megjelenése és a róla szóló kritikai diszkurzus határozta meg a magyar irodalom értelmezésének a keretét, s döntő szerepe volt az irodalomszemlélet megváltozásában. A megvitatott részletes tartalommutató alapján a tervezet messze nem tárgyalta a maga jelentőségének megfelelően a posztmodern formációt, a részletes kötetbeosztás elhagyása után azonban ezen a ponton csak sejtésekre hagyatkozhat az olvasó.

A *IV. 1989 után: Befejezetlen modernség* cím, ahogy említettem, többértelmű. Jelentheti a „nyugatos” modernség befejezetlenségét, erősebb értelmezés szerint a nyugati társadalomfejlődési modell elsajátításának kudarcát, elsősorban kulturális okok következtében. Vannak, akik a szabadságjogok általános kiterjesztésével szembeni rendies szemlélet és mentalitás továbbélésével magyarázzák a modernség projektumának sikertelenségét. Eszerint a modern polgári kultúra, a polgári társadalom szövete nem bizonyult elég erősnek. Az egymást váltó autoriter rendszerekben az államtól független, szabad egzisztenciák rétege nem tudott megerősödni, és szervesen fejlődni. A koncepciótervezet is mintha efféle sugalmazna a „nemzeti konzervativizmus” korszakokon átívelő folytonosságát hangsúlyozva. Mindenesetre a befejezetlen modernség mint cím részletesebb magyarázatot, alaposabb megvilágítást igényelne a jelenleginél.

- I. 1890–1920: Az esztétizáló modernség kora
- II. 1920–1948: A szintetizáló modernség kora
- III. 1948–1989: A tiltott és tűrt modernség kora
- IV. 1989 után: Befejezetlen modernség

Súlyos kérdést vet fel, hogy Ady személyportréja az első korszakba kerül, Babitsé és Kosztolányié ellenben a másodikba. Ady lírai újításának mérlegeléséhez a két legfontosabb viszonyítási pont így eltűnhet az esztétizáló modernség kontextusából. E nehézség áthidalására nyilván vannak készenlétben tartott megoldásai a kötet szerzőinek.

Deklaráltan *nem a poétika* a korszak-meghatározó rendezőelve ennek az irodalomtörténetnek: „Kronológiai sarokpontnak nem a mégoly jelentős szerzők által kezdeményezett mégoly jelentős poétikai változásokat kívánjuk megtenni, hanem olyan eseményeket, amelyek a társadalom, a gazdaság, a közgondolkodás egész rendszerét és a társadalmat működtető ideológiák közegét is felforgatták.” (54.)

Történettudományi magyarázatot igényelne, hogy a koncepciótanulmány mi alapján különíti el s tekinti korszakhatárnak a huszadik század „három rendszerváltozását”. (1920, 1948, 1989) Ez a felosztás megfelelő érvekkel alátámasztva lenne megvitatható. Mindenesetre a *Magyarország története a XX. században* című legutóbbi kézikönyv, Romsics Ignác összefoglaló műve nem ezt a korszakretorikát követi. A módosított koncepciótanulmány valamelyest javítani kíván a poétikatörténet és a társadalomtörténet korszakképző szempontjainak a kiegyensúlyozatlanságán, de a mérleg nyelve továbbra is az utóbbi felé billen: „A diszkurzív formációk belső története képes átlépni a társadalomtörténeti meghatározottságú korszakhatárokon, de ezek a határok a folytatódó történeteken belül is radikális töréseket jelölnek.” (56.)

A diszkurzusformációk leírásával kapcsolatban általános észrevételként tehető szóvá, hogy a hangsúly ideológiai, eszme és mentalitástörténeti szempontokra helyeződik, valamint az intézményi feltételek változására. Az „esztétizáló modernség” kapcsán a tervezet alig részesíti figyelembe azt, hogyan gondolkodtak magyar költők például a képalkotásról, a nyelv kifejezőerejéről, a vers zeneiségéről, a jelentésről, az esztétikai újítás mibenlétéről. A korszak meghatározó alkotói, Kosztolányi és Babits elsősorban efféle kérdésekkel foglalkoztak, ezt a szemléletet azonban nem tükrözi a szintézis tervezete.

A koncepció szerint a modern irodalom mibenlétének a közös nevezője az autonómiára való törekvés. Ennek az eszménynek csak kisebb részben felelnek meg a programírás értelmezési szempontjai. A modern irodalomnak tulajdonított autonómia igénynek némileg ellentmond a koncepció ezt kiegészítő alaptétele, mely szerint a modern irodalom változatai társadalmi modernizációs törekvéseket szolgálnak. *Autonómia és szolgálat* viszonyát nem tudnám egyértelműsíteni. Az autonómia végső soron politikai álláspont is az irodalom kisajátításával szemben, s nem független az adott társadalomtörténeti feltételektől, hogy megjelennek az autonómia-koncepció képviselői az irodalmi mezőben. Az autonómia gondolata irodalmon kívüli hatásösszefüggések

által megelőzött. Ezzel kapcsolatban a módosított koncepciótanulmány kiegészítő magyarázata rendkívül kitágítja a heteronóm társadalomtörténet fogalmának jelentését, minden az irodalmat kívülről érő hatás irányába, s ebben az értelemben hangsúlyozza poétikatörténet és társadalomtörténet szoros összetartozását: „a modern irodalom történetét senki sem képzelheti valamiféle passzív, elitista, sztoikus zötykölődésnek a realitás göröngyei felett” (55). Nyitott kérdés, hogy mennyire bizonyul majd termékenynek ez a kiindulópont, az ezzel ellentétes szemléletet képviselő modern költői hitvallások és poétikai gyakorlatok irodalomtörténeti megközelítéséhez. Tucatszám lehetne idézni a parnasszizmus korai magyar recepciójából Gautier eszményét visszhangzó szövegeket: „Oh szobrász! kezeld újra / A sárt, mely lomha, lágy, / Ne gyúrja, Ha szebbre leng a vágyl!” (Theophile Gautier: *A művészet*, ford. Tóth Árpád.) A tervezet az irodalmi modernség vezérelvének az autonómiát tekint, s ez saját értelmező keretében elsősorban „az autonóm nyilvánosságtér kialakítását jelenti, beleértve annak intézményi-gazdasági (tehát heteronóm) tényezőit is, valamint azoknak a felületeknek a kialakítását, amelyek segítségével ez a nyilvánosságtér más társadalmi és szemléleti alrendszerekkel érintkezni képes” (55).

Magának az irodalomtörténeti rendszerezés alapjául szolgáló fogalomnak, a *diszkurzív formációnak a képlekenysége* jól megmutatkozik abban, hogy egy szinten helyezkedhet el eszmetörténeti-ideológiai irányzat (nemzeti konzervativizmus), írói mozgalom (népi írók), és politikai rendszer (államszocializmus), s ennek a laza halmaznak a művészi vetülete a nemzeti klasszicizmus, a népi irodalom és a szocialista realizmus. Tétován megkérdem: valóban a nemzeti konzervativizmus, s a neki megfelelő művészet, a nemzeti klasszicizmus volna a legszilárdabb vonulata a 20. századi magyar irodalomnak? A tervezetből nem derül ki, mely művek testesítik meg a nemzeti klasszicizmus megszakítatlan folytonosságát a hosszú 20. században. Ha jól sejtem, ennek az irodalmi vonulatnak igen erős a képzettartalma a tervezetben.

Általában nagyobb figyelmet lehetne fordítani a fogalomtörténetre, s az összehasonlító távlat érvényesítésére. Az előbbire azért, mivel hosszú huszadik században gondolkodik a tervezet. Egyetlen példát említenek. „Nemzeti konzervativizmus” – sokkal nagyobb körülményekkel kellene e fogalom történeti kontextusának a változásait nyomon követni. A koncepciótanulmány megállapítása szerint: „Ez a diszkurzív formáció szolgáltatja talán a legtöbb érvet azon elhatározásunk mellett, hogy szakítani kívánunk a »stílusorszakok« taxonómiai szempontjával. A nemzeti konzervativizmus a 19. század szellemi terméke, amely végigélte a 20. századot, és ma is velünk van.” (77.) Véleményem szerint, amennyiben nem kellően reflektált egy-egy kulcsfogalom jelentésváltozásának a története a hosszú 20. században, félő, hogy történetietlenül összemossódna különböző szemléletformák és értékrendek: A nemzeti konzervativizmus nem azonos a nemzeti radikalizmussal. Talán érdemes lenne újra megfontolni, mire összpontosuljon a látószög, ha a modernség-ellenesség változatairól esik szó: társadalom és eszmetörténeti összefüggésekre, vagy művészi jellegzetességekre. Az utóbbi választás az irodalmat hozná előtérbe. A méltán nemzeti konzervatív Gróf Bánffy Miklóst *Erdélyi történet* című regénye nem szerepel a tervezetben.

Folytonosságot ki lehetne mutatni bizonyos elbeszélői és költői hagyományoknak a poétikai alakulástörténetében. A történeti poétikai távlat azonban metszené a diszkurzív formációkat, s korszakokon ívelne át, ezért meglehet, hogy a rendszerkénszer következtében nem kap nagyobb szerepet a tervezetben. Hogy példát is mondjak: az anekdotikus elbeszélés mód több diszkurzív formációban is jelen van, módosult alakban, Mikszáthtól Krúdyn át Mészöly és Esterházy prózájáig. Ahogy én látom, a 19. és a 20. század között nem annyira éles a törés, inkább átmenetről lehet beszélni, az előző század vívmányainak a továbbgondolásáról, újraértelmezéséről.

A koncepciótanulmány elhatárolja – talán túlságosan mereven, az átmenetek jelentőségét lebecsülve – a diszkurzív formációkat. Egyik tétele szerint „Az avantgárd egy diszkurzív formáció, amely más formációkkal párhuzamosan, de azoktól jól elkülöníthetően létezik.” (62.) Érdemes lesz mérlegelni azokat a koncepciókat is, amelyek ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy nem ennyire éles a szembenállás, van átjárás a korai modern és az avantgárd között. A *Tett* szimbolista szövegeket is közölt, Babits, Kosztolányi, József Attila és Szabó Lőrinc korai kísérleteiben expresszionista megoldásokkal is élt. A „szintetizáló modern” tételezésével, bármit is jelentsen ez, a tervezet nem lehet közömbös efféle átmenetek, kölcsönhatások iránt, sőt, egyenesen érdekelt a feltárásukban. Az avantgárd gyűjtőfogalom, heterogén jelenségek együttesének a megnevezésére szolgál, s elsősorban a képzőművészetben használatos. Kérdés, hogy az *avantgárd* nem leegyszerűsítő megnevezés-e, ha magyar irodalmi jelenségekre alkalmazzuk. Kassák nem avantgárdnak nevezte saját törekvését. Szótárában az aktivizmus, a futurizmus, az expresszionizmus, a dada és a konstruktivizmus fordul elő.

A koncepciótanulmány számol azzal, hogy a hosszabb történeti folyamatokon belül bizonyos ideig heterogén diszkurzusok élnek egymás mellett, s ennek a koegzisztenciának a kezelése érdekében alkalmazza a kartográfiai módszert. Hogy viszonyul a koegzisztenciához a „szintetizáló modernség”? A modernség változatai között ezek szerint nemcsak koegzisztencia tételezhető, de szintézis is? Ez az összefüggés nem tudatosított a koncepciótanulmányban.

Csakis üdvözlendő, hogy a tervezett kézikönyv mérvadónak tekinti a *hatástörténet* elvét. Amennyiben ezt valóban érvényesíteni kívánja, a prózafordulat, s mindaz, ami a posztmodernnek nevezett irodalomszemlélet vonzáskörében kialakult, a jelenleginél alighanem nagyobb teret kaphatna. Azzal egyet lehet érteni, hogy a tervezet szakít a megkésettség logikájával, amely az egységes nyugat-európai fejlődés követésének az üteme alapján minősíti a magyar irodalmat. Nem lenne szerencsés azonban átesni a ló túloldalára. A viszonyítás minden megszorítást figyelembe véve elkerülhetetlen. A nemzetközi összehasonlító szempont jelen alakjában nem erőssége a tervezetnek. A kézikönyv nagyobb figyelmet fordíthatna az alkalmazott terminológia, és a korszakmegnevezések vonatkozásában arra, hogy magunkról mások fejével is érdemes gondolkodni, ha nem akarunk menthetetlenül helyi érdekű irodalomtörténetet előállítani. 20. századi „nemzeti klasszicizmus”? Vajon mit mond ez, mit tud ezzel a kifejezéssel kezdeni német, angol, vagy francia kollégánk? Ezt a könyvet elvileg külföldi kutatók is használni fogják.

A teljesebb szemléleti-módszertani egység megvalósítására történtek kísérletek, különösen a főszerkesztő részéről,⁹ ám az érintett 19., illetve 20. századi korszakok szerkesztői és munkatársai között lezajlott eszmecserék végeredményben azzal a belátással végződtek, hogy a modernség általuk használt kétféle fogalma összeegyeztethetetlen. A 20. század kutató közössége „az Arany és Ady közötti (pontosabban az általuk fémjelzett diszkurzusformációk közötti) esztétikai alapú diszkontinuitásban lát meghatározó korszakhatárt”, ellenben 19. százados kollégáik „a Kazinczy és Kisfaludy Károly közötti szemléleti-szervezeti alapú diszkontinuitásban” (40). Nyilván fel lehet hívni a figyelmet a két korszaknak s az irodalmi mezőnek azokra a sajátosságaira, amelyek a modernség eltérő távlataiból mutathatók meg, ugyanakkor, amennyire lehet, törekedni kellene az éles törés elkerülésére az elkészült kötetek között, hiszen mégiscsak egy szintézisnek szánt könyvsorozat összetartozó darabjairól van szó. Talán érdemes lenne a 19. és a 20. század között valamiféle átkötésként külön kitérni a *modernség relacionális modelljeire*, hangsúlyozva, hogy a modernség többféle értelemben is viszonyfogalom, jelentése korszakonként, a választott társadalmi, intézményi vagy esztétikai nézőpontnak megfelelően, a kijelölt látókör, s a többi egyidejű művészeti formáció függvényében változik.

A koncepciótanulmány az eddigiekhez képest megkülönböztethető rendszerezést ígér. Nincs mód a részletes tárgyalásra, ezért a továbbiakban mindössze észrevételek megfogalmazására, jelenségek kiemelésére vállalkozhatom:

1) Előszőr: a társművészetek és az irodalom kapcsolata, közelebről a *képzőművészet és a zene párhuzamos törekvéseinek mellőzése tehető szóvá*. A tervezetben legalábbis alig találtam nyomát a modern képzőművészetnek, s a zenének. Ez a visszafogottság nem jelent előrelépést az utóbbi évtizedek meghatározó irodalomtörténeti teljesítményeihez képest.

2) Másodszor: *nem teljesen világos a kapcsolat a társadalomtörténet és az irodalom-szemlélet változása között*. A tematikus összefoglalásban a *társadalomtörténet és az irodalom-szemlélet elválík egymástól*: „Itt mutatjuk be többek közt például a 19. század végén lendületet nyerő társadalmi mobilitást, amely létrehozta a »lecsúszó dzsentri« és a »fel-törekvő paraszt« irodalmi figuráit; az emancipációs folyamatokat, amelyek révén egy új, polgári irodalmi réteg alakult ki; a demográfiai fejleményeket, amelyek a modern tömegkultúra iránti igényhez vezettek.” (85.) Ennél súlyosabban esik latba, hogy az irodalom-szemlélet távolról sem kap olyan figyelmet, mint a társadalomtörténet.

3) Harmadszor: *meghatározatlan a mediális kontextus mibenléte*. Nem derül ki, mit ért a kézikönyv mediális kontextuson, hogyan függ össze a kultúra technikai-materiális hordozóinak az átalakulása az irodalmi olvasással, megértéssel és észleléssel.

4) Negyedszer: *a kutatási előzmények elméleti reflektáltsága részleges*. Szembetűnő a modernség formációinak megkülönböztetéséhez és korszakolásához kapcsolódó friss szakirodalom mérlegelésének a hiánya.

9 KECSKEMÉTI GÁBOR, „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalom-történet megalapozása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 747–783.

5) A koncepció egészét érintő lényeges kérdés, milyen alap kutatások elvégzésére vállalkozik a tervezett kötet? Csak emlékeztetném magunkat arra, hogy részlegesen feldolgozott a korszak sajtótörténete, az intézménytörténet feltárása hiányos, szűk értelemben, a publikációs fórumokat tekintve is foghíjas, s akkor még alulfogalmaztam, jellemző, hogy a korszak legjelentősebb folyóiratáról, a *Nyugatról* nem készült eddig monográfia. Rendszeres és módszeres alap kutatások híján keveset tudunk az irodalom gazdaságtörténetéről, az irodalom piaci működéséről, a lap és könyvkiadás jogi, kereskedelmi gyakorlatáról, a másodközlések szabályozásáról, a szerzői jogról, holott ezek a tényezők közvetlen hatással voltak például szövegváltozatok létrejöttére, a folyóiratban korábban megjelent szövegek kötetben való megjelenítése során, vagy könyvek újrakiadásakor a szerkesztésre. Hiányoznak, illetve hiányosak a kritikai kiadások, továbbá a tudományos igényű írói életrajzok.

6) *A modern irodalom tervezett történetének a kutatási előzményekhez fűződő viszonya alaposabb tisztázásra szorul.* Nem egyértelmű mit ért szintézisen a tervezet? Elsősorban az eddigi kutatási eredmények összegzésére, vagy felfedező kutatások elvégzésére vállalkozik? Esetleg mindkettőre? Mi az elsődleges célja? Új gondolatok termelése, vagy az eddigiek összegyűjtése? Jóllehet élesen elvileg sem választható el egymástól e kétféle megközelítésmód, de az arányok nem közömbösek. Mindkét legitim törekvésnek megtalálhatók a nyomai a koncepciótanulmányban. Az irodalmi mezőt érintő társadalomtörténeti változások bemutatásában a társtudományok eredményeinek alkotó felhasználása, irodalomtörténeti alkalmazása az elsődleges cél. Az átdolgozott koncepciótanulmány ezzel kapcsolatban már egyértelműen és mértéktartóan fogalmaz: „önálló társadalomtörténeti narratíva felépítésére nem vállalkozunk: ehhez nem rendelkezünk sem kompetenciával, sem felhatalmazással. Társadalomtörténeti vizsgálódásaink csak az irodalmi folyamatok feltételrendszerére terjednek ki.” (55.)

7) A diszkurzusformációk leírásával kapcsolatban általános észrevételként tehető szóvá, hogy kevés szó esik bennük az irodalom nyelvszemléleti kérdéseiről.

A koncepciótanulmány elvi alapállása vállaltan *pragmatista*. Véleményem szerint kutatási előzmények áthasonítása, összegyűjtése és összegzése abban az esetben gyümölcsöző tudományos gyakorlat, ha határozott, jellegzetes rendszerbe épülnek be a korábbi eredmények, s így új interpretációs energiával töltődnek fel. Ennek sikere attól is függ, hogy az eltérő szemléletű kutatások eredményeit végül milyen mértékben sikerül egységesíteni.

A tervezett új irodalomtörténet harmadik kötete – a műhelymunkából következő pragmatizmuson túl – a *szabadság* és a *pluralitás* szellemét tekinti a modernség legfőbb értékének, olyannyira, hogy ezt kívánja érvényesíteni irodalomtörténeti elbeszélésében, annak módszertanában, s a tőle különböző modernség értelmezések viszonylatában. Az nyilvánvaló, hogy a *tudomány* szabadságának elve magába foglalja az eltérő, szakmailag megalapozott vélemények létjogosultságának elismerését. A koncepció tanulmány elvi álláspontja szerint „senki mástól sem vitatjuk el a jogot, hogy merőben más premisszák és metodikák alapján merőben másfajta irodalomtörténetet írjon” (34). Nos, ez a megengedő beállítottság éppen a pluralitás érvényesülésének a korlátaira emlékeztet. A versengő irodalomtörténeti koncepciók tényleges megvalósítása nem puszt-

tán szabad elhatározás kérdése, mivel ilyen horderejű kutató munka *alaptevékenységként* történő végzésére nincs mód sem az egyetemeken, sem a könyvtárakban, sem a múzeumokban. Mindazonáltal nem feltétlenül üdvös a *tudomány területén* a „szegmmentált pluralizmus”, vagyis az eltérő irányzatok olyan elválasztottsága, melyben az egyes nézetrendszerek szinte önálló szubkultúrákként léteznek egymás mellett, mivel nem zajlik köztük *érdemi párbeszéd*. A készülő új magyar irodalomtörténet harmadik kötete nem tudja vállalni az irodalomtudomány irányzati tagoltságának megjelenítését: „Egyes hozzászólások a miénkkel rivális leírási elgondolásokat mutattak fel, amelyeket örömmel fogadunk, és alkalomadtán szívesen megvitatunk, de integrálni őket nem állt módunkban.” (34.) Talán a programírás természetével is magyarázható a saját koncepció „integritásának” és „relevanciájának” a védelme minden tőle lényegesen eltérő elgondolással szemben. A koncepciótanulmány saját gyakorlati szerepének az erőteljes hangsúlyozásával mintegy *elhárítja a vitát*, a rajta túlmutató elméleti-módszertani javaslatok alapos megfontolását: „A koncepciótanulmány köztes termék, amelynek megítélésében elsősorban annak a szempontnak kellene irányadónak lennie, hogy hogyan képes megszervezni a további munkát.” (33.) Aligha vonható kétségbe, hogy a kivitelezés, a tervezetben vállalt feladatok teljesítése gyakorlatias szempontok mérlegelését igényli a szó szorosabb értelmében: a személyi feltételek, a mozgósítható szellemi erők, a kutatási előzmények az elvégzendő munkák mértéktartó felmérését: ennek minden részletét – a pragmatizmus jegyében – nem kell feltétlenül a nyilvánosság elé tárni.

Észrevételeim megfogalmazásával – az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Modern Magyar Irodalmi Osztályában végzett „évtizedes műhelymunka” során megalkotott koncepció értékválasztását szem előtt tartva – a közös gondolkozást kívántam előmozdítani a készülő új irodalomtörténet harmadik kötetéről.

Papp Ingrid: Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéddek a 17. századi Magyarországon. A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata

Historia Litteraria 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó 2018), 304 l.

Első pillantásra talán meglepő, hogy miért a magyar kutatás foglalkozik elsőként, megelőzve a cseh és szlovák tudományosság érdeklődését egy biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd-korpuszal. A válasz a 17. századi Magyarország településtörténeti és művelődési viszonyaiból következik. 1579 és 1593 között készült el az első teljes cseh nyelvű nyomtatott bibliafordítás, a *Kralicei Biblia*, amely hasonló szerepet játszott a cseh irodalmi nyelv kialakulásában, mint a mi *Vizsolyi Bibliánk* a magyarban. A *Kralicei Biblia* nyelvét használták az egyházi életben és talán a mindennapokban is azok a cseh és morva exulánsok, akik az 1620. évi fehérhegyi csata után több hullámban menekültek hazánkba, és 1637-ben nyomdát alapítottak Trencsénben, amelyet később Zsolnára költöztettek. Így jelenhetett meg nyomtatásban az egykori Magyarország területén az a negyvenegy gyászbeszéd, amely a bemutatandó monográfia tárgyát képezi.

Papp Ingrid munkája három, nagy gonddal művelt, nagy hagyományokkal rendelkező kutatási terület eredményeire építve végzi el a címében kitűzött feladatot, a korpusz irodalomtörténeti vizsgálatát. Az első a nemzeti retrospektív bibliográfia, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, amely a kezdetektől fogva 1700-ig alapos tartalmi leírást nyújt minden, az egykori Magyarország területén bármely nyelven nyomtatott kiadványról. Szerzői különös gondot fordítanak arra, hogy az anyag túl-

nyomó többségét alkotó magyar és latin nyelvű alkotásokkal azonos színvonalon legyen feldolgozva a német, a cseh és a román könyvtermés is, hogy a régi Magyarország kultúráját eredeti szerves egységében és ne részekre bontva, vagy torzítva mutathassák be. Az RMNy-ben található adatok nyújtottak megbízható filológiai alapot a korpusz bemutatására.

Másodikként a nemzetközi gyászbeszédkutatást kell említeni, amely az 1970-es évektől főként Németországban hozott gazdag eredményeket, elsősorban történeti és irodalomszociológiai szempontokat használva a feldolgozás során. Magyarországon a rendszeres gyászbeszédkutatás megindítója Kecskeméti Gábor volt. Az 1980-as évek végétől kezdve a 17. századi magyar nyelvű gyászbeszéddek feltárása szövegkiadásokkal, monográfiával és számos tanulmánnyal meg is történt.

A hazai kutatásokban irodalmibbá vált a forrásanyag feldolgozása; erőteljesen érvényesültek retorikai és kommunikációtörténeti szempontok. A reformáció során különös hangsúlyt kapott a szó, a Wort, azaz az Ige, mivel a középkor liturgikus, vagyis eseményorként megélhető vallásgyakorlása után az istentiszteletben az ige szóbeli hirdetésére helyeződött a hangsúly. A gyászesemény pedig különleges igehirdetési alkalom. Mindez sokféle új elemzési lehetőség előtt nyitott utat. A felhasznált műveltséganyag, a szövegek formai megalkotottsága, a képi elemek le-

írása, metafora- és allegóriahasználat, a beszédekben foglalt erkölcsi, dogmatikai kérdések, politikai mondanivaló, történetfilozófia, mitizáció, mártírium egyaránt vizsgálat tárgyává vált. Ez a harmadik tudós hagyomány, amelyre Papp Ingrid könyve támaszkodik.

E talán kicsit hosszúra nyúlt *exordium*, azaz elkezdés után követve a bemutatandó munka fő elemzési irányát, a retorikát, következzenek a *divisio*. A továbbiakban két fő részre osztom mondanivalóm. 1) Összefoglalom, hogyan épül föl a könyv, és miről szól. 2) Kiemelek – nyilván szubjektív szempontok szerint – néhány érdekesebb témát. Ezt a második részt azonban nem választom el lineárisan az elsőtől, hanem az első rész, a tartalmi bemutatás *excursióiként* adom elő. Végül az *ususban*, a haszonvételben elmondom, kinek és miért ajánlom fokozott figyelmébe a könyvet.

A kötet öt nagy fejezetet és hét rövidebb-hosszabb függeléket foglal magában. Az első fejezet felvázolja azokat a történelmi és eszmetörténeti körülményeket, amelyekben a vizsgált gyászbeszédek keletkeztek. Különös figyelmet érdemel e részben Zdeněk V. David nézeteinek ismertetése az egykorú cseh vallási viszonyokról. A huszitizmusnak a köztudatban forgó két iránya közül a cseh testvérek felfogása a kontinentális kálvinizmusával rokonítható, az utraquistizmus viszont nem mosható teljesen össze a lutheránus irányzattal. Ez utóbbi elsősorban a cseh nemesség és a városi polgárság német ajkú része számára volt vonzó. Ők alkották az 1620-as évtizedben Csehországból kirajzó vallási száműzöttek nagy részét: „A cseh tartományok lakosságának döntő többsége azonban a rendi felkelés idején (1618) az utraquista nézeteit követő városi polgárság és a még ennél alacsonyabb társadalmi státuszú réteg

(a falusi parasztság), akiknek nincs hová menekülni [...], de oka sincs a menekülésre, lévén ez a szellemi irányzat egyfajta cseh liberális római katolicizmusként felfogható [...], és nem összeegyeztethetetlen az erőszakos állami fellépéssel kikényszerített vallási felfogással” (19).

[*Excursio*]. Ezt támasztja alá az a 15–16. század fordulóján keletkezett prágai rítusú antiphonárium, amelyet ma az esztergomi Bibliotheca őriz. Ebben szerepelnek cseh nyelvű részletek, a végére bemásolták Husz János ünnepének zsoltosmáját, s kiemelt helyet kapott a husziták számára kiválasztottságukat bizonyító *transfiguratio Domini*, Urunk színeváltozásának ünnepe. A kódexet a benne található bejegyzések bizonyossága szerint legalább a 16. század végéig aktívan használták. Azaz a töretlen, prágai rítusú katolikus vallásgyakorlat részévé váltak a huszita sajátosságok (vö. LAUF Judit, „Az Esztergomban őrzött huszita antifonále kodikológiai vizsgálatának néhány eredménye és az Urunk színeváltozása zsoltosmaszövegének közlése”, in *Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben*, szerk. KOVÁCS Eszter és MÉSZÁROS Andor, 73–89 [Esztergom–Budapest: 2017]).

A több hullámban kirajzó cseh vallási üldözöttek a Német-Római Birodalomban, Lengyelországban és Magyarországon kerestek menedéket. A morvaországi újrakeresztelők, a habánok legnagyobb részét Bethlen Gábor telepítette le Erdélyben. A cseh testvéreket a kálvinista I. Rákóczi György fogadta be Lednicen és környékbeli birtokain. A lutheránus irányhoz húzó utraquistákat az Illésházyak, a Thurzók és az Ostrosithok, a legtehetősebb evangélikus főurak vették pártfogásukba. Közülük került ki az a prágai származású Václav Vokál, aki 1636-ban nyomdát alapít

tott Szenicén, amelyet 1636-ban Trencsénbe vitt át. A nyomdát az Illésházyak katolizálása után, 1664-ben Zsolnára kellett költöztetnie az akkori tulajdonosnak, Jan Dadánnak. Itt 1704-ig működött a műhely. Egy kivételével ennek a nyomdának a sajtoja alól kerültek ki azok a gyászbeszéddek, amelyek a monográfia tárgyát képezik.

A második fejezetben ismerjük meg a feldolgozott szövegkorpuszt. Ez a legterjedelmesebb rész. A „szereplők”, azaz a prédikátorok, a halottak és a gyászoló családok társadalmi helyzetének bemutatására kerül itt sor. A biográfiailag hasznosítható adatokat újra összefoglalja a 2. számú függelék, amelyben a halotti beszédekben előforduló 124 személy életrajzi adatai találhatók meg. Érdekesség, hogy közülük 66 bizonyosan a száműzöttek közé tartozott. E fejezet foglalja magában valamennyi prédikáció gondolatmenetének leírását. Óriási munkát jelentett továbbá a beszédekben található műveltséganyag forrásainak teljességre törekvő feltárása. Aki szereti a művelődéstörténeti érdekességeket, apró történeteket, exemplumokat, annak külön csemege ennek a résznek az olvasása.

[*Excursio II*] Most csupán egyetlen példán keresztül érzékeltetjük, mi minden bontható ki erre a forráskutatásra támaszkodva. Jakub Stephanides 1637-ben beszélt Tobiaš Jon Katarína nevű lánya fölött. Ebben a beszédben a szomjazás túlvilági megszűnése kapcsán kerül elő egy utalásban az esőcsoda exempluma: „[...] annyi hangzik el a prédikációban, hogy Marcus Antonius császár seregének öt napon át nem volt ivóviz, és csak az ima tartotta meg őket. A hivatkozás Tertullianus *Apologeticus adversus gentes* című munkájára utal, ahol csakugyan olvasható a sereg imádkozó katonái által előidézett csodára való utalás, noha a hadvezér nem Marcus Antonius,

hanem Marcus Aurelius [...]. A csoda a germániai hadjárat idején történt, mégpedig a markomannokkal hadakozva. Ahogyan a kora újkori európai értelmiségi közismertek alaprétegéhez tartozik a magyarság hun, illetve szkíta származása, pontosan ugyanúgy a lexikai alapismeretek része, hogy a markomannok a morvák ősei. Az esőcsoda tehát Morvaország területén történt. Így nem kétséges, hogy a látszólag ártatlan exemplum egy Morvaországból menekült polgár már Magyarországon született gyermeke fölött egy ugyancsak exuláns prédikátor által elmondott szónoklatban az eredeti közösség történeti tudatának megőrzött és az új helyen érvényesített ideológiai elemeit hordozza.” (91.)

A harmadik fejezet foglalkozik a prédikációk nyelvével. A humanisták felfogása szerint az a nyelv nagykorú, egyenértékű a szent nyelvekkel, amely rendelkezik grammatikával, és amelyre lefordították a Bibliát. A cseh nyelv grammatizálásának folyamata már a 15. században elkezdődött, és a már emlegetett *Kralicei Bibliában* rögzültek a 15–16. században kialakult nyelvi és helyesírási normák. „A *Kralicei Biblia* nyelve, az ún. bibličina vált a nemzeti újjászületés jelképévé [...]. Ennek következtében ugyan a Magyarország területén élő szláv lakosság a szóbeliségben megmaradt [...] a helyi szláv nyelv mellett, hivatalos ügyeit latinul intézte – írásban (azonban) használni kezdte a cseh nyelvet [...]. Az északmagyarországi városokban németek, magyarok, csehek és szlovákok éltek együtt, a közös földrajzi egységben való élet elengedhetetlen velejárója volt, hogy értették és beszéltek egymás nyelvét [...]. Az 1610-ben Zsolnán megtartott zsinat a szláv lutheránusok számára kötelező liturgikus nyelvvé tette a *Kralicei Biblia* nyelvét, az

egyházi nyelv funkciójában tehát a cseh foglalta el a vezető szerepet.” (168.)

A negyedik fejezet dolgozza fel a beszédek irodalmi sajátosságait, amelyeket elsősorban Andreas Gerardus Hyperius (1511–1564) homiletikai elméletének a szövegekkel való szembesítésén keresztül ragad meg. A könyvnek ez a fejezete az, amely a funkcionális irodalom, azaz a *litterae* és a mai szépirodalom, a literatúra egymásba játszásának kérdéseivel foglalkozókat a legnagyobb izgalomba hozza. A prédikáció Hyperius által alapvetőnek tekintett öt hatásfunkciója – a helyes tanítás kifejtése, a téves tantételek cáfolása, a helyes magatartásra szóló útmutatás, a gonoszoktól való visszaretentés és a vigasztalás – a bibliai szövegmagyarázat eszközeivel jön létre. A textus értelmezése, akár homilia típusú, azaz hosszabb bibliai rész értelmezését adja, akár sermo típusú, azaz egy-két versnyi szöveg magyarázatát célozza – felidéz a bibliai rész tágabb kontextusát, s ehhez viszonyítva, ennek összefüggéseiben értelmezi a hallgatók számára a prédikátor által jól ismert személyes tapasztalatait, várakozásait, szándékait, a bibliai helyzettel analóg életpizódjait. A halotti beszédekben ehhez járul a szokásos applikáció, amely az elmondottakat a gyülekezetre, illetve az *accomodatio*, amely az elmondottakat a halottra vonatkoztatja. Mindezek által jut kifejezésre a felebaráti szeretet fölötti öröm, a gyülekezet lelki összetartozásának normaként való állítása és megvalósulásának regisztrálása. Mindezek a közösségi életérzés személyességben való átélése, s a vigasztalásban a katarzis felé mutatnak, amelyek már a literatúra tárgykörébe tartoznak. Persze mindezzel korántsem merítettem ki az irodalomtudományba majd beépülő felismerések so-

rát, csupán érzékeltetni kívántam, hogy e fejezet telítve van fontos retorikatörténeti és irodalomelméleti megállapításokkal.

Az ötödik fejezet az átvizsgált anyagból következő kultúranropológiai témákat tárgyal. Például a prédikációkban megjelenő felekezeti polémiák kérdését, illetve az exuláns identitásnak eleve a műfajban, a gyászbeszédben kifejeződő önreprezentációját. Nézzük először a másodikként említett problémakört. „Az 1637-ben elsőként kinyomtatott halotti prédikációban tetten érhető a menekültek identitásának mind elkülönülési, mind azonosulási törekvése az alsó-magyarországi evangélikus közösséggel.” (215.) Az exuláns értelmiség nagy várakozásokkal és a hazatérés álmával érkezett a magyarországi városokba. Ám várakozásaik csak részben teljesültek, a menekültek és a befogadó közösség között is támadtak feszültségek, főként a menekülteknek helyenként adott kedvezmények miatt. A hazatérés reménye is egyre halványult. Ebben a helyzetben „a prédikátorok az evangélikus tanrendszert felhasználva helyezték át a hangsúlyt az egyéni exuláns sorsról a menekült sorsra, mint egyetemes emberi létállapotra [...] a prédikációkban a kiűzöttség motívuma az emberiség egyetemes sorsává alakult át. Minden ember exiliumban él testében, és ebből a földi kiűzöttségből egyedül a halál válthatja meg és az örök hazába való átköltözés.” (215–216.)

Ez az életérzés váratlanul teljes azonosulást tudott kiváltani az 1670-es években, amikor a hazai Hungarus értelmiség is megízlelte a száműzetés keserveit. Ján Andricius domidoctus prédikátor már magát is exulánsnak nevezi az eperjesi rektor Eliaš Ladiver felesége, a szintén Hungarus lelkész családból származó Helena Sinapiusova fölött mondott gyászbeszédében. „A cseh menekültek életsorsa – a kiűzöttek közössé-

gével való földrajzi, nyelvi vallási együttélés révén – mintaadó toposszá válhatott Alsó- és Felső-Magyarországon a nyelvileg rokon szlovák helyi lakosság körében is, legalábbis a szülőhelyükről kényszerű kivetettséget elszenvedő hitsorsosok rendkívüli élethelyzetének kifejezésére...” (216.)

[*Excursio III*] E fejezet része a lélek aluvásról szóló magyarországi hitvita történeti hosszmetsetben való áttekintése. A kérdésről már a magyar Luthernek nevezett Dévai Bíró Mátyás is vitázott Szegedi Gergely ferences szerzetessel, Melius Juhász Péter Sztárai Mihállyal, később Károlyi Péter írt róla könyvet, és Pázmány is többször érinti a kérdést írásaiban. A vita lényege és tétje röviden a következő. A test halála után a lélek alvó állapotban van, vagy valamilyen köztes helyen várakozik a teljes üdvözülésre, Ábrahám kebelén vagy a paradicsomban, ami Melius szerint nem azonos a mennyországgal, vagy azonnal bekövetkezik Isten színéről színre való látása. A lélek aluvás feltételezése kiiktatta a purgatóriumról szóló tanítást, a szentek közbenjárását, a túlvilágra küldött üzeneteket, szellemek jelenéseit. Az érvelés gyenge pontja viszont az volt, hogy meggyengítette a lélek halhatatlanságáról szóló tanítást. A kérdés Adam Wolfiusnak a Boček család gyermekei fölött 1639-ben elmondott gyászbeszédében kerül elő. Amikor Wolfius az üdvözült lelkek helyét próbálja meghatározni, akkor egy paradicsombeli állapotot ír le, ahol a lelkek színéről színre látják az Istent. A lélek alvására vonatkozó lutheri nézetnek ellentmond a Krisztussal való közösség és a paradicsomi éber állapot, amelyről Wolfius beszél. Mondatai úgy is értelmezhetők, hogy a kegyesek lelke Krisztussal van, és éber állapotban érzékeli a történéseket.

1639-nél csupán két évvel későbbi esemény a pozsonyi szellem megjelenése. A tisztítótűzben égő pozsonyi hóstáti bíró szelleme bizonyos üzeneteket közvetített a túlvilágra, amiért Pálfi István 200 aranyat fizetett a jezsuitáknak. Ebből a pénzből emelték a pozsonyi Szent Mihály-templomban ma is látható Pietà-szobrot. Az eseményekről szóló beszámoló már 1641-ben öt nyelven: latinul, németül, szlovákul, olaszul és magyarul is megjelent, s a szobor hamarosan búcsújáró helyé vált. Wolfius beszéde tehát olyan hangulatban, millióben hangozhatott el, amelyben a lelkek túlvilági helyzete ismét a vallási viták gyújtópontjában állt.

Végül említést kell tenni a függelékekről. Ezek közül öt minden tudományos munka szokásos kelléke. Személy- és helynévmutató, forrás- és irodalomjegyzék, angol nyelvű összefoglaló. Marad két, az általánostól eltérő appendix. Az életrajzi adattárat már említettük. A hetedik, a sorrendileg első helyen álló viszont igazi irodalomtörténeti csemege. A Jiří Třanovský fölött 1637-ben Trencsénben kinyomtatott két gyászbeszéd teljes magyar fordítása. Třanovský volt a szerzője a *Cithara sanctorum*nak, a magyarországi szlovák-ság évszázadokon keresztül használt énekeskönyvének. Az innen vett citátumok a prédikációk legszebb intarziái közé tartoznak. A két fordítás a csak magyarul tudó olvasót is bevonja ennek a sajátos kulturális milliónek a hangulatába.

[*Usus*] Papp Ingrid munkája számos haszonnal jár. Teljesebbé teszi a magyarországi művelődés egy igen érdekes eleméről alkotott képünket. A magyar-cseh-szlovák-német együttélés mindennapi kulturális mintázatainak egy igen jelentős részletét fejt ki igen nagy alapossággal. Mondanivalója érdekelheti a történéseket, irodalomtudósokat, teológusokat,

migrációval foglalkozó szociológusokat, az újabban kibontakozó társadalmitrauma-kutatás szakembereit, cseheket, szlovákokat, magyarokat, németeket.

Külön méltánylandó a munka egész anyagot megragadó módszeressége. Példaadó abban a tekintetben, hogyan lehet egy jól meghatározott korpuszt egymás után számos aspektusból vizsgálva, az értelmezés teljességére törekedve megszó-

laltatni. Továbbá, hogy (ugyanúgy, mint az RMNy) a régi magyarországi kultúra minden részletének feltárását és gondozását a hazai tudományosság feladatának tartja. A nyelvi és etnikai különbségeket tudomásul véve egységként látja és kezeli, saját kulturális örökségünknek tekinti az anyag teljességét.

Heltai János

Szendrey Júlia: Családi levelek. Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával

A kötetet összeállította, jegyzetekkel ellátta és sajtó alá rendezte Ratzky Rita (Budapest: Szépmíves Könyvek, 2018), 366 l.*

Az utóbbi években megnőtt az érdeklődés Szendrey Júlia alakja iránt. Hosszú évtizedekig hiányzott a vele kapcsolatos források újrakiadása, 2016-ban azonban megjelent a naplója (*„Naponként árvább”*. Szendrey Júlia naplója, s. a. r. AJKAY Alinka, SZENTES Éva [Budapest: EditioPrinceps, 2016]), majd 2018-ban az író nő lírai életművének kritikai kiadása (*Szendrey Júlia összes verse*, s. a. r. GYIMESI Emese [Budapest: Kortárs Kiadó, 2018]), most pedig *Szendrey Júlia. Családi levelek* címmel jelent meg fontos kötet a Líra csoporthoz tartozó Szépmíves Könyveknél. Ahogy a 2016-os kötet – amelyben egy ötven oldalas filológiai és életrajzi bevezető mellett nemcsak a naplók, hanem töredékek, sőt Szendrey Júlia néhány verse és utolsó levelei is helyet kaptak –, úgy ez a legújabb kötet is mutatja, hogy még mindig van bőven feladatuk a kutatóknak az életrajzzal és az életművel kapcsolatban.

A sokszor tendenciózus, elfogult, előítéletes tanúvallomások, a megalapozatlan, de hitelesnek beállított (és azóta is sokszor idézett) irodalomtörténeti vélemények ellenében kell megrajzolni egy árnyaltabb képet, szakítva azzal a hagyománnyal, amely csak egy bírósági procedúra keretében, bűnösként vagy áldozatként képes szemlélni hősét. Az írói pálya feltárása pedig még mindig nem kapott elég figyelmet, pedig fontos eleme volt Szendrey Júlia ismeretlen verseinek bemutatása 2012-ben (GYIMESI Emese, „Szendrey Júlia versgyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 116 [2012]: 83–91). Az életrajz körüli viták eltakarták magát az életművet, amelynek a létezését is megkérdőjelezték azok, akik Szendrey Júliát nem autonóm (írói) személyiségként, hanem a „feleségek feleségeként” szerették csak látni (és láttatni). Velük is vitázik

* A recenzens kutatómunkáját az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatja.

Ratzky Rita, aki ugyanakkora terjedelmet szentel (most először a Szendrey Júlia-filológiában) a műveknek, mint a sok adattal, sokféle forrással bemutatott életrajznak.

A kötet műfaját éppen ezért nehéz meghatározni, a cím helyett az alcím ad igazi útbaigazítást: *Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával*. A kötet tehát nem egyszerűen egy szövegkiadás (bár annak is jelentős, mivel ezek a levelek most jelennek meg először nyomtatásban), hanem egy több mint 200 oldalas Szendrey-monográfia (az író műveinek jegyzékével), amit a muzeológusi pálya nyomán (Szendrey Júlia-kiállítások rendezőjeként és a Petőfi-relikviák bemutatójaként) Ratzky Rita gazdag képanyaggal is kiegészít. Ratzky pályáját évtizedek óta kíséri Petőfi Sándor, Szendrey Júlia, és fiuk, Petőfi Zoltán alakja. Négy éve megjelent tanulmánykötetében („*Halhatlan a lélek*”: *Válogatott tanulmányok, cikkek, kritikák a XVIII–XIX. század magyar irodalmáról*, Kútfő bibliotéka 14 [Budapest: Napkút Kiadó, 2015]) mindhármukról több tanulmányt közöl; Petőfiről szóló korábbi művei pedig külön kötetben is megjelentek: *De méreg a dal édes méze* (Budapest: Széphalom Könyvkiadó, 1996). Jól látszik, hogy az irodalmi működés, a tehetség kérdése itt is fontosabb az életrajznál: Petőfi Zoltánnal kapcsolatban sem csak a 22 évre szabott életúttal foglalkozik, hanem a fiú irodalmi működéséről is megpróbál képet adni (nagyreszt) publikálatlan levelei, novellái, vers- és drámafordításai alapján. A *Páros kép* című esszé Szendrey Júlia esszénovelláit elemzi, és már ott van ebben a kötetben az a hosszú tanulmány, ami a pályakép mostani megrajzolásához vezet. Kettejük alakja ugyanis szimbolikusan is összeforrt, jó példa erre Orlai Petrics Soma képe (*Petőfi Pesten 1848-ban*),

amelyet ma az MTA Művészeti Gyűjteménye őriz: az íróasztala előtt álló költő mögött a falon ott van a feleség arcképe, elmosódva, de mégis hangsúlyosan. Éppen ezért tűnik nehéznek szétválasztani a múzsa és az író alakját.

Ez az írói pálya Szendrey Júlia lánykori naplójával kezdődik, amelyet már a Petőfi-vel való megismerkedés előtt írni kezdett, aztán következik a fiatalasszony korában, Petőfi kérésére vezetett napló, végül az özvegyként írt naplótöredékek. Ratzky Rita elemzéséből kiderül, hogy a késői bejegyzések már nem napi történések vagy (a romantika közhelyeit ismételtető, de mélyen átélte) filozófiai fejtegetések leírására szolgálnak, hanem egyfajta látomásosság közvetítésére, mintegy előkészítve az utat a szépirodalmi próbálkozások (novellák) felé. Az irodalmi pálya bemutatása a versekkel folytatódik, amit megnehezít az a körülmény, hogy maguk a versek (nyilván a sorozat jellegéből következően) nem kerülhettek be az anyagba. Így azonban az egyes művekhez fűzött megjegyzések, retorikai vagy poétikai értékelések legfeljebb csak az olvasói kíváncsiságot ébresztik fel, hogy kézbe vegyék magukat a szövegeket is, maga az elemzés (remélhetőleg csak egyelőre, a versek kiadásáig) ellenőrizhetetlen és szubjektív marad. Azt, hogy a költészet bemutatása külön fejezetet kapjon, kellőképpen indokolja az a tény, hogy a 2012-ben előkerült kézirat-kötet és Gyimesi Emese gondos filológiai munkája nyomán az életműnek ez a szelete jóval nagyobb, mint azt korábban gondoltuk: a majdnem 50 teljes vers (ezeknek a fele nyomtatásban meg is jelent Szendrey Júlia életében) mellett több tucatnyi vers-töredék és 33 versfordítás is ide tartozik (ezeket nem tárgyalja a kötet). Ha igaz is az a megállapítás, hogy Szendrey Júlia-

nak „nem a líra a legsikeresebb műfaja”, s a versek között sok a gyenge mű, akkor is érdekes, hogy 1854-től a legautentikusabb önkifejezési mód Szendrey Júlia számára a költészet lesz, s verseit 1862-ben már kötetbe rendezi össze, valószínűleg a publikálás szándékával. Áruklódó az a büszke megjegyzése, ami a hűgához írt egyik levél végén olvasható: „ismét van egy új versem, de milyen...”. A verselemzések legérdekesebb részei azok, ahol Ratzky Rita Petőfi verseinek motívumaival, szófordulataival veti össze Szendrey Júlia költeményeit (pl. a *zászló* vagy a *sajka* mint élet-allegória, 138–141), idézve a Petőfi verseket (némi-lyiket többször is: *Té a tavaszt szereted*), de talán jobb döntés lett volna a költészet egészét értékelni az ötvenegy vers és öt vers-töredék egyenkénti leírása helyett.

A prózai írások bemutatásával folytatódik a pályakép. A versekkel ellentétben ezek már a pálya kezdetén is ott vannak, s közülük több is megjelenik 1847 és 1849 között, pl. kiváló retorikájú, nagy hatású politikai esszéje, a *Testvéri szózat Magyar-ország hölgyeihez*. Ugyanez a jól szerkesztettség és az irónia teszi érdekessé 1858-ban megjelent, Gyulai Pállal (sógorával) vitázó írását is, ami saját írói (és női) öntudatának, identitáskeresésének kifejezése is. 1850-től kezd elbeszéléseket írni, s ez a műfaj egészen a haláláig elkíséri. Ratzky Rita több elbeszélését elemzi, jellemzőjük a balladai vagy éppen a mesés hangvétel, a példázatosság. Közülük több is önéletrajzi elemekkel van átszőve, pl. a Petőfivel való házasságát allegorikusan megjelenítő *A fenyő és a vadrózsa*.

Az életmű máig leginkább emlegetett, legtöbbre értékelt részét az Andersen-fordítások jelentik. Ratzky Rita mind a tizenhat, Szendrey Júlia által lefordított mesét bemutatja (2000-ben jelent meg a mű 1874-

es, második kiadásából készített facsimile: ANDERSEN *Meséi*, Kecskemét: 2000), összevetve Szendrey munkáját a német nyelvű forrásszöveggel, illetve a későbbi fordításokkal. Megállapítása a mesékből vett idézetek alapján összecseng a kortársak ítéletével: „Szendrey Júlia jó íráskészséggel bíró, érzékletes kifejezési eszközökkel dolgozó, nagy szókincsű író és műfordító.”

A kötet 247. oldalán kezdődik a levél-író Szendrey Júlia bemutatása. A hűgával való levelezés anyagát Ratzky Rita az OSZK Kézirattárában őrzött hagyaték-ból rendezte sajtó alá. A levelek közé beiktatta a két férj (Horváth Árpád és Gyulai Pál) tudósító levelét is az első gyermek születéséről. A levelek – az író női familiáris stílusának illusztrálásán túl – fontos adalékot jelentenek az életrajzhoz is, így kiadásuk mindenképpen nagy nyeresége a Szendrey-filológiának. A korai levelekből kitűnik, hogy az 1850-es években Szendrey Júlia boldog a második férjjel és a gyerekekkel, élete kiegyensúlyozott, még nem jelent meg a végzetes betegség, sok örömet talál a gyermekeiben, sokat jár színházba, maga is pártolja a színészetet (erre utal a Lendvay Márton síremlékére gyűjtő aláírási ív a 8. levélben), sőt érdeklő a politika is. A levelek hangja derűs, a Horváth Árpáddal való kapcsolat még nem tragikus, inkább szeretetteljes, erre utalnak Szendrey Mari válaszlevelei is, aki ekkor még soha sem felejt el üdvözölni a sógorát („Árpádot igen sokszor csokoltatom”). Szendrey Mari 28 levele jóval hosszabb, mint nővére levelei (Júliától csak 15 levél maradt fenn), a társasági élet, az utazások, a gyermekek betegségei jelentik a fő témát, és a sóvárgás a távollévő nővér („mamácska”) iránt, egészen az utolsó három levél-ig, ami már a járványról, a számára is halálosnak bizonyult betegségről

szól. Ezek a levelek a kötet *Függelékébe* kerültek, ahogyan Szendrey Júliának a sógorához, Petőfi Istvánhoz és erdődi barátnőjéhez, Tomasek Teréziához szóló korai, 1848-ból való levelei is. Ide került az Egressy Gábornénak szóló 1849-es levél is, amelyben a Pesten hagyott holmijairól rendelkezik (mindhárom szöveg itt jelenik meg először!). Ratzky Rita az életrajzi vonatkozások miatt itt közli Gyulai Pál három levelét, és Arany János válaszlevelét is, ami Gyulainak a Szendrey Marival kötendő házasságára reflektál. Kimaradt viszont a kötetből a Térey Marival folytatott levelezés, ami már korábban megjelent, így másodközlését a szerkesztő nem tartotta fontosnak. A levelek közlésénél a keletkezési sorrend volt a fő rendező elv, ez azonban többször is felborul (pl. a 15. és a 16. levélnél), érdemes lenne Szendrey Júlia leveleinek majdani teljes kiadásában korrigálni. A levelekhez készített jegyzetek egy része felesleges, nem ad fontos információt (pl. 66. jegyzet), illetve téves adatot közöl (pl. a 29. jegyzet: 1865-ben a Nemzeti Színház még az eredeti, Kerepesi úti épü-

letében van, nem a Blaha Lujza téren), néhány helyen pedig nagyon is elkelne a magyarázat a mai olvasóknak (pl. az 1861-es Gyulai-levél esetében a feliratspártiság és a határozatspártiság politikai tartalmáról).

A külső szem egyébként is jól tett volna a kötetnek: láthatóan elmaradtak fontos átkötő vagy összegző mondatok, és több helyen van ismétlés is. Hiányzik a szerkesztői kontroll az olykor elfogult értékelő megjegyzések esetében: „Szendrey Júlia boldog lett, ehhez szükséges volt a saját merészsége, bátorsága, el merete hagyni a szülői házat, és vállalni a bizonytalan jövőt, Térey Mari gyáva volt, boldogtalanság lett a büntetése” (37). Ez a (Ratzky Rita által tudatosan vállalt) elfogultság persze másfelől a kötet erénye is: a filológiai, a muzeológiai és az irodalomtörténeti eredmények forrása az a szenvedélyes kíváncsiság, ami a Petőfi-családhoz, s ezen belül Szendrey Júliához köti őt, s aminek köszönhetően ennek az életműnek ma ő a legjobb ismerője s egyik elhivatott kutatója.

Pintér Márta Zsuzsanna

Hansági Ágnes: Láthatatlan limesek. Határjelenségek az irodalomban

Tempevölgy könyvek 30 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018), 274 l.

Talán a középiskolai kánonnal – és azon belül is Jókai kortárs recepciójával – kapcsolatos vitákkal is összefügghet, hogy Hansági Ágnes igen szerteágazó munkásságából az utóbbi években főként a Jókai-olvasással kapcsolatos írásokkal (és interjúkkal) találkozhatott a szakmai és a szélesebb közvélemény. Annál kevésbé meglepő ez, mert a kortárs irodalomelméleti, médiatörténeti, kultúratudományi megfontolásokra egyaránt figyelmes Jókai-monográfiája – ahogyan a Jókai-újra-

olvasást és újraértelmezést szorgalmazó (szintén a Tempevölgy szellemi műhelyéhez kapcsolódó) konferenciák többek közt általa szerkesztett kötetei is – az elmúlt évtizedben az újabb Jókai-kutatások megkerülhetetlen alapszövegeivé váltak.

A *Láthatatlan limesek* természetesen olvasható ezek tágabb kontextusaként vagy igen részletes lábjegyzeteként is (sőt ez az olvasási stratégia akár a Jókai-kutatás szá-

mára is érdekes szempontokat kínálhat), szerkesztési elveit és sokrétűségét tekintve azonban inkább a 2006-ban megjelent *Ixión-szindróma* gyakorlatához tér vissza. Miközben ugyanis az ilyen gyűjteményes kötetekben a szerző azonossága gyakran az egységességnek csupán az illúzióját képes nyújtani, a *Láthatatlan limesek*ben az *Ixión-szindrómához* hasonlóan nagyon is egyértelműen kirajzolódnak azok a csomópontok, amelyek valódi koherenciát teremtenek a kötetben belül, egyszersmind képet adnak a kutató főbb tájékozódási pontjairól is. Az igen tágra értett „történetiség”, valamint a mediális kontextus vizsgálata – különösen ezeknek az irodalmi kánonnal kapcsolatos összefüggésrendszere – szinte valamennyi tanulmányban meghatározó szempontként jelenik meg.

A szövegek dialógusát hatékonyan támogatja a fejezetek és alfejezetek logikus szerkezete. A *Temporális határjelenségek* címet viselő összefoglaló blokk tanulmányai elsősorban a korszakolás problémái köré szerveződnek (modernség, avantgarde, posztmodern), a *Mediális határjelenségek: a médiumok határai* című blokk írásai pedig az újság, a könyv, a hangoskönyv, a gyerekkönyv és a digitális szövegek mediális kérdéseire fókuszálnak. Különösen üdvözlendő, hogy a kötet címe úgy reflektál erre a koherenciára, hogy nem tagadja annak (talán redukálhatatlan) ellentmondásosságát sem: a „láthatatlan limes” implicit oximoronja mintha egyszerre jelezné azt, hogy a kötet összetartó elve a (František Novosád fogalmával is összhangba hozható) „határjelenségek” vizsgálata. Ugyanazzal a gesztussal – lévén a „limes” a „kultúrtáj”, az ellenőrzésünk alatt álló terület jól látható, sőt demonstratív védműve – vonná vissza egyszersmind a vizsgálatok eredendően

hermeneutikai műveletektől független határjellegét vagy objektív elhatárolhatóságát. (A Hansági által „termékeny képzeletként” jellemzett ellentmondás jellemző módon megfordítva is hasonló eredményre vezet. A kötet egyes szövegei legalábbis arról tudósítanak, hogy a „limesek” vagy határok érzékelése gyakran inkább saját érzékelésünkről ad hírt, semmint a dolgok valódi természetéről.) Ez a bizonytalanság pedig akár az „ugyanaz” és a „más”, a „belül” és a „kívül”, a „centrum” és a „periféria”, sőt a „kultúra” és a „natúra” elkülönítésén alapuló évszázados gyakorlataink elbizonytalanodásnak reflexiójaként – jelen kötetben pedig főként ezen folyamatoknak az irodalomtudományt, a tudományról való gondolkodást érintő hatásainak reflexiójaként érthető.

Látványosan viszi színre ezt a problémát a kötet nyitó tanulmánya, *Az idő archeológiája*, amely többek közt a körkörös és lineáris időfelfogás kosellecki elgondolását vizsgálja, vagyis azt, hogy egyáltalán elhatárolható-e egymástól a linearitás és a körköröség: „Az idő fenoménjének leírására szolgáló modellek durván két nagy csoportra oszthatóak. Az egyik séma a linearitásra épül. A lineáris modellek az időt mintegy időnyílként ábrázolják; lefutását elsősorban az irreverzibilitás karakterjegyével határozzák meg, függetlenül attól, hogy strukturáltságát teleologikusnak vagy a jövő pillanatot tekintve nyitottnak képzelik. Az időelképzelések másik típusát a rekurzív modellek alkotják. Ezek a körszerűség értelmében vett reverzibilitásban gondolkodnak: az azonos elemek visszatérését fogalmazzák meg. Ez utóbbi modellt – elegendő csupán a ciklikus időszemléletre gondolnunk – az antik görög hagyományra, míg ezzel szembenállóként a lineáris elképzeléseket a zsidó-keresztény

tradícióra szokás visszavezetni. Koselleck a fenti két modell funkcionális elégtelenségének okát nem abban az erős megterheltségben látja, amely ezt az oppozíciót nyilvánvalóan különféle ideológiai tartalmakkal sújtva rendezte kizáró ellentétes viszonyba. A vagylagos – tehát vagy a lineáris vagy a rekurzív modell melletti – döntés szükségszerűen maga után vonja a konkrét történeti-temporális szekvenciák vizsgálatánál bizonyos anomáliák »menetrendszerű« jelentkezését. A temporális szekvenciák lényegi sajátága ugyanis, hogy mind lineáris, mind pedig rekurzív elemeket tartalmaznak: sőt, a rekurzivitás leggyakrabban előfeltétele a linearitásnak.” (28.)

Hansági Ágnes elméleti irányultságú vizsgálatainak ezúttal is legnagyobb érdeme, hogy az „elméleti” megállapítások sosem állnak önmagukban: vagy újabb teoretikus kérdésfelvetésekhez és magyarázatokhoz vezetnek, vagy nagyon is plasztikus, gyakorlati, azaz konkrét szövegolvasási javaslatokhoz. Revelatív például, hogy még a leginkább elvont, teoretikus problémafelvetéseknek is mennyire gyakorlati következményei lehetnek akár a szöveg narratológiai lehetőségeit illetően is: „a különböző idődimenziók ábrázolásában a közlési formák Kosselleck szerint jól elkülöníthetően válnak szét elbeszélésre és leírásra: míg az eseményeket csak elbeszélni, addig a struktúrákat csak leírni lehet” (25). Hasonlóképpen a ciklikusság-linearitás szempontrendszere egyaránt termékenynek bizonyul a *Klárisok* elemzésében: „míg az első két szakasz képeinek formai kapcsolatát a körkörösség, addig a képek linearitását a versegésben a föntről lefelé irányuló mozgás határozza meg” (77). Például egy, a *Klárisoktól* műfajában, hangvételében a lehető legtávolabb

álló szöveg, Kollár Árpád *A Völgy, írta Tárkony* című meséjének elemzésekor is hasznos e nézőpont: „A történetek színhelye, a Völgy valójában az a mesei kronotoposz, amelyben az idő nem lineáris előrehaladásában, hanem ciklikusságában, körkörösségében van jelen, a karakterek napjai sem lineáris, hanem cirkuláris tengelyen rendeződnek egymás mellé.” (247.)

Szintén határhelyzet jelölnek, és szintén termékenynek bizonyulnak a „használati irodalom – esztétikai irodalom”, vagy „populáris irodalom – elit irodalom” fogalmi konglomerátum elemeinek elhatárolására és elhatárolhatatlanságára vonatkozó dilemmák is. Ezeket szintén egymással csak nagyon nehezen összeegyeztethetőnek tűnő szerzők kapcsán tárgyalja, mint Kemény Zsigmond és Esterházy Péter. Noha az „elit” és „populáris” irodalom állítólagos – és rendszerint a „posztmodern” számlájára írt – szétválaszthatatlansága egyes (sokszor ideologikus) olvasatokban szinte dogmává szilárdult, Hansági Ágnes vizsgálatai arra mutatnak, a két regiszter bizonyos esetekben éppen egymástól való különbözőségében lehet képes olvasáskultúránkban betöltött sajátos funkcióját ellátni. Kemény Zsigmond művelődési programjában például nem utolsó sorban a „magasirodalom” élvezetének elsajátítási folyamatában szán rendkívül fontos szerepet a szórakoztató irodalomnak: „Az olvasás a kultúra egészét meghatározó tevékenység: az irodalom populáris regiszterének a keményi koncepcióban elsődlegesen nem az irodalomhoz mint művészethez, hanem az olvasási rutin megszerzéséhez van köze. A szórakoztató irodalom vagy populáris regiszter szövegei (elsősorban regényszövegei) gyakorlati célú, használati szövegek, amelyekre a nemzeti művelődésnek éppen azért van

szüksége, hogy kialakuljon a gyakorlott olvasók rétege.” (160.)

Miközben persze már önmagában az is nehezen dönthető el, vajon minden „populáris irodalom” szükségszerűen „használati irodalom”-e (és megfordítva), és minden „esztétikai irodalom” szükségszerűen „elit irodalom”-e (és megfordítva). Hansági rámutat, a két regiszter elhatárolhatósága mediális tényezők függvénye is, s így időben sem állandó: „A »populáris« és »elit« irodalom jelentése, viszonya és közönsége a társadalom mediatizálódásának – és részint vagy elsősorban a Gutenberg-galaxist is érintő globalizációnak – a számlájára írhatóan mára ugyanis alapvetően átíródott, és a »prózaforradulat«, valamint folyományainak értelmezéséhez mindenképpen ez az átalakulás kínálhatja az egyik legerőteljesebb és legizgalmasabb kontextust.” (96.) Például Esterházy szövegeinek az a rétege, amely az 1980-as években még „szórakoztatónak” hatott, s így – amint arra a Hansági által hosszabban idézett Radnóti Sándor is rámutatott („Az ambivalens műbirálat”, in: *Diptychon: Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről 1986–88*, szerk. BALASSA Péter [Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1988], 59) akár valamiféle tágan értett populáris regiszterben is megszólaltatható volt, mára (a gyakorlott, „szenvédélyes olvasók” megfogytatásával) még egyes magyar szakos bölcsészhallgatók számára is olyan nehézségeket okoz, hogy a *Bevezetés a szépirodalomba* az „elitirodalom” emblematikus, már-már közmondásosan nehezen hozzáférhető darabjává vált. Azok a folyamatok pedig – tehetjük hozzá – amelyek mintha a „magas irodalmi” regiszterben is egyre inkább a kevésbé gyakorlott olvasók igényeit igyekeznének kiszolgálni (például a lineáris, problémátlan törté-

netmeseléshez visszatérés) a közeljövőben egyre több olvasót zárhatnak el attól, hogy „szórakozva” olvashassa az „elitirodalom” alkotásait.

A kötet második nagyobb blokkjából, amely intenciója szerint a mediális határjelenségek köré szerveződik, végezetül két, kissé rendhagyó, ezért kiváltképp gondolatébresztő tanulmányt kell külön is kiemelnünk. Az *Olvasó hallgatók – hallgató olvasók: irodalom a médiumok között* című tanulmány egy olyan par excellence határterületet, a hangoskönyvet (és annak rádiós előzményeit) mutatja be, amelynek irodalmi nézőpontú vizsgálatával a magyar szakirodalomban gyakorlatilag egyáltalán nem találkozhatunk. Hansági nem csupán az első német nyelvű hangoskönyvek történetét dolgozza föl imponáló filológiai és technikatörténeti alapossággal, de az 1938-as, Németh Antal által rendezett *Az ember tragédiája* felvételét is (amelyet horribilis költségekért, négy különböző stúdióban, összesen 30 gramofonlemezre, egyenként 60, háromperces gramofonlemez-oldalra rögzítettek). A tanulmány legizgalmasabb fejezetei mégis a mai nézőpontból inkább komikusnak ható törekvésekhez fűzött, rendkívül lényeglátó médiaelméleti megfigyelések, különösen annak a Kilián Zoltánnak a kapcsán, akit túlzás nélkül nevezhetünk a magyar hangoskönyv első, és mindmáig utolsó módszeres teoretikusának: „A »hangoskönyv« Kilián szóhasználatában a rádió médiumának közvetítésével megszólaló irodalom. [...] az irodalomra szánt, egyre kevesebb időből egyre nagyobb mértékben részesül majd a rádió, vagyis a »hangoskönyv. Kilián helyzetelemzése szerint a nyomtatott irodalomra jutó, kevesebb idő oka a felgyorsult élettempó mellet az új médiumok megjelenése. Míg korábban a

kulturális palettán a fikciónak a nyomtatott könyv mellett nem akadt vetélytársa, a kultúrára, fikcióra, történetekre felhasználható szabadidőn a harmincas években a könyvnek már nemcsak a filmmel, hanem a rádióval is osztoznia kellett.” (185.)

Különösen elgondolkodtató, hogy az a technikai fejlődés, amely élvezhetővé és egyszerűvé tette a hangoskönyvek fogyasztását (a mai hallgatónak nem kell hárompercenként lemezt cserélnie, és technikailag csaknem korlátlan hosszúságú hanganyagok tárolhatók például mobiltelefonon) újra csak a hangoskönyvek terjedésének korlátjává kezd válni: az interneten túlságosan is könnyen hozzáférhető anyagok illegális letöltése ugyanis egyre több kiadót riaszt el a költséges felvételek elkészítésétől, s így, jelenleg úgy tűnik, a CD-k elterjedését követő jelentős, de rövid növekedés után, a hangoskönyv továbbra is csak igen korlátozottan lesz képes betölteni azt a közvetítő funkciót, amelyet az „irodalom” széles tömegekhez való eljuttatásában a kezdetektől fogva szántak neki.

A digitális hordozók elterjedésének egy másik, gyakorlatilag szintén alig reflektált anomáliájára irányítja a figyelmünket a kötet utolsó szövege, a *Textus*, *kontextus*, *keresés* is. Az egyetemi oktatás gyakorlati tapasztalataira nagyban építő szöveg sorra veszi azokat az előnyöket, amelyeket az oktatásban a digitalizációtól várunk (korlátozások nélküli hozzáférhetőség, fókuszpontok kijelölése, világos orientáció, fenntarthatóság, a hallgató későbbi munkáját segítő „magánarchívumok”), és – szintén az oktatás gyakorlati tapasztalataira támaszkodva – azt állapítja meg, hogy ezek a vélt előnyök a valóságban szinte kizárólag a könnyű hozzáférhetőségben realizálódnak. „Az okokat keresve az egyik legfontosabb tényezőként az a

kontextusvesztés tűnik fel, amely a digitalizált szövegeket általában sújtja. Vagyis azért, hogy a hallgatónál minden órán legyen szöveg – legalább okostelefonon, de legyen –, igen súlyos árat fizetünk” (259). Ez a „kontextushány”, vagyis az a széles körben elterjedt oktatói gyakorlat, hogy az órákon aktuálisan tárgyalt szövegeket mesterségesen kiszakítjuk az eredeti publikációs környezetükből, Hansági szerint nem csupán a szövegek értelmezhetőségét nehezíti meg drasztikusan, de a keresés, az önálló tájékozódásban elengedhetetlen források felkutatásának képessége is egyre gyengül. Míg az X generáció időben lineáris, metonimikus érintkezéseken alapuló keresési kompetenciáit jellemzően a könyvtári térben szerezte meg, a mai bölcsészhallgatók számára gyakran csupán digitális mappákban hozzáférhető, egyetlen, gyakran nagyon szűk szempont szerint összeválogatott „szöveggyűjteményeket” hozunk létre. A könyvtári kereséssel szemben a jóval kényelmesebbnek tűnő internetes keresés eredményei szinte véletlenszerűen, nem diszciplináris, kontextuális vagy minőségi rostálás eredményeképpen kerülnek egymás mellé: „Az ilyen keresés éppen azért marad általában eredménytelen, mert a heterogén korpuszokhoz tartozó eredmények soha nem teszik láthatóvá az egy irányba futó utalásokat. Vagyis – érvel Hansági – a hivatkozások ilyenkor szétfutnak, minden vektor más irányba mutat. Ellentétben tehát a kontextuális kereséssel, a csomóponti szövegek áttetszőek, láthatatlanok maradnak, az orientáció helyét a dezorientáció foglalja el.” (266.) Mindez pedig nem utolsó sorban azért probléma, mert a bölcsészképzés piacképességének mindmáig szinte a „keresés”, azaz az önálló tájékozódás kompetenciája volt a legfontosabb kritériuma.

Összegzőképpen elmondható, hogy a *Láthatatlan limesek* tematikus heterogeneitása ellenére szemléletében, minőségében rendkívül egységes, nem ritkán kifejezetten olvasmányos és szórakoztató tanulmánykötet. Filológiai alaposága, problémaérzékeny megfigyelései, gondolatébresztő elemzései mellett legnagyobb erénye az a következetesen képviselt (és lehető legtágabban értett)

kultúratudományi és hermeneutikai nézőpont, amely épp olyan természetességgel veszi számba az irodalom-szociológiai, technikátörténeti, mint az irodalom- és médiaelméleti szempontokat, ezáltal értelmezési műveleteit mindig képes és kész aktuálisan vizsgált tárgyához igazítani.

Mészáros Márton

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István
Korrektor: Bretz Annamária
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
Borítóterv: Szentés Éva
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2019.
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft